

હિન્દુ-પારસી-મુસ્લીમ બહેનોનું ૮૭ વર્ષથી ચાલતું માસિક પત્ર

વર્ષ ૮૭ :: મે : ૧૯૪૩ : સળંગ અંક ૧૦૩૬ : અંક ૫મો

સ્વ. કેખુશરો કાબરાજી
તથા
સ્વ. પુતળીબાઈ કાબરાજી
સ્મારક અંક

તંત્રીઓ :
જરબહેન કાબરાજી
કેશવપ્રસાદ છો. દેસાઈ

મંત્રી :
ચંદ્રકાન્ત જી. મહેતા.

'સ્ત્રીબોધ કાર્યાલય' પીરમશાહરોડ, અમદાવાદ. લજપતરાયરોડ; વીલા પારલા

અનુક્રમણિકા

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૦૩	ફૂટનોટમાં	૧૬૦	૨૦૬, ૨૩૪, ૨૫
૨૦૬	૩	૧૫૪	૨૦૨

તંત્રીઓના પ્રણામ સાથે—નીચલા એડ્રેસે પહોંચ લખવા કૃપા કરવી
મિસ જર કાબરાજી; પંચગની : Panchgani (Satara Disct.)

નિવેદન

પુતળીબાઈ કાબરાજી—મારાં સહતંત્રી—ના સ્મરણાર્થે તેમજ આ પત્રના એક સમયના તંત્રી તથા માલિક, અને એક જુના સુધારક અને સ્ત્રીહિતચિંતક કેખુશરો કાબરાજીની જન્મ શતાબ્દિના સ્મરણાર્થે આ ખાસ અંક પ્રસિદ્ધ કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે. આ અંક તૈયાર કરવા માટેની મારી ઈચ્છા મેં મી. જહાંગીરજી કેખુશરો કાબરાજી આગળ રજુ કરી અને તે તૈયાર કરવા માટે મને મદદ કરવાની મેં તેમને વિનંતિ કરી. કાંઈક આનાકાની સાથે પુતળીબાઈના આ ભલા ભરથારે અને કેખુશરો કાબરાજીના સુપુત્રે મારી વિનંતિ સ્વીકારી, અને આ અંક તૈયાર કરવામાં મને તેમજ અમારા મંત્રીશ્રી ચંદ્રકાંત જીવનલાલ અમરશીએ મદદ કરી: તેમની મદદ વગર આ અંકમાંના સુંદર લેખો તથા ચિત્રો પ્રસિદ્ધ કરી શકાયા ન હોત.

"સ્ત્રીબોધ" પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારે મુંબઈ કાંઈ આટલું મોટું શહેર નહોતું. મુંબઈના આગેવાનોની સંખ્યા પણ ઓછી હતી, અને સર્વ કોમના આગેવાનો એકબીજાની સાથે મળીને સમાજ સુધારાની તથા અન્ય હીલચાલો કરતા હતા. હિંદુ અને પારસી સમાજોના પ્રશ્નો લગભગ સરખા જ હતા. બે કોમો જુદી હતી. પરકોમમાં લગ્ન વ્યવહાર કરવાની તે બન્ને કોમ વિરૂદ્ધ હતી. પરંતુ તે બન્ને કોમોની સામાજિક પરિસ્થિતિ લગભગ એક સરખી જ હતી, સ્ત્રીવર્ગ બન્ને કોમોમાં કેળવણીમાં પછાત હતો. બન્ને કોમોમાં કુરૂઢીઓ ચાલુ હતી કારણ કે તેઓમાં અજ્ઞાન હતું. અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રચાર બન્ને કોમમાં ઓછો હતો અને પરિણામે ગુજરાતી ભાષાના પ્રચાર માટે પારસી તથા ગુજરાતી હિંદુઓમાં એક સરખો યત્ન થતો હતો. આવા સમયમાં "સ્ત્રીબોધ" માસિકનો જન્મ થયો હતો. કરસનદાસ મૂળજીની સાથે દાદાભાઈ નવરોજી, ડોસાભાઈ કામા અને કાબરાજી, તથા નાનાભાઈ હરિદાસ અને કવિ નર્મદ જેવાઓએ આ માસિકની પ્રસિદ્ધિમાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો, તે બાબત તે સમયના સામાજીક ધોરણનો ખ્યાલ કરવાથી સ્વાભાવિક લાગશે. સ્ત્રીઓએ જાહેરમાં રોવું કુટવું જોઈએ કે કેમ, તેમણે વરસાદમાં છત્રી ઓઢી બહાર જવું જોઈએ કે કેમ, ધણી ધણીયાણી જાહેરમાં ઉઘાડેછોક બહાર ફરી શકે કે કેમ, એવા એવા, અત્યારે તો હસવા જેવા લાગે તેવા પ્રશ્નો પારસી તેમજ ગુજરાતી હિંદુઓ માટે સરખા જ હતા. એટલે સ્ત્રી કેળવણી અને સંસાર સુધારો સાધવા માટેના પ્રયત્નો આ બન્ને કોમ સાથે મળીને કરે તેમાં નવાઈ નહોતી. સ્ત્રીબોધની સ્થાપના પણ આવા પ્રયત્નોને અંગેજ થઈ હતી. આ પત્રનું તંત્રી પદ દશકાઓ સુધી સ્વ. કેખુશરો કાબરાજીએ પોતે લાયકાતથી શોભાવ્યું હતું. તેમના મરણ બાદ તે તેમના કુટુંબીઓએ શોભાવ્યું અને પુતળીબાઈ પોતાના કુટુંબીઓએ શોભાવ્યું અને પુતળીબાઈ પોતાના મરણ સુધી આ પત્રના એક તંત્રી તરીકે રહ્યાં હતાં મારી વિનંતિને માન આપી તેમનાં પુત્રી જરબાનુ પણ હવે પછી મારી સાથે સહતંત્રી તરીકે કામ કરશે, તે જાણીને સ્ત્રીબોધનાં વાંચનારને આનંદ થશે.

સમયના વહેવા સાથે પારસી કોમ અંગ્રેજી કેળવણી તરફ જોસભેર ઢળી. એ કોમ પ્રમાણમાં નાની અને તેની મોટી વસ્તિ મુંબઈ શહેરમાં જ આવી વસવાથી તેના સામાજીક પ્રશ્નોનો ઉકેલ અમુક રીતે આવી ગયો, નવા નવા પ્રશ્નો ઉભા થયા પણ તે પ્રશ્નો ગુજરાતી હિંદુઓના પ્રશ્નો કરતાં જુદી જાતના થયા. ગુજરાતના શહેરોમાં ગુજરાતી ભાષા અને

સાહિત્યના વિકાસના યત્નો થવા લાગ્યા, અને એ ભાષા અને વધુ ખીલવા લાગી. પરંતુ તેમાં પારસી કોમનો સાથ ન રહ્યો. કારણ કે અંગ્રેજીનું શિક્ષણ પારસીઓમાં વધુ અને વધુ ફેલાયું હતું એટલે તેમને મન તો ગુજરાતી ભાષા ફક્ત ઘરમાં જ બોલવા માટે રહી હતી. ગુજરાતી હિંદુઓની વસ્તિ મુંબાઈ ઉપરાંત આખાયે ગુજરાતમાં હોવાથી અને એ બધા પ્રદેશ એકબીજા સાથે સંકળાયલા હોવાથી, સંસાર સુધારાની પ્રગતિ તેમનામાં ઘણી ધીમી થઈ. વળી ધર્મ અને સંસાર સુધારા વચ્ચે હિંદુઓમાં સબંધ મનાયો તે કારણે પણ આ પ્રગતિ જોસભેર થઈ નહિ. એ રીતે સમાજ સુધારાના પ્રયત્નોમાં તેમજ સાહિત્ય વિકાસમાં પારસી અને ગુજરાતી હિંદુઓ ધીમે ધીમે જુદા થવા લાગ્યા. પરંતુ આ જુદાઈ પ્રાથમિક પ્રશ્નો પુરતી જ હોઈ શકે. સમાજના મોટા પ્રશ્નોમાં હજી પણ પારસી હિંદુને ભિન્નતા સંભવતી નથી, તેમ ગુજરાતી ભાષા પણ આ બે કોમ માટે જુદી હોઈ શકે નહિ. જો આજથી સાઠ વર્ષ ઉપર બન્ને કોમ એક સરખી જ ગુજરાતી ભાષા બોલતી હોય, તો આજના તે ભાષાના વિકાસ અને ઉત્કર્ષમાં હિંદુઓ જેટલી જ હોંસ પારસીઓ કેમ ના લઈ શકે? વિકાસ પામતી ભાષા એ ફક્ત મોઢે બોલવાની કે કેવળ વાતચીતની ભાષા હોઈ શકે નહિ. તે ભાષાનો તો અભ્યાસ-પદ્ધતિસર અભ્યાસ-હિંદુ તેમજ પારસી બન્નેએ કરવો જોઈયે. ગુજરાતી ભાષામાં આપણે ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવા માંગીયે છીયે. વિજ્ઞાન અને દાક્તરી પુસ્તકો પણ લખવા ઇચ્છીયે છીયે, એટલે તે બોલચાલની ભાષા જેવી ના જ ગણવી જોઇયે. એમ તો સામાન્ય ગુજરાતી ભાંગીતુટી હિંદુસ્તાનીમાં પણ વાતચીત કરે છે, તે ઉપરથી આપણે એમ કેમ કહી શકીયે કે બીજા લોકો હિંદુસ્તાની ભાષાને બહુ અધરી કરી નાખે છે? પારસી ભાઈ બેનોએ ફરીયાદ ના કરવી જોઈયે કે હિંદુઓ ગુજરાતી ભાષા અઘરી કરી નાખે છે. પારસી કોમની માતૃભાષા ગુજરાતી છે અને ગુજરાતી રહેવી જોઈયે. કેખુશરો કાબરાજી અને પુતળીબાઈ કાબરાજીએ ડઝનબંધ પુસ્તકો ગુજરાતી ભાષામાંજ લખ્યાં છે. તેમણે પોતાનું પત્રકારીત્વ પણ ગુજરાતી ભાષામાંજ ખીલવ્યું છે. તેઓ ગુજરાતી ભાષાથી ગભરાતાં નહોતાં કે શરમાતાં પણ નહોતાં. તેમનો દાખલો લઈને પારસી ભાઈ બેનોએ ગુજરાતી ભાષામાં પોતાનો ફાળો આપવો જોઇએ; તેમજ ગુજરાત તથા હિંદના આગળ વધતા સમાજમાં ઉભા થતાં સમાજ સુધારાના પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવામાં પોતાનો હિસ્સો આપવો જોઈયે. સ્ત્રીઓના હકો, સ્ત્રીઓ માટેનાં ધંધાઓ, સ્ત્રીઓનો આર્થિક પ્રશ્ન, સ્ત્રીઓનો રાજકારણમાં અધિકાર, વસ્તિનો પ્રશ્ન, બાળકોનો વિકાસ, વગેરે અત્યારના સામાજીક પ્રશ્નો છે. લગ્નનો પ્રશ્ન પણ ધાર્મિક પ્રશ્ન ગણાતો બંધ થઈ સામાજીક પ્રશ્ન થતો જાય છે. આ સર્વ પ્રશ્નોની ચર્ચામાં પારસી કોમ હિંદુ કોમની સાથે મળીને ભાગ લે તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. સ્ત્રીબોધ માસિક તે માટે એક યોગ્ય સાધન થઇ પડશે. પુતળીબાઇએ આમાંના ઘણાયે પ્રશ્નો પોતાની નવલકથાઓમાં ચર્ચ્યા છે. તેમનાંજ સ્ત્રીબોધમાં અન્ય પારસી બેનો આ પ્રશ્ન ચર્ચે તે યોગ્ય જ ગણાશે.

આ ખાસ અંકમાં જે ભાઈ બેનોએ લેખ આપીને તથા અન્ય રીતે મદદ કરી છે તે સૌનો હું ઉપકાર માનું છું. પારસી અને હિંદુ ભાઇ બેનો સાથે મળી "સ્ત્રીબોધ" ને સુંદર સેવાનું સાધન બનાવી પુતળીબાઈના તથા કેખુશરો કાબરાજીના આત્માને સંતોષ આપે એટલીજ આશા હું રાખું છું.

કેશવપ્રસાદ દેસાઈ.

પુતળીબાઈ

બીજાપુરની મરાઠી કન્યાશાળાની શિક્ષિકાઓ સહિત શ્રી. પુતળીબાઈ કાબરાજી (૧૯૧૪ માં)

પ્રસ્તાવના

લેખિકા : લેડી. વિદ્યાબ્હેન ર. નીલકંઠ

લેડી વિદ્યાબ્હેન નીલકંઠ

બહેન પુતળીબાઈના નામનો પરિચય લગભગ અર્ધી સદી ઉપર થએલો. રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠના પુત્રવધૂ બાઈ શૃંગારે Chambers's Short Stories નું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરી એક ભાગ છપાવ્યો અને તેઓ સ્વર્ગવાસી થયાં. મહીપતરામભાઈએ બાકીના ભાગનું ભાષાંતર કરવા ઇનામ આપવા જાહેરાત આપી. તે માટે બહેન પુતળીબાઈએ માગણી કરી. તેઓનું નામ કુમારી પુતળીબાઈ ધનજીભાઈ વાડીઆ હતું. તે સમયે તેઓ મેટ્રીકની પરીક્ષામાં બેસનાર આપણી તરફ-પહેલાંજ સ્રી હતાં. મારી જાણ મુજબ કન્યાઓ અંગ્રેજી માત્રના પેપરો આપે તો મેટ્રીકમાં પાસ થએલાં ગણાતી,–તેમને એવી છૂટ હતી. (આ માહિતી કદાચ ભૂલ ભરેલી હોય). તેવી રીતે મેટ્રીકમાં બેસી આ 'ટુંકી કહાણીઓ'નું ભાષાંતર કરી તેમણે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પગલાં માંડ્યાં. (જુઓ પાછળ પૃષ્ઠ ૧૯૯). ત્યારબાદ કેટલાંક વર્ષે ગુજરાતી સાહિત્યપૂજક મર્હૂમ કેખુશરો કાબરાજીના કુટુંબમાં તેઓનાં લગ્ન થયાં. ત્યારે તેમના પતિ મી. જહાંગીર કાબરાજી અમદાવાદમાં આસીસ્ટંટ કલેક્ટર હતા. તેઓ સાથે અમારે ઓળખાણ હતું, અને અમદાવાદનાં લોકપ્રિય ડો. મર્હૂમ મીસ મોટીબાઈ કાપડીઆ મારફત પુતળીબાઈ સાથે અંગત ઓળખાણ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. પુતળીબાઈ પોતાના સસરાના 'રાસ્ત ગોફ્તાર' પત્રમાં ભારે રસ લેતાં. ઘણા લેખો તેમાં તેઓ લખતાં. તેમની વાર્તાઓ અને અન્ય લેખો ગુજરાતી વાંચક વર્ગમાં ઉલટથી વંચાતાં. એ વાર્તાઓ પૈકી 'ગાંધીની દીકરી' તે લંડનની મોટી આગ સમયનો રસભર્યો ચિતાર આપનાર છે. એ વાર્તા આજે પણ છુટી છપાય તો જરૂર આકર્ષક બને. બીજી વાર્તા જાણીતા અંગ્રેજી વાર્તાનવેશ રોબર્ટ લુઈ સ્ટીવનસનની 'ડો. જેકીલ અને મી. હાઈડ' નામની અતિ પ્રસિદ્ધ વાર્તાનો અનુવાદ છે. એ અંગ્રેજી વાર્તા ફીલ્મ પર પણ ઉતારાઈ છે. બીજાં અનેક લખાણો પુતળીબાઈનાં હશે. મૂળ સાહિત્યનો શોખ અને સાહિત્યપ્રેમી કુટુંબના વાતાવરણથી તેમની શક્તિઓ ખીલી. કાબરાજી કુટુંબમાં હિંદુ-પારસી એવા ભેદ નહોતા, એ ભાવના પુતળીબાઈએ ઝીલી લીધી હતી.

શેઠ જહાંગીરજી કાબરાજીની જુદે જુદે સ્થળે નોકરીમાં બદલી થયા પછી નિવૃત્ત થઈ તેઓ કેટલાંક વર્ષ અમદાવાદમાં રહેલાં. આ સમયે કાંઈક વધારે પરિચય પુતળીબાઈનો

થયો. હવે તેઓ પોતાની કુટુંબ જાળમાં રોકાએલાં રહેતાં. મી. કાબરાજીની નરમ તબિયતને અમદાવાદની હવા અનુકૂળ હોવાથી તેઓ અહીં રહ્યાં. જ્યારે કોઈ પ્રસંગે પુતળીબાઈને સભામાં કે બીજા કામે આમંત્રણ આપીએ ત્યારે તેમાં ભાગ લેવા તત્પરતા બતાવતાં.

તેમનું જ્ઞાન સંગીન હતું. કુટુંબ વત્સલતા એ તો સ્વાભાવિક હોયજ. 'સ્ત્રીબોધ' માટેની તેમની કાળજી પુષ્કળ હતી. મોટે હોદ્દે તેમના પતિ હતા છતાં જુનાં મિત્રોને પુતળીબાઈએ વિસારી મૂક્યાં નહોતાં. સ્વ. ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆનું કુટુંબ જેમની સાથે તેમને વર્ષોથી સંબંધ હતો તેમના સુખદુઃખના પ્રસંગે હાજર રહી મિત્રાચારી ચાલુ રાખી હતી.

મી. જહાંગીરજીને પુતળીબાઈના મૃત્યુથી ભારે આઘાત લાગ્યો છે. તે દર્શાવતાં તેમણે લખેલું કે 'પુતળીબાઈને છેલ્લી ટુંક માંદગીમાંથી હું બચાવી ના શક્યો તેનો મને ભારે અફસોસ છે. મારી મોટી માંદગીઓમાં તેમની રાતદિવસ અખંડ સારવાર વડે તેમણે જાણે અનેકવાર મને જીવતદાન આપેલું એમ હું માનું છું. આનો બદલો હું ન વાળી શક્યો એ દુઃખ મને અતિશય લાગે છે.' ખરેખર એક નમુનેદાર પત્ની હોવા માટે તેમને ગર્વ લેવા જેવો આ બંનેનો સંસાર હતો. આ ભલાં અને આહોશ બાઈ હિંદુ તેમજ સ્વકોમની સ્ત્રીઓનું હિત વિચારતાં સ્વર્ગે સંચર્યાં છે. પોતાની પાછળ પતિ અને છોકરા-છોકરીઓ તથા તેમનાં બાળકોની લીલી વાડી મૂકી જવાનું ભાગ્ય જે હિંદી સ્ત્રીઓ મોટું માને છે તે એમને પ્રાપ્ત થયું,—એથી વિશેષ એમણે પોતે પણ શું ઈચ્છયું હોત ?

વિદ્યાબહેન ર. નીલકંઠ (અમદાવાદ)

સ્વ. જરબાઈ ધનજીભાઈ
વાડીઆ
પુતળીબાઈના માતા
(૧૮૯૪માં)
(જુઓ. પૃષ્ઠ ૨૨૬)

સ્વ. ધનજીભાઈ હોરમસજી
વાડીઆ
પુતળીબાઈના પિતા

પુતળીબાઈ અને બાલક
(બીજાપુરમાં, ૧૮૫૮)

મરહૂમ પુતળીબાઇ જહાંગીર કાબરાજી

લેખિકા: (મિસ) ભીખાઇજી લી. પાલમકોટ
[લાઇફ એકેડેમીક મેમ્બર ઑફ ત્રીનીટી કોલેજ ઑફ મ્યુઝીક, લન્ડન.]

[મનહર છંદ]

"કાજળની કોટડીમાં વારેવાર વિચરતી,
અરે ઓ કલમ! તને હું વિનંતિ કરું છું;
શામ મુખવાળી પણ શ્વેત તણી સંગતિમાં,
ભાળી તને આજ તારો ભરુસો હું ભરું છું.
મન તણો મર્મ તારી આગળ ઉઘાડો કરું,
ધરી હૈયે હેતે તને હાથમાં હું ધરું છું;
નિર્લજ વચન કાં તો, કોઇની નિંદા લખીને,
ડાઘ લગાડે તું રખે, દીલમાં હું ડરું છું."

કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ.

પુતળીબાઇ ! પ્રેમની મૂર્તિ !
વરને વ્હાલથી વફાદારીથી વળગી રહેલી
વનિતા !

જન્મ. તા. ૧-૯-૧૮૬૪ } અવસાન તા.
લગ્ન. તા. ૧૬-૧૨-૧૮૮૪ } ૧૯-૭-૧૯૪૨

સ્ત્રીબોધના ૧૮૯૭ના એક અંકમાં મરહૂમ બહેન પુતળીબાઇની ત્યાં સુધીની કારકીર્દિની નોંધ આ પુરાણા માસિકના પ્રખ્યાત તંત્રી તે પ્રખર લેખક મરહૂમ કેખુશરો ન. કાબરાજીની ઇચ્છાનુસાર મેં લખી હતી. તે સમયે બ્હેન પુતળીબાઇ ભર જુવાનીમાં હતાં,-જેવાં પાસેના ફોટોમાં દેખાય છે તેવાં હતાં. તે પછીના ૪૫ વર્ષોમાં એમની કીર્તિમાં, નામનામાં, સંસાર સુધારાના શુભ કાર્યોમાં, ગરીબો માટેના પરોપકારી કાર્યમાં, સ્વાર્થને બદલે પરમાર્થમાં વખત પસાર કરીને દયાળુ-માયાળુ દિલસોજી દેખાડવામાં અને છેલ્લે એક નકલ કરવા જોગ નમુનેદાર પતિવ્રતા પત્ની તરિકે દુનિયાને શ્રેષ્ટ દાખલો અને ધડો આપવામાં વધારો થયો હતો. તે વિષેની ટુંક નોંધ લખતાં મને ખરો સંતોષ થાય છે; આ દુનિયામાં લગભગ ૭૮ વર્ષોની જીંદગીનો ફેરો સફળ કરી આ ભાગ્યશાળી બાનુ ચાર ચીતલે સ્વર્ગમાં સીધાવ્યાં છે.

રાંક; અસીલ અને બાહોશ ખાવિંદની બાજુએ હિમ્મતથી ઊભાં રહીને જે જે જીલ્લામાં તેઓની કલેકટર તરીકે નીમણુંક થતી તે તે જીલ્લામાં કેળવણીની કળથી અને દયાળુ જીગરના બળથી ગરીબોનું તારણ કરવામાં જુસ્સા અને ઉત્સાહથી રોકાયલાંજ પુતળીબાઇ રહેતાં હતાં. સુરત, ભરૂચ, બીજાપુર, ખેડા, ખંભાત, ખાનદેશ, રત્નાગીરી, અલીબાગ (કોલાબા જીલ્લો) નાસીક વગેરે સ્થળોમાં ન્યાત-જાતના તફાવત વિના સર્વેના સમાગમમાં આવતાં, કેળવણીનાં અને સંસાર સુધારાનાં શુભ કાર્યો ઉત્સાહથી આરંભવામાં મોજ માનતાં.

૧૮૯૭માં નાસીકમાં તથા ખાનદેશમાં ૧૮૯૯-૧૯૦૦માં મોટા દુકાળ વેળાએ મરહૂમે મુંબઇથી મદદ માંગીને રોકડ નાણાં-કપડાં અને ખોરાકી વિગેરે મેળવીને ભીલ જાતનાં ગરીબ લોકોને વ્હેંચી આપ્યાં હતાં.

દુકાળ પછી ધુલિયા અને બીજાપોરમાં મા-બાપ વિનાના કમનસીબ બાળકો માટે આશ્રમ સ્થાપવામાં આગેવાનીભર્યો ભાગ ભજવ્યો હતો. તે આશ્રમો આજે પણ ચાલે છે. માયાળુ મનનો અને દયાળુ અંતઃકરણનો આ એક પ્રત્યક્ષ પૂરાવો છે.

૧૯૧૪-૧૯૧૮ની મોટી લડાઇ વેળા એમણે બીજાપુરમાં લેડી વીલીંગડનના લડાઇનાં રીલીફ ફંડ માટે નાણાંની મોટી મદદ મેળવી હતી. તેમજ લડાઇના મેદાનમાં સ્વભોગ આપનારા શુરવીર સૈનીકો માટે મોકલવા ગરમ કપડાં બનાવવા બાનુઓની એક 'કમીટી' મેળવી કપડાં બનાવવા ઉપરાંત હાથે બનાવેલાં પક-

વાન પણ પ્હોંચાડ્યાં હતાં. દેશની સેવા કરવાનો આ શ્રેષ્ટ દાખલો હતો.

દેશની સેવા સાથે કોમની કદર સદા કરવામાં મરહૂમ બ્હેન પુતળીબાઈએ ગરીબો, બેકારો અને સ્ત્રીઓની દાઝ હૈયે ધરી સુરત શહેરમાં પારસી કુટુંબોમાં બેકારી ટાળવા, તેમજ સ્ત્રીઓમાં જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા એક સ્ત્રી–મંડળ ઊભું કર્યું અને સીવણ–વેતરણ શિખવવા સારુ વર્ગો સ્થાપ્યા હતા જે હું ધારું છું હજી ચાલુ છે.

વળી કેટલેક ઠેકાણે સ્ત્રીઓની સભામાં એમણે ભાષણો કર્યાં હતાં અલીબાગમાં Rosa Bonheur અને Landseerનાં ચિત્રો બાબે એક ભાષણ magic lantern સાથે ઇમ્પ્રેજીમાં એમણે આપ્યું હતું, એમના ચિત્ર કલાના શોખ વિશે હું આગળ ચાલતાં બોલીશ.

સાઠ વર્ષની સાહિત્ય સેવા.

મરહૂમ બ્હેન પુતળીબાઈની સાહિત્ય સેવા સાઠ વર્ષો સુધી 'સ્ત્રીબોધ' ચોપાનિયામાં વિશેષ હતી.

સને ૧૮૮૧માં ૧૭ વર્ષની વયે એમનો પહેલો લેખ "સ્ત્રીબોધ"માં આવ્યો હતો. તે એક ટુંકી વાર્તા હતી. ધાર્યા પ્રમાણે એ માસિકમાં એક સ્ત્રી લેખક તરિકે એઓ પહેલાં જ લખનાર હતાં. ત્યારથી તે ૧૯૧૨ સુધી લગભગ દર માસે જુદી જુદી બાબતો ઉપર લખાણ ચાલુ રાખ્યાં હતાં. ૧૯૧૨માં મરહૂમ બહેન મીસ શીરીન કેખુશરો કાબરાજીએ "સ્ત્રીબોધ" એમને સોંપી દીધું અને ૧૯૧૭–૧૮ સુધી મરહૂમે તંત્રી તરીકે "સ્ત્રીબોધ"નું સઘળું કાર્ય સાથે ઊઠાવ્યું. અને તેમ કરી ઓછા દરે પણ સ્ત્રીબોધનો ફેલાવો વધારવા માટે પૈસાનો મોટો ભોગ આપ્યો હતો. આ છેલ્લાં વરસમાં પુતળીબાઈએ તંત્રીનું મુખ્ય કાર્ય શ્રી કેશવપ્રસાદ સી. દેસાઈ બી. એ. એલ એલ. બી. ને તથા મંત્રીકાર્ય સ્વ. જીવનલાલ અમરશી મહેતાને સોંપી પોતે માત્ર વખતો વખત લેખ મોકલતાં રહ્યાં. એમનો છેલ્લો મોટો લેખ ૧૯૪૦ના જુન માસમાં "સ્ત્રીબોધનો ૧૦૦૧ મો અંક" એ વિષય પર હતો. તેમાં ૧૮૫૭ના પહેલા અંકથી માંડી સ્ત્રીબોધનાં ૮૩ વરસનાં કાર્યનું સિંહાવલોકન રજુ કરી પોતે પરવારતાં હોય એમજ વાંચકને લાગણી થયેલી. આ લેખ માત્ર સ્ત્રીબોધનો જ નહિ પણ આપણામાં કન્યા કેળવણીનો ઇતિહાસ શરૂઆતથી રજુ કરે છે અને તેટલા સારૂ તે ભારે અગત્યતા ધરાવે છે.

એ સિવાય મરહૂમે "કાન્તમાળા" નામનું પુસ્તક જે સ્વર્ગવાસી મણીશંકર રતનજી ભટ્ટના સ્મારક નીમિત્તે ગદ્ય અને પદ્યમાં ૧૯૨૪માં પ્રગટ થયું હતું તેમાં આપણા દેશની સ્ત્રી–કવિઓ વિષે એક લેખ મીસીસ મેકનીકલના ગ્રંથના આધારે લખ્યો હતો. વળી ૧૯૨૭ના "મુંબાઈ સમાચાર"ના દિવાળી અંકમાં પુતળીબાઈએ રચેલું એક નાટક "ચરખાનો ચમત્કાર" નામનું છપાવ્યું હતું.+

એક પતિવ્રતા પત્ની એક વફાદાર વનિતા

મરહૂમ બ્હેન પુતળીબાઈએ લગભગ ૪૮ વર્ષો સુધી એક સાધ્વી સ્ત્રી તરીકે પરણેલી જીંદગી પસાર કરી વરને વ્હાલથી વફાદારીથી વળગી રહ્યાં હતાં. પોતાના પ્રેમાળ પતિના 'હોમ સ્વીટ હોમ' ને સ્વર્ગમાં ફેરવી નાખવાની કાબેલિયત કુદરતીજ ધરાવતાં હતાં. ખાવિંદને સુખી, સંતોષી અને શાંત રાખવાની કળ અને કળામાં એવાં હુશિયાર હતાં કે ભરયારના મકાનમાં આ ભાગ્યશાળી ભાર્યા પુષ્પ મિસા પમરતાંજ રહ્યાં હતાં, જે આજના

+ આ નાટક ગુમાઇ ગયું છે, તેની નકલ કોઇ પણ વાંચક છાપેલી અથવા લેખાતી આપવા કૃપા કરશે તો અમને તે ફરી છપાવવા ઉપયોગી બની આવશે. —તંત્રી.

છકેલ છુટાપણાના જમાનામાં મરહૂમ પુતળીબાઈ એક શ્રેષ્ઠ દૃષ્ટાંત પુરૂં પાડે છે!

આજે આપણને શું જોવું પડે છે? કેટલીક (મોટે ભાગે) પરણેલી પારસણોમાં એક "ફેશન" થઈ પડી છે કે ભરથારને પતાવીને, કાં તો સતાવીને, કાં તો તરકત-તહોમત ભેળાં કરીને, કાં તો Black Art ચલાવીને તેની મા-બહેનોથી વિખુટો પાડી જુદા રહેવું! મા-બ્હેનો, સગાં સ્નેહીઓ સાથે વાત કરવાની પણ મનાઈ! સાસરિયામાં વહુમાય થઈને પછી બહુમાયનો બહુરૂપી વેશ ધારણ કરવો!

કેટલા દાખલામાં ધણીને આધારે પડેલાં મા-બ્હેનો કે વિધવા માતાઓ અને કુંવારી બ્હેનો ઘરની બહાર થાય છે! જ્યારે પારકે ઘરથી આવેલી પરણેતરોનાં મા-બ્હેનો અને સગાંઓ ઘરમાં આનંદ કરે! ધણીના જ ઘરમાં ખાવિંદનાં સગાં-સ્નેહીઓ પેલી નિર્દય વહુઓ ઉપર ગમે તેવી લ્યાનત નાંખે, તો પણ કોમ-પરકોમમાં લાજ લાગે નહિં! બાપડા ભાયડાઓ અક્કલહીણ બની અદેખી ઓરતોને રાજી રાખવા માયેથી જુદા પડે! પેલી નાતરસ વહુઓ સાસુઓને એકદમ આંધળાં-લુલાંની ધર્મશાળા (જે આજે ભપકાભર્યાં "હોમ"ને નામે ઓળખાય છે!) તેમાં, "સેવાસદન"માં કે "ઈન્ડસ્ટ્રીયલ હોમ"માં યા વિધવા આશ્રમોમાં ધકેલવા ધણીને ભલામણ કરે!

એક શ્રેષ્ઠ દાખલો દેખાડવા મને આ પ્રસંગ મળવાથી હું લખું છું કે આવા આવા બનાવો કોમમાં વધ્યા જ જાય છે! જે માયે એ દિકરાઓને પાળી-પોષી, ઉછારી-ઉછેરી, દુ:ખ વેઠી, ઉજાગરા કરી હેત-પ્રિતથી કેળવણી આપી કમાતા કર્યા હોય, તે માયેનો રખડાત ગુજરાનમાં થતો જોઈ દિકરાઓને દુ:ખ ઉપજતું નથી! એવા દિકરાઓ પોતાના સુખનો ભોગ આપવાની હિમ્મત ધરાવતા નથી!

જાઓ વિધવા-આશ્રમમાં ને પુછો! એકથી અનેક મા દયાહીણ વહુઓને નામે નિશદિન ફોક મુકે છે! જુઓ આંધળાં લુલાંની ધર્મશાળા જે આજે 'ફેશનેબલ' નામથી જાણીતી છે! ત્યાં કેટલી નિરાધાર નારીઓ કેવી સ્થિતિમાં રહે છે! તો પણ જ્યારે ત્યાં કોઈ મરણ પામે છે, ત્યારે ઘણી ઉકમાર્ઈથી જીવતાં સગાંઓનાં નામો મરણુકની ટીપમાં છાપામાં છપાય છે! વાંચનાર અજબ થઈ મનથી જ બોલે છે: "જ્યારે આટલાં સગાં-વ્હાલાં, ત્યારે ધર્મશાળામાં કાં ધકેલ્યાં? શરમ છે! શરમ છે! જેઓને ઘરમાં રહેવાનો હક, તેઓ ઘરની બહાર! શું જમાનો આવ્યો છે?" આવી સ્થિતિ દુ:ખી માતાઓ સૃજતને શરણ થઈ ચલાવે છે, પણ મોડે-વહેલે, છેવટે, ઈશ્વરનો અચુક ઈન્સાફ મેળવે છે. આ અવનિમાં એવી દુ:ખી માતાઓનો અવાજ સાંભળનાર કોઇ કોર્ટ કે કોઈ ન્યાયાધીશ નથી!

"મેટ્રિમોનિયલ કોર્ટ!"

વર્ષો ઉપર આ કોર્ટની બેઠકો લાંબે વખતે મળતી હતી પણ,

આજે?

કેટલા બધા છુટાછેડાના બનાવો બને છે જેમાં બે પક્ષમાંથી એકને પણ કશી શરમ લાગતી જણાતી નથી! કોઇ તો પાછાં પરણીને પાછી એવી જ હલકી ખાસિયત દેખાડી પાછાં પસ્તાય છે!

જ્યારે પારકે ઘરની કમસમજ છોકરીઓ પરણીને ઘરની શેઠાણી થાય છે, ત્યારે સાસરિયામાં આધારે પડેલાંઓને બહાર કાઢે છે! આવા હીણપસ્તીભર્યા બનાવો જોઈ-જાણી-સમજીને પરણવા લાયક થયેલા સમજુ, વ્હાલા દિકરાઓ પોતાના સુખનો ભોગ આપી પરણવાની વાત ઉપર પુરો મુકે છે! આ છકેલ છુટાપણાના જમાનામાં એવા સ્વભોગી દિકરાઓ કેટલા થોડા છે! પરણી આવેલી વહુ-

એ જો તેઓની મરજી વિરૂદ્ધ કંઇ થયું તો ધણીને ધમકી આપી 'સેવા સદન'માં કે 'ઇન્ડસ્ટ્રીયલ હોમ' યા બીજાં કોઇ સ્થળમાં જવા અને તેને ઉઘાડો પાડવાની ભપકી દેખાડે છે, બાપડો ભાયડો લોકલાજથી ડરીને ગળે ગાંઠ ને મોંઢે ડુચો મારીને ખમે છે. દુનિયામાં હસતું મોઢું રાખી ફરે છે ને ઊંવર પરણીને પસ્તાય છે.

એક પરણેતર તરિકે મરહૂમ નેક બહેન પુતળીબાઈનો ઉત્તમ દાખલો, ઘાતકી, અંકુશહીણ અને દયાહીણ ધણિઆણીઓ સન્મુખ ધરીશ કે જેઓને કોમનો, દેશનો, દુનિયાનો ધર્મનો અને ખુદાનો ડર નથી! ખુદા એક ને ખાવિંદ બી એક! એ પાંચ ધાર્મિક શબ્દો દરેક નિશાળની 'કોપી બુક'માં દાખલ કરવા જોઈએ કે જેથી બચપણથી જ બાળકોના મગજમાં જડ ઘાલી બેસે ને તેઓ તેમ વર્તે.

આપણા સંસારમાં સુધારો કરવા, સ્ત્રીને કેળવીને છુટાપણું બક્ષવાની લડત 'સ્ત્રીબોધે,' કાબરાજીએ અને તેમજ પુતળીબાઈએ સતત ચલાવી ને તે સુધારો થયો છે, પણ હું જે છકેલ છુટાપણા વિશે બોલી ગઈ તે કાંઈ "સુધારો" નથી, અને તે તો ઓર સુધારાને પાછળ હઠાવે છે. મારેજ હું પુતળીબાઇનો દાખલો આપું છું.

"સ્ત્રીબોધ"માં પુતળીબાઈએ વર્ષો સુધી સ્ત્રીઓની સંસારી ફરજ વિષે પુષ્કળ લેખો લખ્યા હતા, તેમજ પોતે લખેલી વાર્તાઓમાં જે વિચારો દર્શાવ્યા હતા તે પ્રમાણે પોતાનું ઘર, તથા પોતાનું જીવન તેમજ પોતાનાં ફરઝંદોની કેળવણી આપવામાં ઉત્સાહથી લીધાં હતાં. આ પ્રસંગે એક વાત ખાનગી તરીકે હું કહી શકું છું કે એમના પતિએ મને અંદરાયાં ત્યારે દિવસે "The Angel in the House" (Poem by Coventry Patmore) નામનું પુસ્તક ભેટ આપ્યું હતું અને ખચિતજ એમના ઘરમાં she was the Angel in the House —એક ફિરસ્તા જેવાંજ હતાં, એમ સર્વેને એમના સમાગમમાં આવતાં લાગતું હતું. સાસરિયામાં પુતળીબાઇ સર્વેને પ્રિય હતાં, અને પોતે સર્વેને પોતાનાજ ભાઈઓ-બહેનો સમાન ગણતાં હતાં.

હું હિમ્મતથી કહીશ કે દરેક કુંવારી છોકરી અને કુંવારી બાનુએ પરણવા આગમચ The Angel in the House વાંચીને પછી જ પરણવું, તેમજ નિશાળોમાં એ પુસ્તક દાખલ કરવું જોઈએ.

મરહૂમ મી. કેખુશરો કાબરાજીના કુટુંબને ૫૫ વર્ષો થયાં હું પિછાણું છું. એમના ઘણા જલસાઓમાં મેં ભાગ લીધો હતો અને જ્યારે પણ પીઆનોફોર્ટનો ભાગ ભજવવાનો હોય, ત્યારે ટાઉન હોલ અને બીજે ઠેકાણે હું ખુશીથી સામેલ થતી-જો કે તે વેળા હું ઘણું થોડું મ્યુઝિક જાણતી હતી તો પણ નિર્ભયપણે હિમ્મતથી વગાડતી હતી. એ કુટુંબ સાથની મિત્રાચારી હજી પણ ચાલુ છે. એમના એક દિકરી ગુલબાનુ સાથ ૫૫ વર્ષોની અમારી દોસ્તી આજે પણ દૂર છતાં કાયમ રહેલી છે.

આસરે સને ૧૮૭૧માં જ્યારે કન્યા કેળવણી બાલ્યાવસ્થામાં હતી, જ્યારે ઘણાં માતાપિતાઓ પોતાની પુત્રીઓને કેળવણી આપવાની ઝાઝી જરૂર નહિ સમજતાં હતાં, તેવા જમાનામાં કોણે એવી આશા રાખી હતી કે પા સદીના પસાર થવા પછી સ્ત્રી-કેળવણીના બળે પારસી બાનુઓ એવાં એવાં જાહેર-કાર્યો હિમ્મતથી કરવા બહાર પડશે કે તેમની જિંદગીના એક પછી એક જન્મ-ચરિત્રો તેમની બીજી બ્હેનપણીઓને જિંદગી ભોગવવાની શાળામાં શિખરૂપી આરસી સમાન ઉપયોગી થઈ પડી જાહેરમાં લખાશે? જો આવી સ્તુત્ય સ્ત્રીઓની જિંદગીના જીવતા

દાખલાઓ જગતમાં જાહેર થાય તો ખાલી–ખોટી ફિશિયારી અને નિર્દોષોની નિંદા કરનારી ઉધરતી ઉછાછળી છોકરીઓ અને સ્ત્રીઓ જેઓ પોતાનો કિંમતી વખત વ્યર્થ ગુમાવે છે, તેઓને આવી સદ્ગુણી સ્ત્રીઓને પગલે ચાલવાની ઉલટ અને હોંશ થાય.

બાઈ પુતળીબાઇની જુવાન જિંદગી તરફ જોતાં આજ સુધી એમણે જે જે શુભ કાર્યો કર્યાં છે, તેની ટુંક નોંધ તરફ નજર ફેકીશું તો તેમાં ઘણું જાણવા જેવા, વાંચવા વિચારવા અને શિખવા સમજવા લાયક આપણને મળી આવશે. નાની વયથી જ પોતાની કેળવણી શરૂ કરી સને ૧૮૮૦માં મેટ્રીકયુલેશનના ઈંગ્રેજીના પત્રકમાં પરીક્ષા આપી હતી. બીજી બાબતો સિવાય ઇંગ્રેજીમાં જ પરીક્ષા આપવાનો એમનો મુખ્ય હેતુ માત્ર ઇંગ્રેજી જ્ઞાનની એક સનંદ મેળવી રાખવાની હોવાથી આ બાબતમાં નિઃસંશય ફત્તેહ મળી હતી. ત્યારપછી બીજે વર્ષે સને ૧૮૮૧માં એમણે "સ્ત્રીબોધ"માં જાહેર લખાણો કરવા પોતાની નાજુક કલમને અજમાવી. આશરે ૭ દાયકા આગમજ એરાક પારસી સ્ત્રી લેખકોમાં છાપાદ્વારે જાહેરમાં લખનાર તરીકે બાઈ પુતળીબાઇ હિમ્મતથી બહાર પડયાં હતાં, એ આજની પારસી સ્ત્રી લેખકોના પ્રમાણ તરફ વિચાર કરતાં તે વખતે એક અસાધારણ બનાવ ગણાયો હોય તો તેમાં વિસ્મય પામવા જેવું કાંઈ નથી. સ્ત્રીઓને શિખ આપતા "સ્ત્રીબોધ" ચોપાનિયામાં વિષયો લખ્યા પછી બાઈ પુતળીબાઈને પુસ્તક દ્વારા બહાર પડવાની હિંમત આવી જેથી ૧૮૮૫માં આપણા સરતાજ મહારાણી વિક્ટોરિયાની 'હાયલેંન્ડમાં ગુજારેલી જીંદગીની વધુ નોંધ' ના પુસ્તકોનો તરજુમો એજ રાણી–માતાના વહુ શાહઝદી એલેકઝાન્ડ્રાને અર્પણ કરી એમણે બહાર પાડયો. સાહિત્યમાં આ બાઈનો શોખ કેટલો આગળ વધ્યો હતો તે આ ઉપરથી માલમ પડશે કે માત્ર ગુજરાતીમાં જ નહિ પણ એજ વર્ષમાં કેપટન ટેમ્પલવાળા "ઇન્ડિયન એન્ટીકવરી" નામના એક ઇંગ્રેજી ચોપાનિયામાં પણ એમણે ઈંગ્રેજીમાં લખાણ કરવાનું શરૂ કર્યું. આ લખાણની શુભ શરૂઆત કેમ થઇ તેની વાત જાણવા જોગ છે. "ચેમ્બર્સની ટુંકી વાર્તાઓ" ના બીજા ભાગનો સૌથી શ્રેષ્ટ તરજુમો કરવા માટે રાવ સાહેબ મહીપતરામ રૂપરામનું એમને ઈનામ મળેલું. તે ખબર લંડનનાં 'ઇન્ડિયન મેગેઝીન'માં કેપટન ટેમ્પલના વાંચવામાં આવ્યાથી તેણે પોતાના મિત્ર સર જ્યોર્જ કોટનને એમની સાથે મુલાકાત કરી આપવાની અરજ કરી. સર જ્યોર્જ આ બાઈના પિતાને ઓળખતા હતા. તેણે પોતાના બંગલામાં બાઈ પુતલીબાઈની અપાવેલી મુલાકાત દરમ્યાન કેપટન ટેમ્પલે પોતાના અધિપતિપણા હેઠળ ચાલતા ઈંગ્રેજી ચોપાનિયામાં લખાણો કરવાની સૂચના કરી, જેના પરિણામમાં સગાં–સ્નેહીઓ અને બુઢીઆયાથી સાંભળેલી આસરે વીસ જુની દેશી વાર્તાઓ એમણે લખવા માંડી.+ તે પછી એ જ ચોપાનિયામાં "ગુજરીનો ગરબો," "નરસીંહ મહેતાનું મામેરૂં" તથા હિંદુ અને પારસી લગ્નના ગાયનોના સરેહ સાથે તરજુમાઓ પણ ઈંગ્રેજીમાં લખ્યા હતાં! આ લખાણો એક જાણીતા ઈટાલિયન કવિ અને પ્રોફેસર મારકો એનટોન્યો કેનીનીના વાંચવામાં આવ્યાથી તેણે પોતાના પુસ્તકમાં પારસી, ગુજરાતી તથા હિંદુસ્તાની પ્રેમના તથા લગ્નના ગાયનો ઈંગ્રેજીમાં લખવા બાઈ પુતલીબાઈને આગ્રહપૂર્વક અરજ કરી. આ લખાણ અને તરજુમા બાઈ પુતલીબાઈએ ખુશીથી મોકલ્યા, જેથી પ્રોફેસર કેનીની એટલો ખુશ થયો કે તેણે પોતાના એક પછી એક પાંચ

+ આ સઘળી વાર્તાઓ "Best Short Stories of India" નામનું પુસ્તક મેસર્સ તારાપોરવાળાએ પ્રગટ કર્યું છે તેમાં એમની એમ ફરી છપાયલી છે.

પુસ્તકોમાં આ ગાયનોને પોતાના આખા સંગ્રહમાં " સૌથી સુંદર ઝવેરાત " તરીકે લેખ્યાં છે. એ મોટા સંગ્રહનો માત્ર એટલાથી જ ખ્યાલ આવશે કે પોણો સો વર્ષના આ ઉસ્તાદે આસરે ૧૪૦) જુદી જુદી ભાષાઓમાંથી તરજુમા કરાવેલા. ૩,૦૦૦) મદન ગીત તેમાં એકઠાં કીધાં છે. આ જંગી ગ્રંથમાં બાઈ પુતળીબાઈનાં લખાણ પ્રસિદ્ધ થવા પામ્યાં છે. એ એમને ઘણું માનભર્યું હોઈ ધન્યવાદ ઘટે છે.

આ પછી સને ૧૮૮૭ માં આપણા મહારાણી વિક્ટોરીઆના પહેલા મહોત્સવ પ્રસંગે એ બખ્તાવર બાનુની જિંદગીનો એક પ્રસંગાનુસાર હેવાલ એમણે એક ગુજરાતી રોજીંદા પત્રમાં પ્રગટ કર્યો હતો અને તેનાં ચોપાનિયાં ૭૫૦૦ સેંકડો નકલો મફત વહેંચી હતી.

સાહિત્યમાં નામના મેળવવી એ કંઈ સહેલું કાર્ય નથી. બાઈ પુતલીબાઇના વિચારવાન, અસરકારક અને સંગીન લખાણોથી "સ્ત્રીબોધ" ના વાંચક-વર્ગમાં એમનું નામ મશહૂર અને ઘણું પ્રિય થઈ પડયું. એમનું એક બીજું પુસ્તક "વિજયી વિક્ટોરીયા" નામનું છે, જો કે કદમાં નાનું છે, તો પણ જેટલું બહારની શોભામાં સુશોભિત છે, તેટલું બલકે તેથી પણ વધારે અંદરના માવામાં મધુર છે. આ સુશીલ સ્ત્રીને સાહિત્યમાં મળતી ફત્તેહના ફળ તરીકે કેટલાક મહિના સુધી આ માસિક પત્રમાં " શહેરનવાઝનો સંગીન પત્ર-વહેવાર " નામે જે વિષયો લખાયા તે તરફ વિવકી વાંચક-વર્ગનું લક્ષ ખેંચીશ, આ વાંચવા લાયક વિષયોના લખનાર 'શહેરનવાઝ' કોઈ નહિ, પણ બાઇ પુતલીબાઈ પોતે જ, જેમાં પોતાની બ્હેનપણી " અરનવાઝ " ને પત્રદ્વારા ચાલુ જમાનામાં ચરવાતા દેશ-પ્રદેશના વર્તમાનો, રાહ-રસ્તા, નીતિ-રીતી ઉપરાંત સ્ત્રીઓનો દરજ્જો, ઘર-સંસાર, કેળવણી,સ્ત્રીઓને મન સાથે તનની કસરતની જરૂર, પ્રખ્યાત જાહેર હિંમતવાળી બાનુઓના દાખલા, આરોગ્યતાના નિયમો ઉકતા રોગ-દર્દથી દૂર રહેવાની સંભાળ, માંદાની માવજત, પુત્રીઓને માત-પિતાની આવશ્યક સંભાળ અને સંગત, સુખ સમયે સાલેસાઈ અને દુઃખ પ્રત્યે સબુરી વિગેરે બાબતો ઉપર પોતાની કલમનો ઘણી ચાલાકીથી ઉપયોગ કર્યો છે, અને તેમાં આપણાં માનવંતાં મહારાણી વિક્ટોરીઆનો દાખલો આપ્યો છે જેમાં તેમને એક વફાદાર વનિતા, તાબેદાર ત્રિયા અને માયાળુ માતા તરીકે દર્શાવ્યાં છે, તથા પ્રજા પ્રત્યેની તેમની પ્રીતિના દાખલા આપ્યા છે. તેમાં એક ઠેકાણે આપણા પ્રેમાળ પ્રજા-પ્રિય શહેનશાહ બાનુના નીચલા સુવચનો આપ્યાં છે તે તો સોનેરી અક્ષરે પ્રત્યેક વફાદાર જીગરમાં કોતરી રાખવા યોગ્ય છેઃ " મારી જિંદગી મારે વાસ્તે જ ખુદાએ આપી નથી. બીજાંઓને માટે છે. !'

આજ-કાલ જગતને મોંહડે ચડી રહેલી સ્ત્રી-કેળવણીના સવાલ ઉપર બાઈ પુતલીબાઈ પોતાનાં આ સંગીન પત્ર-વહેવારમાં પોતાની સખીને બીશપ ઑફ હાર્ફર્ડની સૂચના લખતાં પોતાનું જે મત જાહેર કરે છે તે બન્નેના વિચારો ઉતારી લેવાની મારી ઉલટને હું અટકાવી શક્તિ નથી, આ બીશપ લખે છેઃ-" ઓક્ષફર્ડ અને કેમબ્રીજ સ્ત્રીઓને માટે પોતાના દરવાજા ખુલ્લા કરશે તો કંઈજ નહિ પણ સારું જ થશે, તે માટે તો મને જરા પણ શંકા નથી. તે છતાં હું એમ ધારું છું કે ઘણા ઘણા વર્ષોથી જે જાતની કેળવણી છોકરાઓને લાયકની ગણવામાં આવેલી તે જ શું છોકરીઓએ લેવી જોઈએ ? શું તેમને માટે કોઈ ખાસ વિદ્યાઓ, ખાસ અભ્યાસોની જરૂર નથી કે જે સ્ત્રી-જાતિને જ ખાસ શીખાડવાથી દુનિયાને ફાયદો થાય ! "

ઉપરના લખાણ પર પુતળીબાઇ પોતાનો મત અરનવાઝને નીચે પ્રમાણે જાહેર કરે છેઃ-
'આ શબ્દોમાં ઘણું વજુદ છે. સ્ત્રીઓને દુનિ-

યામાં પુરુષોથી જુદાં અલાયદાં એવાં ઘણાંક કામો ઈશ્વરે સોંપી મોકલ્યાં છે, અને તે કામોમાં જે વિદ્યાઓની જરૂર છે તે વિદ્યાઓ તેઓ જો બધી નહિ તો થોડી પણ શીખે, અને તે વિદ્યાઓના બળથી પોતાના ખાસ કામોમાં સુધારા દાખલ કરે તો દુનિયાને કેટલો ફાયદો થાય! હવે ઘણા લોકોનું કહેવું છે કે 'સીવવું, રાંધવું, ખવાડવું અને છોકરાંની સંભાળ રાખવી એજ માત્ર સ્ત્રીનો ધંધો, તો તેને ઉંચી કેળવણીની શી જરૂર?' હવે કબૂલ કરીએ કે હા, સ્ત્રીનો કુદરતી ધંધો તો એજ, પણ તેજ ધંધો સારી રીતે ચલાવવા સારૂ શું વિદ્યાઓ નકામી છે? શું ઈતિહાસ કે ભૂગોળનું પુખ્ત જ્ઞાન તેને એક વધારે ખબરદાર સ્ત્રી બનાવનું નથી? શું ભૂમિતિનું જ્ઞાન તેને ઘરબારમાં કાંઈ જ કામ આવતું નથી? શું રસાયણ શાસ્ત્ર જાણનારી સ્ત્રી વધારે સારી રાંધનારી નહિ બની શકે? અને વધારે પુષ્ટિકારક, વધારે તંદુરસ્તી આપનારાં પકવાનો નહિ બનાવી શકે? બાળકોના ખોરાકમાં સારૂં શું, ખરાબ શું તે સમજવાથી શું એક માતા તરીકે વધારે ફતેહમંદ નહિ થાય? નિશાળ અને કોલેજ છોડયા પછી એ બધી વિદ્યાઓને સાધારણ જિંદગીના ઉપયોગમાં કેવી રીતે લેવી તે છોડીઓને શીખવેલું હોય તો એ બધું જ્ઞાન તેને વધારે બાહોશ ઘર-ધણીઆણીઓ, વધારે સમજુ માતાઓ, અને માંદાની વધારે ખબરદાર માવજત કરનારીઓ બનાવી શકે!

ચિત્ર કળા

સાહિત્ય તરફના શોખ સાથે ચિત્ર-કળામાં પણ બાઈ પુતળીબાઈની પીંછીની પિછાન થઇ છે. મુંબઇના હુન્નરના પ્રદર્શનમાં સને ૧૮૯૩માં "દિવસનાં સ્વપ્નાં" એ નામનું એક તેલ-ચિત્ર બાઈ પુતળીબાઈએ રજુ કર્યું હતું, જે માટે એમને ઑનરેબલ મી. વહાડીઆનું રૂ. ૫૦)નું ઇનામ મળ્યું હતું, થોડા વખતના અભ્યાસની એમની પહેલી હિંમતનો આ પહેલો દેખાવ હતો. જે પછી બીજેજ વર્ષે સને ૧૮૯૪ માં પોતાના ભવિષ્યના ભરથારનું સરસ ચિત્ર ઉતારવા માટે મી. કામદીનનું ઇનામ મેળવવા ભાગ્યશાળી નીવડયાં હતાં.

ચિત્રકળા મરહુમ બહેન પુતળીબાઇને ઝાઝી શીખવી પડી ન હતી, તે હુન્નર એઓમાં કુદરતી હતો. પ્રખ્યાત ચિતારા સ્લીવર્માના હાથ હેઠળ એમણે થોડી ઘણી તાલીમ લીધી હતી ખરી. ૪૫ વર્ષો ઉપર સને ૧૮૯૭માં સ્ત્રીબોધમાં મારા ઉપર કહેલા લેખમાં મેં મરહુમ બહેન પુતળીબાઇની એ કળા માટે નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું, જે વિવેકી વાંચકવર્ગને વાંચવાની ભલામણ કરૂં છું

" કુદરતની બક્ષિસ!

"જો કે બાઈ પુતળીબાઈએ કોઇ હુન્નરની પાઠશાળામાં નિયમિત કાયદા પ્રમાણે ચિત્ર-કળાનો હુન્નર સપાદન કર્યો ન હતો છતાં ખાનગી અભ્યાસના લાભથી ચિતરવાની એમની કુદરતી શકિત અને વળણ એવા અચુક આકારમાં સાબિત થઈ હતી કે જેઓ કાયદાસરની "ડીગ્રી"ઓ મેળવી આ હુન્નરની હરિફાઈમાં પોતાના નાદર નમુનાઓ પરીક્ષાની કસોટી ઉપર કસવા મુકતાં તેઓ સાથે આવો જશ જીતી જવામાં એઓ નસીબવાન નીવડયાં હતાં. એમના એક પછી એક ચિત્રની પિછાનનો પ્રત્યક્ષ પૂરાવો દર સાલ ઇનામો જીતવામાં સાબીત થતો. ૧૮૯૫માં મી. રૂસ્તમજી નાનાભાઇ બેરામજી જીજીભાઈનું રૂ. ૫૦ નું ઇનામ એમનાં લાયકીવાળાં માતુશ્રીના ચિત્ર માટે મળ્યું હતું. અને ત્યારપછી ૧૮૯૬ માં એમના સસરા તે પ્રખ્યાત 'રાસ્ત ગોફતાર'ના બાહોશ અને અનુભવી અધિપતિ મી. કેખુશરૂ ન. કાબરાજીની એક આબેહુબ છબી ચિતરવા માટે

એજ પ્રદર્શનમાં મી. વજેશંકર ગૌરીશંકરનું રૂ. ૪૦)નું ઈનામ એઓ જીતી ગયાં હતાં. આ સિવાય બીજાં લગભગ અર્ધો ડઝન ચિત્રો વખતોવખત એમણે દેખાડવા મૂકયાં હતાં જે સઘળાં પ્રશંસાપાત્ર ગણાયાં હતાં. સાહિત્ય ભેગાં ચિત્ર–કળાના એમના શોખ અને કૃત્તેહ માટે આ બાનું શાબાશીને લાયક છે.

"જાહેરમાં જશવંતાં કાર્યો કરી જશ જીતી જવાની એમની જવાન જિંદગીનો એક તાજો બનાવ મને યાદ આવે છે, દુઃખ્યાંની દાઝ દયાળુ દિલમાં ઘણાંઓને હોય છે, પણ તે દયાના પ્રવાહના માર્ગને સીધે રસ્તે દોરવી લઈ જવાનાં સાધનો–સંજોગો અને હિંમત ઘણા થોડાઓને હોય છે. આવી હિંમત પોતાની જિંદગીના રાંક જોડ્યા (ખાવિંદ)ના ઉત્તેજનથી આ બાઈએ નાસીકના દુકાળિયાંઓ માટે કપડાંની મદદ માંગી દેખાડી આપી હતી દુધમળ બાળકો, અનાથ અબળાઓ અને દુકાળના સંકટથી પીડાતા, લાચાર, લાઈલાજ પુરુષોને ઠંડીથી ઠરતા બચાવવા તેમના રક્ષણાર્થે સખીઓની સાહેતાની અરજ કરવા એમના અંતઃકરણમાં એક અણદીઠ અવાજે એમને ઉશ્કેર્યા. આ લાગણી ઉત્પન્ન થતાં જ "રાસ્ત ગોફ્તાર" જેવા એક જાહેર પત્રદ્વારે બાઈ પુતળીબાઈ હિંમતથી બહાર આવ્યાં. જો કે મદદ તો માત્ર કપડાંની જ માંગી હતી છતાં રૂ. ૫૦૦ નું ફંડ એકઠું કરી તેના વસ્ત્રો તે ગરીબોમાં જાતી શ્રમથી વહેંચી આપવામાં જે જહેમત ઊઠાવી હતી તે કંઇ ઓછી પાશવાન નહિ હતી. આ પ્રસંગોપાત મદદ માટે નાસીકના ઍસીસટન્ટ કલેકટરનાં ધણીઆણી તરિકે ત્યાં એમની જબજ તારીફ થઇ હતી.

"છેલ્લે, આ બાબત પણ નોંધી લેવા જોગ છે કે ફ્રાન્સમાં છપાતું "Revue des Dames" નામનું ચોપાનિયું કે જે "ફ્રાન્સનું સ્ત્રીબોધ" કહેવાઈ શકાય તેના એક છેલ્લા અંકમાં બાઇ પુતળીબાઈનું ચિત્ર અને જન્મ-ચરિત્ર ફ્રેંચ ભાષામાં છપાયું છે, જે એક પારસી બાનુ લેખે ઘણું નવાઈ જેવું માન લેખી શકાય.

"બાઈ પુતળીબાઈની યુવાન સ્થિતિ તરફ નજર નાખતાં હું ઇચ્છીશ કે આ સદ્ગુણી સ્ત્રી હજુ બીજાં સેંકડો યશવાન કાર્યો કરવા પોતાની કીર્તિના કોટને વધુ મજબુત બનાવવા, પ્રજાની પિછાન અને વખાણને વધુ લાયક થવા લાંબા આયુષ્ય ભોગવી પરમાર્થપણાની પોતાની ઉમદા આશા–અભિલાષા પરિપૂર્ણ કરવા ફત્તેહમંદ થાય!"

ઉપલું લખાણ છેક સને ૧૮૯૭માં મરહુમ બ્હેન પુતળીબાઈના સસરાજીના આગ્રહથી "સ્ત્રીબોધ"ના ૧૮૯૭નાં એક અંકમાં મેં લખ્યું હતું. તે કેટલે દરજ્જે ખરું પડયું છે તે સુજ્ઞ વાંચક સહજ જોઇ શકશે.

મરહુમ બ્હેન પુતળીબાઈ જેવી ભાગ્યશાળી ભાર્યાઓ આપણી કોમમાં ઘણી પેદા થાય અને ધણીના મધુર ઘરને સ્વર્ગમાં ફેરવીને પોતે નારી–ફરેસ્તાની ઉપમા મેળવે!

મરહુમ બ્હેને પોતાની પાછળ ખાવિંદ, બે દિકરાઓ, અને બે દિકરીઓને મૂકી સ્વર્ગમાં મુકામ કર્યો છે. તે કીરતાર મરહુમના અમર આત્માને બેહેસ્તમાં શાંતિઃ બક્ષે!

એક પારસી બાનુનું બનાવેલું પુસ્તક

"ટુંકી કહાણીઓ"—ભાગ ૨ જો.

(સ્ત્રીબોધ મે ૧૮૮૭ માંથી ઉતારો)

"પુતળીબાઈ"ની સહી હેઠળ સ્ત્રીબોધનાં વાંચનારાંઓનું મનરંજન કરનારી અમારી ચંચળ લખનારી બાઈને વાંચનારી બાનુઓ સારી પેરે પિછાને છે. તેઓ સર્વ જાણીને ખુશી થશે કે અમદાવાદવાળા રાવ સાહેબ મહિપતરામ રૂપરામની મરહુમ બેટી બાઈ શૃંગારની યાદગીરીમાં એ ગૃહસ્થે ટુંકી ને રમુજી વાર્તાઓનો એક નાનો ગ્રંથ બનાવવા માટે સ્ત્રી લખનારીઓને રૂ. ૬૦) નાં ઇનામનું જે નોતું દીધું હતું, તે મુજબ આ હરિફાઈમાં મીસ પુતળીબાઈ ધનજીભાઈ નસરવાનજી વાડીયાનો ગ્રંથ સર્વેથી લાયક માલમ પડેલાથી, એ ઈનામ અમારી એ ચંચલ મદદગાર બહેનીને મળ્યું છે, તેથી અમે મગરૂરી માની લઈયે છીએ અને અમારી મગરૂરીમાં વાંચનારી બાનુઓ ભાગ લેશે એવી આશા રાખીયે છીએ.

એક દેશી સ્ત્રીની કલમથી લખાયલો ઈનામનો ગ્રંથ આ પહેલ વહેલો જ છે, અને જો ઇનામ નાનું છે તથા પુસ્તક માત્ર ઇંગ્રેજી પરથી તરજુમો કરેલું છે તો પણ આપણી સ્ત્રીઓને જાહેર લખાણમાં ઉત્તેજન દેવું એવી અમારી ઘણાં વર્ષની ઉમેદ પાર પડવાની આ પહેલી સરખી શરૂઆતની અતરે નોંધ લેવાનો અમારો હક છે. આ ગ્રંથ "ટુંકી કહાણીઓ"નો ભાગ ૨ જો છે. ૧ લો ભાગ સ્વ. બાઈ શૃંગારે પોતે રચ્યો હતો, જેની યાદગીરીમાં આ બીજો ભાગ જાહેર ઈનામથી બાઈ પુતળીબાઈએ બનાવ્યો છે. એમાં નીતિરસની ભરેલી અને રમુજી વાર્તાઓનો સંગ્રહ કરેલો છે, અને તેમાંની બાબત ગુજરાતી ભાષા એક પારસી અબળા લખનારીને શોભા લગાડનારી છે. નમુના દાખલ એક નાની વાર્તા હેઠળ ઉતારીયે છીયે

"ભોળાનો ભરમ ભાગ્યો.

"કેરો શહેરમાં મરકી ચાલી હતી ત્યારે ત્યાંના એક વેપારીને રાત્રે એવું સમણું આવ્યું કે તે રોગથી તેના ઘરનાં ૧૧ માણસ મરી ગયાં અને પોતા સુદ્ધાં ઘરમાં અગિઆર માણસ હતાં, એ સાંભરી આવ્યાથી તે મોટા ખેદમાં જાગી ઊઠ્યો. એ પછી બીજે દિવસે તેનું એક બાળક મરણ પામ્યું ને ત્રીજે કે ચોથે દિવસે તેની સ્ત્રીનો કાળ થયો. અને ત્યાર કેડે થોડા થોડા દિવસને આંતરે તેનાં એક પછી એક આઠ બચ્ચાં આ દુનિયા છોડી ગયાં. એથી તેણે નક્કી માન્યું કે તેનું સ્વપ્નુ ખરું પડશે, અને હવે છેલ્લો તેનો વારો આવશે. પોતાનાં સગાંવ્હાલાંને મળવા જઈ તે કહી આવ્યો કે તમે સૌ આવતી કાલે અને જરૂર પડે તો પરમદહાડે મારે ઘેર આવજો અને હું મરી ગયો હોઉં તો મારા શબને દટાવવા વગેરેની ઉત્તર ક્રિયા બરાબર કરાવજો. સાંજ પડ્યા પછી થોડીવારે તે ખાટલામાં સુઈ ગયો, પણ ઘરમાં એકલો, અને મરવાના ભય ભરેલા વિચારમાં તથા પોતાના જન્મારામાં કરેલાં કૃત્યોનું પુનરાવલોકન કરવામાં તેનું મન એટલું રોકાયલું હતું કે તેને ઉંઘ આવી નહિ. અંધારામાં તેને એવી ઝંખના થઈ કે જમનો દૂત તેના જીવને લેવા આવ્યો છે. એવામાં તેણે કોઈ ને પોતાના ઓરડામાં પેસતો જોયો. ગભરાટમાં બેઠો થઈ તેણે પેલાને પૂછ્યું કે "તું કોણ છે?" પેલાએ તરત કરડા અને ગંભીર સાદે જવાબ દીધો કે "ચૂપ રહે! જમનો દૂત છું, અને તને તેડવા આવ્યો છું."

આ સાંભળી તે બીધેલો આદમી તેનાથી બચવાને, મોટે માથે ઓઢી સુઈ ગયો. તેની છાતી ધડકવા લાગી, ને તેને લાગ્યું કે હવે થોડી પળમાં પેલો મારા આત્માને ઘસડી જશે.

ઘણા કલાક વહી ગયા પણ તેમ થયું નહિ એ ઉપરથી તેણે ધાર્યું જે જમદૂત મને મરવાની તૈયારી કરવાનો વખત આપતો હશે. આ અવસ્થામાં રાત પૂરી થઇ ને વહાણું વાયું, એટલે તેનાં સગાં વહાલાં આવ્યાં. ઓઢીપોઢીને મડદા જેવો સ્થિર પડેલો જોઇ તેમણે ધાર્યું કે તે મરી ગયો હશે. તેથી તેઓએ તેને હાંક મારી બોલાવ્યો ત્યારે તેણે નબળે સાદે જવાબ દીધો કે "હું હજી મરી ગયો નથી, પણ જમનો દૂત ગઈ સાંજનો મારી પાસે આવી ગયો છે, અને મને લાગે છે કે તે હવે થોડીવારમાં આવી મારા આત્માને લઈ જશે, માટે હાલ તમે મને હેરાન કરશો મા, પણ મારું મરણ થયા પછી મારા મડદાને નવડાવી દાટજો." તેના સગાંઓએ તેને પૂછ્યું જે "તારું બારણું ઉઘાડું કેમ છે?" તેણે કહ્યું "કદાચ જમદૂતે ઉઘાડ્યું હશે." તેમણે પૂછ્યું "તો તમારા ચોકમાં કોઈ માણસ છે તે કોણ છે?" તેણે કહ્યું, "જમનો દૂત મને ઝાલી જવાને ટાંપી રહ્યો છે તે તમારી નજરે પડતો હશે ને ધુંધળામાં તમે તેને માણસ ધારતા હશો." તેમણે કહ્યું જે "એ ચોર છે, તારા ઘરમાંથી જે હાથ લાગ્યું તે બધું એકઠું કરતો હતો તેવામાં તેને મરકી થવાથી મરણ પામી તારા ચોકમાં તે પડ્યો છે, તેના હાથમાં એક રૂપાની દીવી છે."

આ સાંભળી પેલો મરવા સુતેલો માણસ પોતાની રજાઇ ફેંકી દેઇ ઊઠી ઉભો થયો અને બોલ્યો, "ઇશ્વરની સ્તુતિ કરો! અગિયારમો એ, અને હું તો બચ્યો! બેશક એજ ચોરે મારી પાસે આવી પોતાને જમદૂત કહ્યો, પણ તેની લુચ્ચાઇને સારુ તેને યોગ્ય શિક્ષા થઈ છે."

આ વેપારીએ પોતાના સ્વપ્ના વિષે પોતાનાં સગાં આગળ વાત કીધી હતી તે આ ચોરે સાંભળી લીધી હતી, અને સાંજની વેળાએ તેના ઘરનું બારણું કાંઇક હિકમતથી ઉઘાડી તે માંહે દાખલ થયો હતો અને પોતે જમનો દૂત છું એવું કહી તે ભોળા પુરુષને તેણે ઠગ્યો હતો.

સર જીવનજી મોદીએ શ્રી પુતળીબાઈની કરાવેલી પિછાન

["માનોચ્રેહેર મીરાનરી "ની પ્રસ્તાવનામાંથી]

ગઈ સદીના છેલ્લા દાયકાઓમાં જ્યારે પારસીઓમાં સ્ત્રી કેળવણીમાં હજી હાલના જેવો ઉછાળો ન હતો, ત્યારે પારસી સ્ત્રીઓમાં જાહેર લખનારીઓ જવલ્લેજ હોય. પણ તેવા શરૂઆતના વખતમાં પણ બાઈ પુતળીબાઈ વાડીઆ એક લખનાર તરીકે જાહેર થયાં હતાં, અને ગુજરાતી ઉપરાંત વળી ઈંગ્રેજીમાં વિષયો લખતાં હતાં. "ઇન્ડીયન એન્ટિકવરી" નામનું જાણીતું ઈંગ્રેજી માહવારી જે આજે (૧૯૨૮માં) પણ ખુદાની મહેરથી કામ આપતું રહ્યું છે તેમાં એમણે પારસીઓના "લગનનાં ગીતો" બાબે વિષય લખ્યો હતો જે વિષયે મારું એમના તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. તેથી જ્યારે "પારસીઓનાં લગન સંબંધે રાહ રેવાજો" ઉપર મેં આશરે ૩૦ વર્ષ પર મારી એનથ્રોપોલોજીકલ સોસાએટી હજુર વિષય વાંચ્યો, ત્યારે એમણે ઉપલા માહવારીમાં આપેલાં પારસી લગ્નોનાં ગીતોના તરજુમાઓ મેં તેમાંથી આપ્યા હતા. તે વખતે આગળ વધેલી ગણાતી કેળવણી લીધેલાં ભણેલાં આ પારસી બાનુ સાથે સાહિત્ય સંબંધી મારી પ્હેલીજ પિછાન હતી. ત્યાર પછી હું જોતો અને સાંભળતો આવ્યો છું કે પોતાના ભલા પતિ સાથે એઓ જ્યાં પણ જતાં ત્યાં પોતાની શક્તિ પ્રમાણે, જે જન-સેવાનો પાઠ એઓએ પોતાના આ પુસ્તકમાં આપણને આપ્યો છે, તે પાઠ પ્રમાણે, વગર ઘોંઘાટ કરવે કામ કરતાં રહ્યાં છે.

આગલી સદીનાં કેટલાંક પારસી ભાઈઓ અને બાઈઓ પોતાની આગળ વધેલી કેળવણીના સબબે અને તે કેળવણીના પ્રતાપે કોઈ આગળ વધેલા પોતાના નવા વિચારોને લીધે કાંઈક કોકટની બદનામીમાં આવી પડતાં કે તેઓ જાણે કોઈ રીતે કાંઈક અધર્મી હોય, પણ નહિ, તેમ કાંઈ ન હતું;—કોઈક જુના વિચારવાળા જરથોસ્તીઓ કરતાં તેઓ વધુ ચુસ્ત જરથોસ્તી, પેગમ્બર જરથોસ્તે દીધેલા શિક્ષણ પ્રમાણેનાં ખરાં જરથોસ્તીઓ હતાં. જરથોસ્તી દીન તરફ અને તે દીનના દેશ ઈરાન તરફ તેઓનાં હૈડાં ઉભરાતાં રહેતાં હતાં. આજથી ૨૫) વર્ષના એકાદ દીવસ મને યાદ આવે છે કે જ્યારે એવાં ઉભરાઈ જતા હૈડાં સાથે એમણે મારા ઉપર પત્ર લખી જરથોસ્તી બાળકોને ધર્મ-કેળવણી બરાબર મળતી નહિ, તે બાબે ખેદ દેખાડયો હતો. અને હાલમાં જ્યારે કેટલાંક પારસી કુટુંબોમાં ગુજરાતી કરતાં અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનનો મહાવરો વધારે પડયો છે ત્યારે ગુજરાતી સાથે અંગ્રેજી ભાષા મારફતે પણ જરથોસ્તી ધર્મનું જ્ઞાન અપાય તે માટે એમણે મારા ઉપર એક લંબાણ પત્ર લખ્યો હતો. તેમનું તે કહેણ મારા મન ઉપર હજી રમતું રહ્યું હતું અને તે સબબે જ્યારે જરથોસ્તી ધર્મ સંબંધી બાબતોનું પ્રશ્નોત્તર (Catechism)નું પુસ્તક મેં બહાર પાડયું ત્યારે મને કાંઈક સંતોષ થયો હતો.

આ આગલી બાબતોની યાદ આ બાઈના આ પુસ્તક માટે બે બોલ લખતાં મને અલબત્તે ખુશી આપે છે.

આપણામાં બોધ આપનારી ગણાતી વાર્તાઓનાં પુસ્તકોમાં આ પુસ્તક આગેવાન જગ્યા લે છે. સુંદર શુદ્ધ પણ સાદી ભાષામાં આ વાર્તા પારસી જવાનોને, જવાન ભાઈઓ અને જવાન બહેનોને, પરમાર્થના, જન સેવાના, ખુદાએ તન, મન અને ધનની તવંગરી આપી હોય તો તે તવંગરીનો સદ્‌ઉપયોગ કરવાના

વાર્તા છે. જરથોસ્તી ઘરોનું નીતિમાન વાતાવરણ શુદ્ધ કરનારી આ વાર્તા છે. આ વાર્તા વાંચતાં આપણે પોતાને પણ કોઈ સાદા સુંદર સ્વચ્છ સુગંધમય વાતાવરણમાં જોઈએ છીએ, અને આપણે વિચાર કરીએ છીએ કે જો ઘણાં જરથોસ્તી ઘરોમાં એ વાર્તાના જેવા સુંદર વિચારોનું વાતાવરણ ફેલાય તો જરથોસ્તી કોમની બોલબાલા થાય. ખુદા જરથોસ્તી કોમને તેની ભવિષ્યની કીર્તિ કાજે ઘણાક મીનોચેહેરો અને ઘણીક નાજાંઓ આપે! નાજાં એક નમુનેદાર નાજાં છે, કે જે બાપીકાર તેમ છુપા શિક્ષણના વિચારોથી કહે છે કે ખુદાએ આપણને પૈસા આપ્યા હોય તો તે બીજાંઓના ભલા માટે એક પ્રકારના ટ્રસ્ટમાં આપ્યા છે.

મીનોચેહેર એક સાચો જરથોસ્તી છે, એક ભલી, ભણેલી જીંદગી માટે ઉમદા ખ્યાલ ધરાવનારી સ્ત્રીના પ્યાર ખાતર તે તેણીને પરણ્યો છે. વહાલા વતન તરફના વહાલ ખાતર, તેનાં ગરીબ જરથોસ્તીઓની હર્ઈકાંની હાજત ખાતર, તેઓ તરફના પ્યાર ખાતર, તે તેણીને પરણીને તેજ દીવસે એક પરણેલા કુમારા તરીકે—યા કુંવારા પરણેલા તરીકે—તે પોતાની પ્રિયાને સલામ કરીને ઈરાન જાય છે પણ તેના આ શબ્દો છે કે "એને ખરા પ્યારથી પરણીશ—અને પછી મારા કામના પ્યાર ખાતર એને છોડી જઈશ."

લગ્નની મોતેબરી માટે અને લગ્નની ક્રિયાની ગંભીરતા માટેના મીનોચેહેર અને નાજાંના વિચારોએ હાલમાં જરથોસ્તીઓનું ઘણું ધ્યાન ખેંચવું જોઇએ, કે જ્યારે લગ્નમાંથી ગંભીરતા નીકળી ગઈ છે. તમે તેટલી ઉપાણી અને રંગરાગ કરો, પણ લગ્નના આશીર્વાદની ક્રિયા પૂરતી ગંભીરાઈથી—અને તો પાડોશની કોઇ દરેમેહરમાં થોડાંક બેશી અને મિત્રો સાથે જઈને કરો,—આ એક શુભ શીખામણ છે. મને યાદ છે કે કેટલાક વર્ષો પર એક દસ્તુરજીને ત્યાં આલબ્લેસ બાગમાં શાહદી હતી ત્યાં તેમણે કેટલાક મહેમાનોમાં તે વખતે અત્રે આવેલા પૂર્વ ભણીના દરીયાઈ કાફલાના એક એડમીરલને પણ બોલાવ્યો હતો, અને મને અરજ કીધી હતી કે મારે તેમની પાસે બેસી તેમને ધર્મક્રિયાની કાંઇક સમજ આપવી. પણ મને વર્ષો બાદ આજે પણ તે સાંજ યાદ છે કે જ્યારે મેં કાંઈક વખત તે અમલદાર સાથે મારા મનમાંની કાંઈક શરમીંદગી સાથે પસાર કર્યો. સબબ કે આશીર્વાદની ગંભીર ક્રિયા સાથે ત્યાં શી ભડભડ અને હો હા! તે બીચારા એડમીરલે મનમાં વિચાર કર્યો હશે કે જ્યારે પારસીઓના વડા દસ્તુર, કે જેઓને ત્યાં ઘણી ગંભીરતાની આશા રખાય તેઓને જ ત્યાં આવી ગડબડ, તો બીજા મધ્યમ વર્ગને ત્યાં કેટલી બધી હશે!

હું ઘણી જવાન વયનો હતો ત્યારે મને સાંભળેલું યાદ છે કે મરહુમ દસ્તુરજી પેશોતનજી બેહરામજી સન્જાણાએ એક નવજોતની ક્રિયામાં જુદ્દીનોને તેડેલાં હતાં તે સામે કંઈક વાંધો ઊઠાવ્યો હતો, તેથી તે ભણેલા દસ્તુરજી કાંઈક વિરુદ્ધ ટીકાને પાત્ર થયા હતા...પણ આજે જ્યારે હું મામલો એવો જોઉં છું કે નવજોત લગ્ન જેવી ધર્મક્રિયાઓમાં ગંભીરતા ગુમ થઇ છે અને થાય છે, ત્યારે મને લાગે છે કે દસ્તુરજીનો વાંધો કાંઈક સમજી શકાય છે. જુદ્દીન મહેમાનોને ક્રિયા દેખાડવા માટે ઊંચા પ્લેટફોર્મ અને બેઠકો અને શણગારોની ધામધુમ વચ્ચે ક્રિયાની ગંભીરતા વિસરાઈ જાય છે. આપણા પારસી ભાઈઓ અને બાઈઓએ યાદ રાખવું જોઇએ કે એવા અવસરોએ તેઓ ત્યાં મહેમાન તરીકે જાય છે તે ફકત ખાણાપીણા માટેજ નહિ પણ એક ધાર્મિક કામમાં હમશરીક થવા માટે, અને

તેઓએ, બે ઘડી શાંત રહી, પોતાના ભલા વિચારો ખૂદા તરફ ફેંકી અને પરણુતા જોડાં કાજે કરી પોતે પણ કાંઈક ધડો લેવાનો છે.

આ વાર્તામાં કરોડપતિ બાઇ પોતાનો એશઆરામ તજી પોતાનો કંઇક ગમ વિસારવા એક હોસ્પિટલમાં ગરીબ દરદીઓની સારવાર કરે છે અને કંઇક જનસેવા બજાવે છે. આવી જનસેવા આપણને કોઇ રૂડા માર્ગ ઉપર મેળે છે. કાંઈ નહિ તો હોસ્પીટલમાં દુઃખ દરદથી પીડાતા દરદીઓ સાથેની બે ઘડીની દિલાસો દેનારી વાત આપણને પોતાને રૂડા બનાવે છે....

એ બાબત રજુ કરતાં મને મારી કમીની જિંદગીના થોડાક દીવસો યાદ આવે છે કે જ્યારે મેં પોતે કેટલીક સુંદર સાંજ મરીન લાઇન્સ પર મેદાનમાં નાખેલી લડાઈની કામચલાઉ હોસ્પીટલમાં દરદીઓ વચ્ચે પસાર કીધી હતી....

ત્યાં મારું કામ સાદું અને સહેલું હતું, તે એ કે આજે આ થોડા તો કાલે બીજા થોડાઓ સાથે તેઓના બીછાણાં ઉપર બેસી બે ઘડી સુખ દુઃખની વાત કરવી કે તેઓને દુઃખ ખમવામાં કાંઈક હિંમત આવે, કાંઈ નહીં તો આ મારી દીલસોજીથી તેઓને દીલાસો અને હિંમત મળે. ઘણાક દરદીઓની મુલાકાતમાં એક મને ખાસ કરી યાદ રહી છે. હું તેના બીછાણા ઉપર જઈ બેઠો કે તે ખસી જઈ. ઉંચેથી બીજે નાકે બેઠો. હું સમજ્યો નહિ તે પાછો તે બાજુ જઈ બેઠો, ત્યારે તે બીછાણા ઉપરથી ઊઠી હેઠે ઉભો રહ્યો. હું પહેલે ગભરાયો કે તે મને કોઇ ઉતરતો અથવા અસ્પૃશ્ય પરજાત ગણી મને અડકવા ના પાડતો હશે કે શું? પણ પડોશમાં એક બીજો દરદી હતો તેણે મને સમજાવ્યું કે પેલો દરદી પોતે ઢેડ એટલે તે અસ્પૃશ્ય હોવાથી હું તેનાથી અભડાઈ જાઉં એવા વમાસણથી હું તેની પાસે બેસવા જવાથી તે ઊઠી ગયો હતો. ત્યારે મેં ધીરજથી બે શબ્દો કહી તેને શાંત કર્યો. એ હોસ્પિટલમાં પસાર કરેલી કોઇક શાંત સાંજોએ મને પોતાને ઘણાક વિચારો આપી શાંત કર્યો હતો, અને કાંઈક અંશે ભલો બનાવ્યો હતો. આપણી વાર્તાની નાજ્જાબની હકીકતે મને તે શાંત સાંજોના કોઈ ખાસ વિચારોમાં પાછો રમતો કર્યો છે...

આ બે બોલ તમામ કરતાં હું બાઈ પુતળીબાઈ કાબરાજીને આ સુંદર નીતિમય ફરજના ઉમદા ખ્યાલ આપનારી વાર્તા લખવા કાજે મુબારકબાદી આપું છું. તેમનું આ પુસ્તક હું માનું છું કે ઘણા પારસી ઘરોમાં કાંઈક ભલું ભાન, કાંઈક ધડા, અને સુવિચાર ફેલાવશે.

ધર્મજ્ઞાન સંબંધી નાજાંનો ગુંચવાડો

("મીનોચેહેર મીશનરી"માંથી ઉતારો (૧)

[પૃષ્ટ ૧૫૪. મીનોચેહેરનું ભાષણ સાંભળી નાજાંએ તેની સગી હોવાનું જણાવી પોતાની સાથે જમવા આવવા ઈજન કીધું હતું. તેમ મીનોચેહેર આવ્યો છે. ખાણું થઈ રહ્યા પછી બંને વાતે બેઠાં છે ત્યાં સંગીતની વાત નિકળે છે તે ઉપરથી નાજાં પોતાના મનમાનો ગુંચવાડો બતાવે છે.]

મીનોચેહેર જેટલી કુશળતાથી પિયાનો વગાડી શકતો તેટલોજ તે ઈંગ્રેજી ગીતો ગાવામાં કુશળ હતો અને તે ઉપરાંત દેશી રાગ રાગણીઓ સારી રીતે સમજીને ગાઈ શકતો. મીનોચેહેર અને નાજાં બન્નેએ મ્યુઝીકની ઘણીક ચોપડીઓ જોઈ જોઈ આખર એક પસંદ કીધી. એ મહાન ઈંગ્રેજ ઉસ્તાદ હેન્ડલ (Handel) ની બનાવેલી "મેસાયા" નામની ચોપડી હતી જેમાં ઈશ્વર ભક્તિનાં ઉત્તમ ગાયનોની હારમાળા છે. મીનોચેહેરે જ્યારે એ કીર્તનોની ચોપડી પસંદ કીધી ત્યારે નાજાંને તેના સંગીતના જ્ઞાનને માટે બહુ ઉંચો ખ્યાલ આવ્યો અને તેના ગાવાથી તે ખ્યાલ ખરો પડયો. નાજાં એક પછી એક હરીગીત સાંભળતી બેઠી અને મીનોચેહેર પોતે ગાવામાં એટલો લીન થઇ ગયો કે તેને વખતનું ભાન રહ્યું નહિ. પણ આખરે "સાડા અગિયારની છેલ્લી ટ્રેન જતી રહેશે તો બીજી કયાંથી મળશે?" એમ બોલી મીનોચેહેર ઊભો થયો, અને તેને વળાવતાં નાજાં બોલી, "પિત્રાઈ મીનોચેહેર! આજે થયેલી ઓળખાણ ભૂલાઈ જવા દેશો માં. મેં હજી તમારી સાથે કામની વાત તો કાંઈ કીધી નથી અને મેં તો તમારી ઉપર કેટલી આશા બાંધેલી! મારે માતપિતા નથી, કોઈ રાહબર ભોમિયો નથી, કોઈ ધર્મ-ગુરૂ નથી કે કોઈ રસ્તો દેખાડનાર નથી, માટે મેં તો તમારી સાથે ઓળખાણ કરી, તમારાં શુભ વચનો સાંભળી, મોટો ફાયદો મેળવવાની આશા રાખેલી છે. તમે તો ઘણું શીખેલા છો, વળી અવસ્તાનો પણ અભ્યાસ તમે કીધેલો છે. માટે હું આર્જુ રાખું છું કે તમે કોઈ કોઈ વાર આવીને મને કંઈ ધર્મજ્ઞાન આપો અને મારૂં મન સુધારો. હું ખ્રિસ્તી ધર્મનાં ગીતો સાંભળું છું ત્યારે ક્રીસ્ચીઆનીટી ઉપર ઢળું છું, આપણા લોકની મરણ ક્રિયા વગેરે જોઉં છું ત્યારે વળી મને લાગે છે કે આપણામાં જેટલી એ ગંભીર પ્રસંગને અનુસરતી રીતભાત છે તેટલી કોઈ બીજા ધર્મમાં હશે નહિ, અને તેવું કોઈવાર જોવામાં આવે છે ત્યારે મને આપણાં અસલી પુસ્તકો વાંચવાની ઘણી હોંશ થાય છે, અને કોઈ કોઈવાર હું ફુરસદે એ પુસ્તકો વાંચું છું."

"તમને અવસ્તા ભાષા આવડે છે?" મીનોચેહેરે નિર્દોષપણે પૂછ્યું.

"આવડતી હોત તો હું આજ મગરૂરીથી ફાટી જાત, મારા પિત્રાઈ! પણ તેમ નથી તો! હું તો તેના ઈંગ્રેજી તરજુમા ફક્ત વાંચું છું કે જેમ હું મહાભારત, વેદ વગેરે ઘણાક અસલી ધર્મોને લગતાં લખાણો બી વાંચું છું–મને હોંશ છે એવાં લખાણોની."

"પણ ત્યારે તમે માનો છો કયો ધર્મ?" મીનોચેહેરે પાધરો જ સવાલ કીધો.

"પિત્રાઈ મીનોચેહેર, તમે તો એક પરહેજગાર પીર મરદ જેવા છો, તમારી આગળ કંઈ પણ ઢોંગ ચાલે નહિ, લ્યોને, કહી દઉં છું કે કયો ધર્મ પાળું છું તે હું જાણતી નથી–હું તો ફક્ત મારા અંતઃકરણના દેખાડવા પ્રમાણે ચાલુ છું અને મનશ્ની ગવશ્ની અને કુનશ્નીને મારો ધર્મ છે–એ મારો મુદ્રાલેખ રાખું છું."

"એ તો આપણા ધર્મનું ખાસ ફરમાન પાળેલું કહેવાય, મીસ મીનોચેહેર, પણ તમે તમારા ધર્મના ફરમાવેલા રીવાજો રીતિઓ પસંદ કરી તે પ્રમાણે ચાલવા પોતાને બંધાયલાં સમજો છો કે નહિ?"

"નહિ, બધા જ રીવાજો હું પાળી શકતી નથી, કેમ જે હું જાણું છું કે બધા જ કાંઇ ધર્મના ફરમાનો નથી. દેશ કાળ અને સ્થિતિ પ્રમાણે રીવાજો તો બદલાય અને બદલાવા જ જોઈએ, તેમને ધર્મનું રૂપ આપી ચીવટાઈથી વળગી રહી તેમને માટે ઝનુનથી લડવું એ શું તમે વાજબી કહો છો?"

"ના, હું તેમ કહેતો નથી, મેં તો ફક્ત તમને સવાલ પૂછયો."

નાજાં બોલી, "ત્યારે તમે ફરી આવશો ને? હવે તમે તો ઈરાન જવાના જ છો, ત્યારે અત્રે છો તેટલાં મને બીજે ત્રીજે મળો તો હું કેવી ઉપકારી થાઉં! કે જરા મારા મનના સંદેહ ટળે, મને તમારી શીખામણનો લાભ મળે, અને હું જે મોટી દોલત ધરાઉં છું તે કયે માર્ગે વાપરવી તે પણ તમે મને શીખવી ભલાં કામોમાં મદદ કરી શકો. હાલ આપણા લોકમાં એટલો મતફેર ચાલે છે–ધર્મ સંબંધી બાબતોમાં–કે શું માનવું ને શું પડતું મૂકવું તે હું સમજી શકતી નથી."

"વારુ ત્યારે ફરી કયારે આઉં–કહો!" મીનોચેહેરને આ જવાન બાનુની સંગત છોડવા ગમતી ન હતી. અને ફરી મળવાનો તેનો ઉત્સાહ કંઈ ઓછો નહિ હતો.

"કાલે બપોરે બે વાગતે અહિં મારી સાથે જમશો?" મીનોચેહેરે હા કહી.

(૨)

છોકરાં પરણાવવાની "ભલાઈ"

[બીજે દીવસે મીનોચેહેર ફરીથી આવ્યો ત્યારે નાજાંનાં "કમ્પેનીયન" દીનમાય પણ હાજર હતાં.]

ખાણું ખલાસ થતાં દીવાનખાનામાં પાછાં ગયાં કે નાજાં ને મીનોચેહેર પિઆનો પાસે જ ગયાં, અને વળી પાછાં "આ ગીત" અને "પેલું ગીત" કરી પસંદ કરવા લાગ્યાં, અને દીનમાય એક ખુણામાં એક ચોપાનિયું લઈને બેઠાં તે જલદી જ ઉંઘી ગયાં.

પણ જ્યારે મીનોચેહેરે એક મીનોઈ ગીત ગાયું ત્યારે દીનમાય જાગી ઉઠયાં. જેમ જેમ તેનો સુર ચઢયો તેમ તેમ તેઓ ઊભાં થયાં, તેની આગળ ગયાં અને તેણે પૂરું કીધું કે તરત તેના ખભાંપર હાથ મૂકી તેને શાબાશી આપી બોલ્યાં, "વાહરે! કેવો સરસ તમારો હલક છે, ભાઈ! તમારા ઈરાનમાં આવું સારું ગાયન ગાવા શીખાય છે એમ મને ખબર નહિ!"

બન્ને આ ટીકાથી હસી પડયાં, અને નાજાં બોલી, "હા રે હા, દીનમાય! ઈરાનમાં તો એવા શીખવનારા, ને એવા પિઆનો બનાવનાર કે જર્મનો પણ તેમનાથી શરમાઇ જાય! તમે ચાલો, આપણે બી જઈએ! મને તો હવે મારાં ગાયનથી શરમ લાગે છે, અને હું ઈચ્છું છું કે ત્યાં જઈને શીખું, પણ તમે સાથે આવો ત્યારે ને?"

દીનમાય કંઇ સમજ્યાં નહિ કે આ બધી મશ્કરી છે, માટે બોલ્યાં, "કાં નહિ આઉં? મારી તો કબૂલાત જ છે ને તારી સાથે કે તું પરણીને વિલાયત જશે તો ત્યાં બી તારી સાથે આવીશ, પણ તું પરણે ત્યારે કે?"

એ ઉપરથી પરણવાની વાતો પર ત્રણે આવ્યાં, અને દીનમાયે મીનોચેહેરને ખબર આપી, "જુઓની આ જમાનાની છોકરીઓ! હવે આ મારી શીખેલી કેળવાયેલી બાઈ–બસ પરણવા જ ના કહે છે. મને સમજ નહિ પડતી કે બઈરાં જનમ્યાં તે પરણવા જ વાસ્તે નહી તો શા વાસ્તે? પરણે તો સુખ પામે કેની? સારો વર મેળવે, છોકરાં પામે ને છોકરાંની નવજોત કરે ને લગન કરે તો દુનિયામાં ભલાઈ કીધી કહેવાય કેની, બાવા? આ તો બેસી જ રહે ત્યારે ભલાઇમાં તે કયારે બેળાય?"

મીનોચેહેરને હસવું આવ્યું. "દીનમાય, માફ કરજો–હું તો તમારા મતને મળતો થ શકતો નથી. છોકરાંની નવજોત અને લગ્ન કરવાં એ મારે મનથી ભલાઈનાં કામો તો નથી, તે તો આપ-મતલબનાં, પોતાનું સુખ વધારવાનાં, કે સાધારણ ફરજ ઊતારવાનાં કામ છે. ખરાં ભલાઈનાં કામો તો જુદાં જ છે, કે જેમાં પરણેલાં, તેમ જ વગર પરણેલાં ભાગ લઈ શકે, અને ખુદાના આશીર્વાદ મેળવી શકે."

"તે હશે કંઈ! પણ બા અમે અસલી

માણસ તો લગ્નને ભલાઈનું કામ કહીએ– આગલા વખતનાં લોક તો જે બાપ લગન કરે તેનાં નામ ગીતોમાં લીએ, તેને શાલ ઓઢાડે, તીલો કરે, અને જે મા દીકરાને પરણાવે તેને નવી સાડી વગેરે પહેરાવી પોતાની મુબારકબાદી જણાવે. પણ આજે તો કંઈ અજબ જ વિચારો ચાલે છે! આ પોરી ઘડીકમાં કહે છે કે "હું તો મારી દોલત સખાવતનાં કામોમાં આપી દઈ, નર્સ બની જઈ, લોકની સેવા કરું તો સેવા કરવા ચાકરો મલતા નહિ હોશે? કે ઓની સેવા વગર જાણે લોક બેસી રહ્યાં! એવી તો આજે ઘણી બી પડી છે કે જેઓ પાંચ રૂપિયાને વાસ્તે આખા દહાડા વદીનું કરે ને કેટલીક તો રાત્રે બી જાગે! બા મને તો સો રૂપિયા આપે તો એક વખત મારાથી રાત્રે ઊઠાય નહિ!"

[નાજાંએ દીનમાઈને કાંઈ કામ સોંપી મોટરમાં બહાર મોકલી દીધાં અને હવે મીનોચેહેર સાથે પોતાની વાત પર આવી.]

"...મને તો લગ્ન જરાએ પસંદ નથી!" નાજાંએ ફીલસુફી ચલાવી, અને મીનોચેહેર મુંગો જ રહ્યો. તેનો વિચાર એથી ઉલટો જ હતો,–લગ્નને તે પરમ સુખનું સાધન માનતો હતો, પણ તે વિચાર દર્શાવતાં અચકાયો. થોડો વખત બન્ને ચુપ બેસી રહ્યાં, કેમ કે બન્નેનાં મનમાં વિચારોના રેળા ચાલતા હતા.

આખર નાજાંએ જીભ ઉપાડી. "હું તમારાં પહેલાં ભાષણમાં આવી તે તમોને યાદ છે કે?"

"હાજી તો."

"પણ હું કાં આવી? તમે શું ધારો છો?" કંઈ વાત કહેવા માંગતી હતી તેની શરૂઆત તરીકે નાજાંએ સવાલ મુકયો.

"એ તો એમ થયું" તે બોલતી રહી "કે મારા મરહુમ કાકાશ્રીના ઇષ્ટમિત્ર મી. ખ. રૂ. કામાજીએ મને તમારે વાસ્તે બધું કહ્યું—તમે કેમ ઇરાની જરથોસ્તીઓની દાઝ હૈડે ધારી તેમના વચે 'મીશનરી' જેવું કામ કરતા હતા અને ઇરાનમાં કેવા કેવા હાંદેશા ખમી તમે એ હમદીનોનું ભલું કરતા હતા, અને ડોકટરોની સલાહ ઉપરાંત તમે તે દેશમાં જઇ કામ કરવા કેવા તત્પર હતા તે—અને તેઓએ મને કહ્યું કે "જુઓ એ ખરું જરથોસ્તીપણું! પોતાના હમદીનો જ પોતાનો ધર્મ ભુલી જઈ ખોટે રસ્તે ચાલતા હોય તેમને રાહ દેખાડનાર એ ખરો રાહબર અને બોમીયો. એજ ખરો 'મીશનરી'—એમ કહી તેઓએ મારા મનમાં તમને સાંભળવાની એવી તો હોંશ પેદા કરી કે હું ઉલટભર તે દહાડે ક. કા. ઇન્સ્ટીટયુટમાં આવી, અને આગળ કદી ન આવેલી એટલે જરા હું ગુંચવાઈ, અને હું તમારા વાકચાતુર્યથી એટલો ખુશી થઈ—"

"અરે એ શું બોલો છો! વાકચાતુર્ય શેનું? હું તો તદ્દન ઘોબો:હું બોલવામાં! મારા મનમાં જે જે આવે છે તે જે મારાથી બોલાતું હોય તો મારાં ભાષણોની કેવી અસર થાય!"

"બા, મારા પર તો ઘણી થઈ. ઇરાની લોકની હાલતથી જ હું વાકેફ થઈ નહિ, પણ હું જે ધર્મમાં ઉછરેલી તે ધર્મ પ્રત્યે મને જે આસ્થા હતી નહિ તે આવી, મને મારો ખરો ધર્મ, ખરું કર્તવ્ય શું તે માલમ પડયું. ટુંકમાં, પિત્રાઈ મીનોચેહેર, એટલાં તમારાં ભાષણોથી એક ડગમગતાં મનને તમે શાંતિ આપી, એક સારો રસ્તો દેખાડી આપ્યો. હવે જ્યારેબી વહેમ પડશે ત્યારે હું અવસ્તા કે ગાથા વાંચીશ, કેમકે હવે મને ખબર પડી કે એ અસલી લખાણોમાં શી ખૂબી છે, બાકી જ્યારે મારાં બપાઈજી બાજ અફરગાન કરાવતાં ત્યારે હું ફકત એટલુંજ જાણતી હતી કે એ ભણતરોમાં કંઇ ગેબીશક્તિ છે કે જે આપણા ઉપર અસર કરે છે, અને સુંદર બળતાં આતશના ધુપદાન તરફ અને આસપાસ ગોઠવેલાં સુંદર ચળકતાં વાસણો અને ફુલફળ તરફ હું ગંભીર ચહેરે બેસી જોયા કરતી, પણ જ્યારે દુનિયાનાં દુઃખો સંકટો ગુંચવાડાઓ જોઇ દીલગીર થતી ત્યારે કોઈ વાર બાઈબલ તો કોઇવાર ભગવદ્ગીતા તો કોઇવાર બુદ્ધનાં ધર્મપુસ્તકો વાંચી ખુલાસો અને દીલાસો શોધતી, અને કોઇ પુછે કે તારો ધર્મ કયો? તો શો જવાબ દેવો તે જાણતી નહિ–"

"હું ખુદાનો આભાર માનું છું કે મારે હાથે એક સારું કામ તે સાહેબે કરાવ્યું," મીનોચેહેર વચ્ચે બોલ્યો.

સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચેનો સંબંધ

(સ્ત્રીબોધ, જુન સને ૧૮૮૭માંથી ઉતારા)

સ્ત્રીઓનાં તેમજ પુરુષોનાં આચરણ ઉપર તેઓ જેવાંની સંગતમાં જિંદગી ગુજારે છે તેવી જ અસર થાય છે, તેમજ બાળકો કેવાં નિવડે તેનો આધાર તેઓની માતા ઉપર રહે છે. કુદરતી હવાથી બાળકના તનને જેમ પુષ્ટિ મળે છે, તેમ તેના મનને પુષ્ટિ આપવા જે તત્વની જરૂર છે તે તેને તેની માતા તરફથી મળે છે, અને જેમ સ્ત્રી માણસ જાતને બાલ્યાવસ્થામાં ઉછેરનાર અને કેળવનાર છે, તેમજ તેની તરુણાવસ્થામાં તે તેને સારો અથવા બુરો માર્ગ દેખાડનાર અને તેની સલાહકાર છે, અને મોટપણમાં તેની માતા દાખલ યા પત્ની દાખલ તેની ખાસ મિત્ર અને સાથી પણ તે જ છે.

ટુંકમાં પુરુષની આખી જિંદગીપર સ્ત્રીનું થોડું યા ઘણું ચલણ જરૂરી હોય છે, અને તેના ઉપર તે ચલણની સારી કે માઠી અસર થાય છે. કુદરતે સ્ત્રી પુરુષની સંસારી ફરજો જુદી પાડી આપી છે: સ્ત્રી પુરુષને તેણે પેદા કીધાં તે પોતપોતાને સારુ નિમેલી જુદી જુદી ફરજો બજાવવા સારુ જ પેદા કીધાં છે, અને તેથી પુરુષનું કામ પુરુષ જ બજાવે છે, અને સ્ત્રીનું કામ સ્ત્રી જ બજાવી શકે છે. તેઓને સોંપેલાં કામ એકમેકથી તદ્દન વેગળાં છે. જો કે સ્ત્રી પુરુષો એકમેકથી જુદી જુદી ફરજો બજાવે છે, તો પણ તેમને એકમેક સાથે અતલગનો સંબંધ ઇશ્વરે રાખેલો છે. સંસારના વધારા અને સુધારામાં તેઓ બન્ને ભાગ લીએ એ અવશ્યનું છે.

જો કે પુરુષનાં ઘણાં કામો તેના ભેજા સાથે તથા સ્ત્રીના તેના દીલ સાથે તાલુકો ધરાવે છે, તો પણ પુરુષના ભેજાને કેળવણી આપતાં તેના મનને કેળવવું ભુલી જવું જોઈતું નથી. તેમજ સ્ત્રીના મનને કેળવતાં તેનાં ભેજાને સુધારવાની ગફલત કરવી નહિ જોઇએ. સુધરેલા સંસારમાં જેમ એક સખત દીલનો પુરુષ અયોગ્ય છે તેમજ એક અભણ અને મુઢ સ્ત્રી પણ અયોગ્ય છે, કેમકે બન્નેનાં મન તથા ભેજાં કેળવણીથીજ તેમની વર્તણુંકમાં કાંઈ પણ નિયમ અથવા ધડો રહે છે. પોતાની આસપાસનાંઓનો વિચાર ન રાખનાર અને દુ:ખીની કદર ન જાણનાર પુરુષ એક નાચીજ, તુચ્છ અને આપમતલબીઆ પ્રાણી જેવો લાગે છે. તેમજ ગમે તેવા સુંદર દેખાવની સ્ત્રીને જો કેળવણી ન આપી હોય તો તે માત્ર એક સુંદર પોષાકવાળી ઢીંગલી કરતાં સહેજ ચઢતી જણાય છે......

ઘર સંસારના પ્યારથી માણસનું મન અને તેની વર્તણુંક રચાય છે. ઘર છે તે સ્ત્રીનું રાજ્ય છે. તેની દુનિયા છે. અને તે ઉપર તે પ્યારથી, માયાથી અને નરમાશથી રાજ્ય ચલાવે છે. માણસના મનની બેકરારી એક ઉંચી કેળવણીવાળી સ્ત્રી સાથે આખી જીંદગી જોડાવાથી દૂર થઇ શકે છે. તેની સંગતમાં તેને આરામ, સંતોષ અને સુખ મળે છે. તેમજ તેના ભેજાને આસાએશ અને મનને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. એવી સ્ત્રી તેની સરસમાં સરસ સલાહકાર થઇ પડે છે, કારણ કે તેની ચાલાક બુદ્ધથી તે તેને આડો જતો અટકાવી સીધે રસ્તે લઇ જાય છે. એક ખરી વફાદાર પત્ની દુ:ખ અને સંકટની વેળાએ તેના પતિને ટેકવાની લાકડી થઇ પડે છે. અને જ્યારે તેના પર કાંઈ આવી પડે છે અથવા તેનું દ્રવ્ય જતું રહે છે ત્યારે તે તેને દિલાસો દેવામાં અને તેનાં દુ:ખમાં ભાગ લેવાને પાછી પડતી નથી. જવાનીમાં તે પુરુષની શોભા અને ખુશાલી છે, મોટપણમાં તે તેની વફાદાર મદદગાર થઇ પડે છે, અને જ્યારે નવી નવી આશાઓ બાંધવાનો વખ:

વહી જાય છે અને બુઢાપો આવે છે ત્યારે તેઓ સાથે મળી જીંદગીનું ખરું સુખ ભોગવે છે.

પ્રખ્યાત એડમંડ બર્ક કહેતો હતો કે "જેવો હું મારા ઘરની અંદર દાખલ થાઉં છું તેવો જ મારી સઘળી ફિકર ચિંતાથી હું મોકળો થઈ જાઉં છું." આહા! તેનું ઘર કેવું સુખી હોવું જોઈએ! લુથર કહેતો હતો કે "મને અખૂટ ખજાનો મળે તેનો ભોગ એકલો કરવા કરતાં હું મારી આ ગરીબ સ્થિતિમાં મારી સ્ત્રીની સાથે રહેવું વધારે પસંદ કરું છું." લગ્ન વિષે તે આ પ્રમાણે કહેતો, "માણસ જાતને ઈશ્વરે જે બક્ષીસો આપી છે તેમાં એક ભલી અને પોતાની સર્વ ફરજો સમજનારી પત્ની તેની મોટી બક્ષીસ છે. પુરુષ તેના સ્વાધીનમાં પોતાની જિંદગી, પોતાનું સર્વસ્વ અને પોતાનું ભલું કરવાનું સોંપી શકે છે......"

પરણેલી જિંદગીમાં સ્ત્રી તથા પુરુષે એક મુલ્યવાન કાયદો છે તે યાદ રાખવો જોઈએઃ અને તે એ કે "સહન કરવું તેમજ માફ કરવું." રાજ્યકારભાર ચલાવવામાં જેમ ઘણી વાતોની નાખતી કરવાની ફરજ પડે છે તેમજ પરણેલી જીંદગીમાં પણ હોય છે. આપણે કેટલુંક લેવું તેમ આપવું પણ જોઈએ, કેટલુંક કરતાં બીજાને અટકાવવું જોઇએ તેમજ પોતે પણ અટકવું જોઈએ, તેમજ વળી સબુરીવાળાં થઇ બધું સહન કરવું જોઈએ. સામા ધણીના વાંક આપણને જણાયા વિના તો રહેતા નથી, પણ તેની આપણને ખબર સુધી ઉદાર દીલે નાખતી કરવી જોઈએ, અને તે ચલાવી લેવા જોઈએ. પરણેલી અવસ્થામાં જે સદ્‌ગુણો અવશ્યના છે, તેમાં સૌથી જરૂરનો સદ્‌ગુણ તે સારો સ્વભાવ છે. તે વહેલો ખપી જતો નથી પણ હમેશાં કામ લાગે છે. પોતાના મન ઉપર કાબુ રાખવાની ટેવ સાથે જો સ્વભાવ સારો હોય છે, તો તે સ્ત્રી કે પુરુષ ખમી શકે છે તેમજ માફ કરી શકે છે, સામો જવાબ આપવા વિના સારી શીખામણ કે ઠપકો સાંભળી શકે છે, અને ગુસ્સાનું વાદળ પસાર થઈ જાય ત્યાં સુધી પોતાના ગુસ્સા બહાર નિકળતો અટકાવી શકે છે. પરણેલી જીંદગીમાં આ એક કહેવત ખરી પડે છે કે "એક નમ્રતાભર્યા જવાબથી ગમે એવો ગુસ્સો ઉતરી જાય છે." પુતળીબાઇ.

[નોંધઃ—આ વિષય લખ્યો ત્યારે કુમારી પુતળીબાઇની ઉમ્મર ૧૯ વર્ષની હતી. —તંત્રી.]

૨૪૦ પુતળીબાઇના આદર્શ અને ગૃહજીવનનો મારો અનુભવ

પુતળીબાઈ કાબરાજીનું નામ આપણી કોમોમાં એક પનોતા અને પ્યારા નામ તરીકે જળવાઈ રહેશે. એક ચંચળ લેખક, એક જાહેર હિંમતવાળાં સંસાર–સુધારક, એક નમુનેદાર માતા, એક શાણી બેટી, એક માયાળુ બહેન, એક ભલી હેતવંતી આદર્શરૂપ પત્ની, અને કોમ અને સમાજને શોભાવનારી એક સદગુણી સ્ત્રી તરીકે પુતળીબાઈનું નામ યાદગાર રહી જશે. "સાદી જીંદગી અને ઊંચા આદર્શ" એ એમનો મુદ્રાલેખ હતો. એમની આખી જિંદગી એક ટ્રસ્ટ (trust) મિસાલ હતી. એક "ટ્રસ્ટી" તરીકે પોતાનું સઘળું જ્ઞાન, ડહાપણ, શક્તિ, વગેરે પોતાની બહેનપણીઓને આગળ પાડવામાં, તેઓ જે હાલતમાં હતાં ત્યાંથી એક પગલું આગળ લઈ જવામાં, અને જે બધા વહેમો અને બુરી આદતો અને અજ્ઞાનતા તેઓને આગળ લઈ જવામાં હરકત કરતાં હતાં તે દૂર કરવામાં એમણે વાપર્યાં હતાં. પુતળીબાઈ એક ઘણાં વહેવારૂ બાનુ હતાં. સંસાર અને સમાજમાં શું શું ચીજો હરકતકારક છે તેનું તેઓ બરાબર અવલોકન કરતાં, તે પછી તેની ઉપર પુરતો અભ્યાસ કરતાં અને પોતાના બુદ્ધિબળથી તપાસતાં અને તે કેવી રીતે એક પછી એક દૂર કરવાં તેની ઉપર એમણે "સ્ત્રીબોધ"માં કીસમ કીસમના લખાણો કરી પારસી અને ગુજરાતી સ્ત્રીઓને પોતાની ખરી ફરજો શું શું છે તે સમજાવવામાં અને તે પ્રમાણે ચાલવામાં ઘણાં મદદરૂપ થઈ પડ્યાં હતાં. વાર્તારૂપે, સંસાર અને વિદ્યાને લગતા વિષયો મારફતે, નીતિ કેળવણી અને શીલસુરી વિષે લખાણો કરીને, મહાન સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો લખીને, બધી સ્ત્રીઓને લગતી ઉપયોગી બાબતો પર લખાણો કરીને અને બીજી જાણવાજોગ બાબતોના હેવાલો લખીને એમણે આખી જીંદગી સેવારૂપ પોતાની બહેનપણીઓને અર્પણ કરી હતી. ૧૮૮૧માં ફક્ત ૧૭ વર્ષની નાની ઉમરે "સ્ત્રીબોધ"માં પહેલું લખાણ કીધું હતું અને ત્યારથી જન સેવાનો પાયો નાખ્યો હતો, તે તેઓ ૭૭ વરસની વયે ગુજર્યાં ત્યાં સુધી ચાલુ રાખી હતી. એ સાઠ વરસનાં સેંકડો લખાણો તપાસવાની અણધારી તક મને હાલ પંચગણીમાં મળી છે ત્યારેજ હું બ્હેન પુતળીબાઈના ઉદ્યોગ ઉત્સાહ અને અથાગ સેવાભાવનો કાંઈક ખ્યાલ મેળવી શકી છું. પુતળીબાઇ તરેહતરેહની રચનાથી લેખો લખતાં તેનો એકજ દાખલો આપું છું.

શેહરનવાઝના તખલ્લુસ (ઉપનામ) હેઠળ એક કલ્પિત બ્હેન અરનવાઝ પર પત્રદ્વારા અસંખ્ય જુદી જુદી બાબતો પર મહીનાઓ સુધી એમણે લખાણો કીધાં હતાં તો બીજી વેળા "રતનબાઈ" અને "કુંવરબાઇ"નો પત્ર વહેવાર આપણે જોઈએ છીએ જેનો એક દાખલો પાછળ આપ્યો છે. સઘળી બાબતોને એઓ પોતાની ઝમકદાર કલમથી ઘણો સારો ઇનસાફ આપ્યો હતો, અને પુતલીબાઈનાં લખાણોની અસરથી પારસી કોમની સ્ત્રીઓ કોમ સેવા અને સમાજ સેવાનાં કામમાં ઘણો રસ લેતાં થયાં અને તેમાં ઘણો સુંદર ફાળો આપવા મંડયાં. બહેન પુતળીબાઈ એ એમના સસરાજી શેઠ કેખુશરો કાબરાજીની માલેકીના "સ્ત્રીબોધ" ચોપાનિયામાં લેખક તરીકે ૬૦ વર્ષ સેવા બજાવી હતી જે દરમિયાન પહેલાં તેના તંત્રી તરીકે તથા પાછળથી જોડીયા–તંત્રી તરીકે, ૧૯૧૨ થી ૧૯૪૨માં એમનાં મરણ સુધી તે કાર્ય પૂરી કાબેલિયતથી બજાવ્યું હતું. આ ઉપરાંત એમણે જુદી જુદી બાબતો પર કેટલાંક પુસ્તકો પણ લખ્યાં હતાં.

પુતળીબાઇ ખરેજ એક મીશનરીના સ્પીરીટથી જ પોતાનું સઘળું કામ કરતાં હતાં. એક પળ પણ એઓ નકામી ગુમાવતાં ન હતાં. આળસાઈના મોટાં શત્રુ હતાં. એ પોતાના નોકરો તરફ તેમજ સઘળાં ગરીબ માણસો તરફ ઘણા માયાળુ હતાં.

એક આદમીની પરીક્ષા ઘણીવાર પોતાના નોકરો તેમજ પોતાનાથી ઉતરતાં લોકો તરફ

તે કેવી રીતે વર્તે છે તે ઉપરથી થાય છે. આવી રીતે વર્તીને એઓ પોતાનો અમીરી ખવાસ હર પ્રસંગે બતાવી આપતાં હતાં. મોટે સાદે બોલી ઘણા માણસો પોતાના નોકરો પાસેથી કામ લે છે અને તેઓ ગુલામ હોય તેવી રીતે તેઓ સાથે વર્તે છે.

આ મારા લખાણનાં "હીરોઇન" (નાયિકા) જેવો પ્રેમ અને સમજદારીથી પોતાના નોકરો સાથે વર્તતાં હતાં અને ધીમે સાદે કામની સુચનાઓ આપતાં હતાં તેમાં બીજાને ઘણું શીખવાનું મળતું હતું. આ બધું એ બહેન સાથેના મારા છેલ્લા મહીનાઓના વસવાટમાં મને જોવાને મળ્યું હતું.

તેવીજ રીતે પોતાની દીકરીના નાના સાત વર્ષના બાળકની સાથે જુદી જુદી વાતો કરી ઉંચ આદર્શની છાપ પહેલેથીજ તે કુમળા મગજ પર કુલની માફક નાખતાં હતાં. તે સાંભળવાની એક મોજ હતી, જે જોતાં મારા દિલમાં ખુશાલી તેમજ તેમને માટે આફરીન પેદા થતાં હતાં. એમની ઉત્તમ તાલીમના પ્રતાપે એમની બે શાણી નમુનેદાર બેટીઓએ પણ એમના જેવા ઉંચા આદર્શો ગ્રહણ કર્યા છે. એમના જેવી ઘણી માતાઓ અને નમુનેદાર પત્નીઓ આપણા હિંદ દેશમાં વધુ અને વધુ થાય એવું આપણે ચહાવું જોઇએ.

પુતળીબાઈ ખોરાકની બાબતમાં પણ રસ લેતાં અને સમજ ધરાવતાં હતાં, અને સાયન્સની છેલ્લામાં છેલ્લી શોધો શું થઈ છે તે જાણવા હંમેશ ઇંતેજાર રહેતાં, અને તે શોધો પ્રમાણે ચાલી ઘરના ખોરાકમાં સુધારા વધારા કરતાં હતાં, અને થોડા પૈસામાં પુષ્ટિકારક ખોરાક કેવી રીતે બનાવી શકાય તેને માટે ચાલુ પોતાના ઘરમાં અખતરા કરતાં હતાં.

દુનિયામાં જે સ્ત્રી પુરૂષો છે તેઓ બે વર્ગમાં વહેંચી શકાય. એક વર્ગવાળા એમ કહે છે કે આ ઘણી સારી ચીજ છે પણ તે અમે કાં કરીયે? બીજાઓ કરશે. બીજો વર્ગ કે જે હંમેશ નાની સંખ્યામાં હોય છે, તેઓની જાણમાં કાંઇપણ સારી ચીજ આવતાં તેઓ સૌથી પહેલે તે પ્રમાણે ચાલવાની ઉલટ બતાવશે અને કહેશે કે તે અમે કાં નહિં કરીએ?

પુતળીબાઈ આ બીજા વર્ગવાળાં હતાં. એ પહેલા અને બીજા વર્ગોના પ્રગટીકરણમાં બહુ મોટો તફાવત હોય છે. જે આત્માઓ નાની ઉંમરના હોય છે તેઓ પહેલા વર્ગમાં આવે છે, અને જેઓ આગળ વધેલા આત્માઓ હોય છે તેઓ બીજા વર્ગમાં આવે છે.

પુતળીબાઇએ પોતાની આખી જીંદગી કોમ અને જનસેવામાં ગુજારી છે, અને એક મીશનરીને બાજુએ બેસાડે એવા ઉલટ અને ઉમંગ સાથે બધાં કામો માથે લઇ ફતેહમંદીથી પાર પાડ્યાં છે. અને જે ઊંચ દાખલો પોતાના જીવનથી દુનિયામાં મૂકી ગયાં છે તે ઉપરથી એઓ એક આગળ વધેલાં આત્મા હતાં એમ પુરવાર કરી ગયાં છે.

આપણી કોમ અને આપણો દેશ જે સ્થિતિમાંથી હાલ પસાર થાય છે તે વખતે પુતળીબાંઈ જેવા આત્માઓની વધારે અને વધારે જરૂર માલમ પડે છે. હજારો આત્માઓમાં પુતળીબાઇ જેવા પુખ્ત આત્માઓ પોતાના ઝળકાટથી સહેજમાં જણાઇ આવે છે.

થોડા દિવસની વાત ઉપર જ બધી કોમોએ સાથે મળી શેઠ કેખુશરો કાબરાજીની વરસગાંઠની શતાબ્દી ઉજવી હતી. એઓનું નામ એક પ્રખર લેખક અને મોટા સંસાર સુધારક તરીકે હંમેશાં વહાલથી યાદ થતું રહેશે. એ મુરબ્બી સસરાજીને પગલે ચાલી બહેન પુતળીબાઇ એમનો મહાન દાખલો કુટુંબ તથા કોમ સન્મુખ ધરીને તાજો રાખ્યો હતો. એ બન્નેને આભાર અને ખુશાલીની લાગણી સાથે હંમેશ યાદ કરીશું. તેઓ બન્ને આ દુનિયાનો ફેરો સફળ કરી ગયાં છે. એવા ભલા આત્માઓ હંમેશને માટે જીવતા છે ને જીવે છે,–આપણુ સઘળાંને સારે માર્ગે દોરવામાં સદા મદદ કરે છે. એ બન્ને આત્માને હજારો શાંતિ!!

પંચગની. ઓવાંબાઇ દારાબ કાંગા.

પુતળીબાઈની વાર્તા: "પૈસા કે પ્યાર"

લેખક : ફિરોજશાહ રુસ્તમજી મહેતા (કરાંચી)

એક સુધારક સસરાની સુધારક પુત્રવધુની આ એક સુધારક વાર્તા છે. એ સુધારા અર્થે લખાઈ છે અને એમાંથી સુખધારા વહી રહી છે. એ બોધક છેઃ સાથે મનોરંજક છે.

પાને પાને એમાં ઉપદેશ છે—કહો કે ઉપદેશ–કથા જ છે; છતાં વ્યાખ્યાન ન બનતાં એ વાર્તા જ બની છે. એ એની ખાસ ખૂબી છે.

કેવળ ઉપદેશાત્મક છતાં રંજનાત્મક રહેવા પામી એણે પોતાનું વાર્તા સ્વરુપ સાચવ્યું છે તેના ત્રણ સબબ આઃ—

૧–વસ્તુ (Plot) નો પ્રવાહ આછો પાતળો પણ સતત વહનકારી છે.

૨–જગે જગે એ વહનને વિવેચનો વટાવવાં પડે છે; પરન્તુ એ વિવેચનો બહુધા સંવાદ રુપે અને સંવાદાનુકૂળ શૈલીમાં રજૂ થયેલ હોઈ એ સ્વાભાવિક જ વાર્તારસ આપી રહ્યાં છે.

૩–વિવેચનના વિષયપ્રકારો જાતે જ રસિક છે.

વાર્તા કેવળ સમાજ સુધારાને લગતી હોઈ એમાં વિચારો, ટીકાઓ, વિવેચનો અને ઉપદેશોને સ્વાભાવિક જ વિશેષ સ્થાન છે; છતાં કર્તાએ એ સઘળું પોતાની તરફથી નહીં આપતાં મોટે ભાગે પોતાનાં પાત્રદ્વારા જ રજૂ કરાવી એક કાંકરે બે પક્ષી માર્યા છેઃ શિક્ષણ સાથે રંજન એમાં ઉપસ્થિત થયાં છે. પુતળીબાઈ જગ્યે જો કોઈ અકુશળ લેખક હોત તો આવી એક વિવેચનાત્મક વાર્તા રસક્ષતિ કારણે વાચકોને કંટાળારુપ થઈ પડત. પરન્તુ "પૈસા કે પ્યાર" નો કેજ એવો થવા પામ્યો નથી એ એના કુશળ કર્તાની વાર્તા–વિષયક સમજદારી અને સુકળાના જ પ્રતાપે.

સર્વે પ્રકારના કલાકારો તેમ વાર્તા લેખકો પણ પોતાની શક્તિ તથા પ્રગતિ કાજે પોતાના કોઈ ને કોઈ પુરોગામી પ્રિય કથાકારને વધતા ઓછા આભારી હોય છે. સબળ સુધારક અને સમર્થ પારસી વાર્તાકાર સ્વર્ગસ્થ શ્રી કયખુશરો નવરોજી કાબરાજી અને તેમનાં સંસાર સુધારક સુત પુત્રવધુ **શ્રીમતી પુતળીબાઇ જહાંગીર કાબરાજી**ના સમ્બન્ધમાં પણ એમ જ હતું શ્રી કયખુશરોની વાર્તાઓ પોતાની કિશોર વયથી જ ચાલુ વાંચતાં આવેલાં હોવાથી તેઓશ્રીનો વાર્તા પ્રકાર અને તેમની વાર્તા લખાવટના કંઈક અંશ ઓછા શ્રી પુતળીબાઈમાં દેખીતા ઉતરેલા જણાય છે. પરન્તુ એમાં યે એક ખુશી થવા જેવી વાત આ છે કે પુત્રવધુએ પોતાના સસરાશ્રીની વાર્તા–લખાવટની નકલ હાંસલ કરી નથી. નકલ યાને નર્યું અનુકરણ હમેશાં અસ્વાભાવિક જ હોય છે. એ શોભાસ્પદ એ નથી અને લાભકારી યે નથી. આથી મનુષ્ય પોતાના અંતરઆત્માનું જે સ્વાભાવિક સુંદર હોય છે તે મોટે ભાગે ખોઈ બેસે છે. અનેક ઉછરતાં પારસી વાર્તા લખનારાં ભાઈ બ્હેનોએ પોતાના કોઈ માનીતા વાર્તા લેખકની લખાવટની ચોખેચોખી નકલ હાંસલ કરી પોતાની ભાષા શૈલીને કેવી બગાડી મેલી છે તેનો આ અદના લખનારને પૂરો અનુભવ છે. શેઠ કયખુશરો કાબરાજી સાથેનો શ્રીમતી પુતળીબાઇનો અત્યંત નિકટ સમ્બન્ધ અને તેમની વાર્તાઓનો ચાલુ અભ્યાસ એને લઈને નકલ-દોષ પુતળીબાઈમાં પણ જબરદસ્ત આવવા પામ્યો હતે જ; પરન્તુ એ ખેદકારક સર્જતથી શ્રીમતી પુતળીબાઇ પોતાને સંભાળી બચાવી શક્યાં એ ખાતે એઓ આપણાં અભિનંદનને જ પાત્ર છે. શ્રીયુત કેખુશરોનું અનુકરણ નહીં જ, પણ કાંઈક કાંઈક એમની વાર્તાવિષયક લાયકાતનો છાયા સમાન થોડોક વારસો તો અવશ્ય એમનાં પુત્રવધુને મળવા પામ્યો છે એમાંતો લગારે શક નથી. વાર્તાની

ભાષાની શુદ્ધતા, જે સાધારણે આપણાં પારસી વાર્તા લેખકોમાં હોતી જ નથી અને જે શેઠ કેખુશરોમાં ખૂબ સારા પ્રમાણમાં હતી, તે કેખુશરોની ભાષા શુદ્ધિ પુતળીબાઇની સર્વે વાર્તાઓમાં ખુલ્લી જણાઈ આવે છે. તદ્ ઉપરાંત શ્રી કેખુશરોની લખાવટની કાંઈક કાંઇક છાયા સમાની આછી પાતળી ઢબછબ પણ એમની વાર્તાઓના અનેક ફકરાઓમાં સ્પષ્ટ તરી આવે છે. પણ પુરોગામી વાર્તા લેખકોની એવી છાયા મળવા ઉતરવા પામે એ સ્વાભાવિક હોઈ—અને તેમાં શેઠ કેખુશરો જેવા એક વાર્તાકારની લાયકાત રૂપ છાયા પ્રાપ્ત થવા પામે એ તો સદ્ગુણ કિંવા સદ્ભાગ્ય જ સમજવું.

અલબત્ત, શ્રી કેખુશરોની વર્ણનાત્મક શૈલીનાં સૌંદર્યને તથા શ્રીમતી પુતળીબાઈની વર્ણન શૈલીને આપણે એક જ સપાટી ઉપર મૂકી શકીએ નહીં; છતાં વર્ણન રજૂ કરતી પુત્રવધુની વાર્તા લખાવટમાં સસરાની કુશલ કલમની જાણીતી છબછબનાં છાયા ઓછાયા કાંઈ કાંઈ તે ઉતરેલી સ્પષ્ટ વર્તાઈ આવે છે. દષ્ટાંત લેખે "પૈસા કે પ્યાર" નાં પ્રકરણ ૧૯ માંઃ જ્યાં એક મોટા યુરોપિયન હોદ્દેદારની બાનુ **મિસિસ મેકાર્ટીની** પિછાણ, કર્તા વાંચકો જોડે પ્રથમ કરાવે છે તેનું વર્ણન શ્રી કાબરાજીની વર્ણન—ભાષાને 'મિલતું ઝૂલતું' જ જણાય છે. વાંચોઃ—

"ઘણી હસતી, ઘણું ઘણું મીઠું બોલતી, નાચતે પગલે ચોરીનના નાના દિવાનખાનામાં તે (મિસિસ મેકાર્ટી) દાખલ થઈ, અને પગ મૂકતાં વાર પાછું બોલવા માંડ્યુંઃ "કેવું સરસ તમારું દિવાનખાનું છે—ને આ કોણની સબી ?—ને આ શું ચિત્ર ?" પૂછતી આમથી તેમ ફરતી રહી, ન પોતે બેઠી કે ન થાકેલાં વરવહુને બેસવા દીધાં. એક જવાબ તેઓ દિયે તેટલામાં તે બીજો સવાલ પૂછતી—એક બાબત ઉપરથી બીજી બાબત ઉપર કુદકો મારી જતી—જાણે ફક્ત બોલવાને ખાતર જ બોલતી હોય, કશું સાંભળવાને જાણવાને માટે નહીં......ફેન્સી બજારો તે ભરતી, કૉન્સર્ટ તે ઊભા કરતી, હોસ્પિટલો સારુ કપડાં તે સીવાડતી અને વળી આ કલબમાં ગવરનરની બાનુ આવવાની છે તો તેને આવકાર દેનારી કમીટીમાં મિસિસ મેકાર્ટી—પેલી સંસ્થાની મીટીંગ છે તો તેમાં પ્રમુખસ્થાને બીરાજવામાં મિસિસ મેકાર્ટી—એમ તે દોડતી ફરતી, કોઈને મીઠું પીરસતી, કોઇને ગરચું ભભરાવી ચટકો લગાડતી, કોઈને ચઢાવી આસમાને લગાડતી, કોઇને નીચે ભોંયરામાં જ ડાટી દેતી, એવી એનામાં કુનેહ હતી. ઘણાં લોકો તેની તારીફ કરતાં, થોડાંક જ તેનો અવિશ્વાસ કરી તેનાથી દૂર રહેતાં........મિસિસ મેકાર્ટીની સોબતમાં ફરવું તો આવાં કપડાં જોઈએ, આવા નાટકો કૉનસર્ટોમાં હાજરી આપવી જોઇએ, એજ આ જુવાનોની ફરજો હતી, એ જ તેમનો ધર્મ હતો અને એજ તેમની સંસારી જીંદગી હતી. કેટલાકો જેઓ કુંવારા હતા તેઓ પરણવાની ના 'પાડતા'—જેઓ પરણેલા હતા તેઓ પરણેતરને ભૂલી એ સુંદરીની પૂઠે ભમતા."

આવી જ શોભિત સરળતા, આવાં જ ટૂંકા ટૂંકા વાક્યો વાળી વર્ણનશૈલી જે પુતળીબાઈની હતી તે એમના વડીલ વાર્તાકાર શ્રી કેખુશરોમાં હતી, તેની ખાતરી એઓશ્રીની પ્રખ્યાત વાર્તા "**દારાશાનાં**" માં અને બીજી સર્વે વાર્તાઓમાંથી જગે જગે જણાઈ આવે છે. ઉદાહરણ લેખે વાંચો "**દારાશાનાં**" ની વાર્તાનું પ્રકરણ ૯ મુંઃ જ્યાં **ભીખો ભડભડિયો** પોતાના ગડબડિયા ભડભડિયા સ્વભાવ પ્રમાણે પોતાની ઓફિસમાં કેમ દાખલ થાય છે તેનું વર્ણન કરેલું છેઃ—

"વાત કરતામાં જ ભીખુ આવ્યો—બરાબર બોલીએ તો ધસી આવ્યો,—રસ્તામાં મોટે સાદે લોકો સાથે બોલતો બોલતો તે આવતો હતો.

લેખક : સસરા　　　　　　લેખક : પુત્રવધુ

કેખુશરો કાબરાજી દીકરો ૧૮૯૮ માં બીજાપુરમાં કલેક્ટર હતા ત્યાં પધારેલા ત્યારે લેવાયેલો ફોટો.

સ્વ. શીરીન કાબરાજી

એમણે પિતાના અવસાન પછી સ્ત્રીબોધ દસ વરસ ચલાવ્યું હતું 'શુદ્ધ શ્યારક્ષ' આદિ વાર્તાઓના કર્તા.

તે ઓફિસના દરવાજામાંથી કોઇને વાતચીતથી બોલાવ્યા વગર ઉપર આવતો ન્હોતો. દાદર પર આસ્તે આસ્તે ચ્હડતાં તે શિખ્યો જ ન્હોતો, પણ ધબડ ધબડ ધ્વનિ કરતો તે ધસ્યો આવતો હતો. આવતાંની વાર માથા ઉપરનું ખોખું પછાડીને કુમલાના ટેબલ પર નાખતો,–લખવા બેઠેલા કુમલાના ટેબલને હલાવીને હરકત કરતો: પોતાનું ટેબલ ઘણું સાફ રાખતો, તે ઉપર કોઈને કશું મૂકવા ન દેતો, પણ બીજાના ટેબલ ઉપર પોતાની પાઘડી પટકી દેવાની આનાકાની તે કરતો ન્હોતો–બીચારો કુમલો જ તે સાંખી જતો હતો."

સ્થળ સંકોચને લીધે આવી વધુ સરખામણીઓને અત્રે સ્થાન આપી શકાય એમ નથી. પરન્તુ સસરા વહુની ભાષા શુદ્ધિ માટેની બની શકતી કાળજી પણ તેઓની બધી વાર્તાઓમાં દેખીતી વર્તાઈ આવે છે. અશુદ્ધ વાકયરચના અને અશુદ્ધ જોડણી આજે પણ મોટે ભાગના પારસી લેખકોના લખાણો અને વાર્તાઓમાંથી ભારોભાર મળી આવે એમ છે. હમણાં હમણાં આ કોમમાંથી અનેકાનેક સરસ શુદ્ધ ગુજરાતી લખનારા બાહેર પડ્યા છે છતાં હજી પણ એમનાં વાર્તા લખનારાંઓનાં અશુદ્ધ વાક્યપ્રકાર અને અશુદ્ધ જોડણી મોટે ભાગે તો ચાલુ જ છે. પરન્તુ જ્યારે આપણે આજથી ૩૦ અને ૪૦ વર્ષોની વાત કરીએ છીએ ત્યારે તે જમાનામાં "દારાશાનાં" અને "પૈસા કે પ્યાર" ના કાબેલ કર્તાઓની ભાષા–શુદ્ધિ માટેની સમજદારી અને સંભાળ ખરે જ પ્રશંસાપાત્ર જ સમજવી ઘટે છે. "દારાશાનાં" પુસ્તક રુપે સને ૧૯૦૨ માં પ્રકટ થઈ,–"પૈસા કે પ્યાર" પહેલ વહેલી ૧૯૧૩ માં પ્રકાશમાં આવી. એટલે આજથી લગભગ ૩૦ સાલ પહેલાં શ્રીમતી પુતળીબાઈની વાર્તાઓમાં જે સંખ્યાબંધ શબ્દપ્રકારો અને ભાષાશુદ્ધિ દર્શાવતા બોલો દેખાય છે તે જોતાં (અને પારસી કોમની એ સંબંધી સ્થિતિ વિચારતાં) આપણને ખચિત જ આનંદ તથા આશ્ચર્ય જ પેદા થાય છે.

લખાવટના અમુક હિન્દુ રુઢી પ્રકાર કે જે પુતળીબાઈની ભાષામાં જણાય છે તે તો આજે પણ પારસી વાર્તાઓમાંથી શોધ્યા જડે એમ નથી. દાખલા તરીકે "**વેચી નાખત તો સહેલમાં નિકળત**" "**તમે ભૂલો છો, પટેલ!**" આમ શુદ્ધ અમદાવાદી પ્રકાર–એટલે કે શુદ્ધ ગુજરાતી પ્રકાર, પારસી વાર્તામાં અને તે પણ આજથી ત્રણ ચાર દસકા પહેલાં–એ 'નવાઈ' બદ્દલે 'ચમત્કાર' તો એક કેખુશરોથી કે પુતળીબાઇથી જ દેખાડી બતાવી શકાય. વળી '**શી દુષ્ટ વાસના**' એવો પ્રકાર વાર્તા મહીં પુતળીબાઇ પેરે આજ પણ કયાં પારસીઓથી લખાય છે? જે આજ પણ પારસી વાર્તા લખનારાંઓનો 'છ' ને બદલે રજૂ થતો માનીતો 'થ' કે 'છ' વપરાયો જ જાય છે,–જ્યારે સુજ્ઞ પુતળીબાઇએ એવી ચકાર છકાર જેવી અણઘડ અશુદ્ધતાને આજથી ત્રણ દાયકા આગમજ તિલાંજલિ આપી દીધી હતી, અને પોતાની પાછળ આવનારાંઓ માટે પોતાના માનવંત વડીલ સસરા પેરે એક સારો દાખલો બેસાડયો હતો.

શુદ્ધ ગુજરાતી શબ્દો, પોતાની વાર્તાનાં વર્ણનોમાં જ નહીં પણ વાર્તાના 'સંવાદ વિભાગ કે જેમાં બોલનાર પાત્રો કેવળ પારસીઓ જ હોય છે તેમના મોઢામાં પુતળીબાઇએ જાણી જોઇને મૂકયા છે. તેઓ શું જાણતાં ન્હોતાં કે પારસીઓ વાતચીત કરતી વેળાએ એવા શબ્દો વાપરતાં જ નથી? જાતે પારસી હોઈ પારસીઓની એવી બોલવા કરવાની અશુદ્ધતા એઓ જાણતાં જ હતાં, છતાં યે શુદ્ધ ગુજરાતીમાં પણ પારસીઓ બોલે કરે એ વાત એમને પ્રિય હોઈ, કેવળ દાખલો બેસાડવા ખાતર જ પારસી પાત્ર મૂખે પણ એમણે 'તપોવન" અને "બાહુબળ" અને "કર્તવ્ય" તથા તલસું છું" એવા શબ્દ પ્રકાર કઢાવ્યા છે; વળી વર્ણન કરતે પણ તે વેળાએ "યોગે" અને "લાવણ્ય" અને

"મનસ્વાધિનતા" અને "અન્યોઅન્ય" આદિ એવા એવા સંખ્યાબંધ શબ્દો જે પુતળીબાઇએ "પૈસા કે પ્યાર" માં અને પોતાની અન્ય વાર્તાઓમાં ખાસ વાપર્યા છે તે, તે **સમયમાં** પારસી વાર્તા લખનારાઓ સાધારણે ક્યારે વાપરતાં હતાં જે ? કોઇ શેઠ કેખુશરો કાબરાજી કે શ્રીયુત દાદી એદલજી તારાપોરવાળા કે મિસ બીખાઇજી પાલમકોટના અપવાદ સિવાય સામાન્યપણે પારસી વાર્તાઓમાં એવા શબ્દોનો તો કેવળ અભાવ જ હતો. એમ જોતાં પારસીઓ શુદ્ધ ગુજરાતીનો વાર્તા મહીં બોલવા કરવામાં વિશેષ વિશેષ ઉપયોગ કરતાં જાય એ પુતળીબાઇની પ્રિય ઇચ્છા બલ્કે આગ્રહ હતો કે જે એમની વાર્તાઓ ઉપરથી પૂરવાર થાય છે.

આ લખનારે આરંભમાં જ વાર્તા કેવળ ઉપદેશાત્મક હોવા છતે રંજનાત્મક બની છે તેનાં કારણ દર્શાવ્યાં છે. તેમાંનું એક કારણ '**વિવેચનના વિષય પ્રકારો** જાતે જ **રસિક** છે" એવું રજૂ કર્યું હતું. વિવેચન માટેના વિષયો પ્રકાર પ્રકારના અને વળી રસભર્યા, કર્તાને મળી શક્યા તેનું મૂળ કારણ તો ખુદ **વાર્તાનો જ વિષય પ્રકાર** છે-વાર્તાનાં વસ્તુ માટે પુતળીબાઇએ જે વસ્તુબીજ (Theme) ચૂંટી કાઢયું તે જ છે. આ વસ્તુબીજ (યાને theme) એની જાતમાં જ એવું છે કે જે ઉપરથી એક જગતમાં સંસારનાં અને કોમ સમાજનાં અનુભવી લેખકને પોતાની વાર્તાકૃતિ માંડે સંખ્યાબંધ વિધ વિધ પ્રકારના વિચારો, ટીકાઓ, વિવેચનો અને શીખામણો આપવાની ફાવત સહેજે અને સ્વાભાવિક જ ડગલેને પગલે આવી મળે જ. વાર્તાનું વસ્તુબીજઃ **પૈસા** અને **પ્યાર**, જેના ઉપર તો અહર્નિશ, સંસારીઓનાં સમસ્ત જીવનની ઘટમાળ ફર્યા કરે-તેને વાર્તા કાજે પસંદ કરીને, કર્તા લોકોને એક મનગમતા જ વિષય ઉપરની કથા આપી શક્યાં છે. પરન્તુ એ વસ્તુબીજને વિસ્તારીને તેને એક સરસ સુંદર સફળ મોટા વૃક્ષમાં કર્તા લાવી બતાવી શક્યાં એનું માન તો એના કર્તાની પોતાની જ સુશક્તાને ફાળે જાય છે. જે પ્રકાર-પ્રકારનો બોધ અને જે મોજ આપણને આ વાર્તામાંથી મળે છે તે સર્વે પુતળીબાઇના કેળવાયેલાં મનનો અને ઉમદા હૃદયનો જ પાક છે. તદઉપરાંત આ વાર્તા એમના પારસી હિન્દુ સમાજને લગતા વિશાળ અનુભવનો એક મોટો આયનો યાને આરસો જ છેઃ અર્થાત **પુતળીબાઇના સામાજિક અને માનવ-અનુભવની આરસી તેનું બીજું નામ "પૈસા કે પ્યાર"** સમજવું. આ વાર્તામાં જગેજગ આપણને પુતળીબાઇની અનુભવ-સમૃદ્ધિની, પુતળીબાઇની ઉચ્ચ પ્રકૃતિની અને પુતળીબાઇના ઉન્નત આત્માની પ્રતીતિ થવા પામે છે. જો કોઇ, આ ત્રિવિધ સમૃદ્ધિ ઓછા પ્રમાણમાં ધરાવતા લેખક કે લિખિકાએ આ વાર્તા લખી હોત તો તે એટલી સફળ અને સરસ લખાઇ ન હોત એમ આ અદના લખનારનું નક્કી માનવું છે.

પણ આ લખનારની સાક્ષીની યે અત્રે શી જરૂર છે ? ખુદ વાર્તા જ આખી એની પૂરી ખાતરી આપી શકે છેઃ જુઓ પૈસા કે પ્યાર ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કેટકેટલી **વિસ્તૃત માહિતી** સાથે એમણે આપણને આપ્યો છે ! પૈસા અને પ્યાર વચ્ચે એમણે કેટલી હદ સુધીની પ્રખર અને આકર્ષક અને વાંચકને ઇંતેજારીમાં રખાવે એવી **'ટગ ઓફ વોર' યાને ખેંચતાણ** અને તે પણ કેટલી રસિક **રચનાપૂર્વક કરી દેખાડવી છે ! પાત્રાલેખન** (Characterisation) **વર્ણન** દ્વારા તેમજ ખાસ કરી સંવાદ દ્વારા એમણે કેટલું સચોટ ચીતાર્યું છે ! પૈસાની **શોખી રતન** અને પ્યારની ભૂખી **શીરીન** એ બે વચ્ચેનો ગુણવિરોધ (Contrast) કેટલો અસરકારક દર્શાવ્યો છે ! શેઠરવાડીનાં ઘરડાં શુના માસીના પાકટ અનુભવસિદ્ધ વિચારોવાળાં ચબરાકદાર સંભાષણો, તમતમતાં ટીકાબાણો, અને ડાહ્યકો ઢંમઠ્ઠોઓનું એમાં કેવું સમતોલ ડહાપણ દેખાડયું છે. આધેડ વયના પણ

ઓછા સુધરેલા પરંતુ ઉદાર સ્વભાવના વિકાજીની બાહેરથી શાંત પણ અંતરથી અશાંત હાલતનો, અને છતે પૈસે પાછળથી પ્યાર માટે ટવળતી રતનની આંતર-અથડામણ દાખવતું જગે જગે કેવું સચોટ વર્ણન રજુ થાય છે તે, અને પૈસાની અગવડ તથા મુશ્કેલી પણ કેવી તથા કેટલી હદ સુધી ભલી શીરીનની અને ભલા ફ્રેદુનની કપરી કસોટી કરાવે છે તે, તેમજ ખરા પ્યારને નહીં સમજનાર ઉછાછળા એરચની અશુદ્ધ પ્રેમાવેશ તે, તથા છેવટ વાર્તાને પરાકાષ્ટા ઉપર લઈ જતી વિકાજીની વિચિત્ર દિવાનિયત અને રતનની શુદ્ધ રાહે બદલાતી સ્થિતિનું જે તાદશ ચિત્ર પુતળીબાઇએ ચીતાર્યું છે તે ખરેજ ચિત્તાકર્ષક અને હૃદયદ્રાવક જ નીવડવા પામ્યું છે એની કોઇથી ના પાડી શકાય એમ નથી.

પૈસા કે પ્યાર? એનો આખર જવાબ પુતળીબાઇએ **પ્યારની જ** શ્રેષ્ટતા સિદ્ધ કરીને આપ્યો છે. પણ તેમ કરતે, લગભગ ૨૫૦ પાનાના પોતાના આ પુસ્તકમાં એમણે પોતાના સાચા સમતોલ અનુભવી ડહાપણનો વાંચકોને વિશાળ લાભ મનોરંજક રીતે આપ્યો છે. પૈસા કે પ્યારમાં આંધળા સુધારાની હિમાયત નથી. જેમ સદ્ગત વાર્તાકાર શ્રી ફેખુશરો કાબરાજીએ પોતાની પ્રખ્યાત વાર્તાઓ મહીં સોનેરી મધ્યમ માર્ગ સૂચવતો સમજદાર સુધારો દાખવ્યો છે તેમ તેમની આ પુત્રવધુ વાર્તા લેખીકાએ પણ, કેવળ પ્રિય લાગે તેવા નહીં પણ શ્રેય થઈ પડે તેવા જ સંગીન સુધારાની તરફેણ કરી છે. પુતળીબાઇની આ વાર્તા જ તેનો પ્રત્યક્ષ પૂરાવો છે, જુઓ, જેમાં જેમાં પારસી કોમ છૂટાપણાંને જીરવી ન શકતાં તેના અપચાનો રોગિષ્ટ ભોગ થઈ પડી છે તે તે વાતો ઉપર પુતળીબાઈએ બેધડક વિરૂદ્ધ ટીકાઓ કરી બતાવી છે, અને ખરો સુધારો શેમાં છે તે સાફ સાફ કહી આપ્યું છે.

ભિન્ન ભિન્ન વર્ગોમાં વહેંચાયેલાં પારસી કુટુંબો, હિન્દુ કુટુંબો અને આ દેશમાં આવી વસેલાં અંગ્રેજ કુટુંબોના બાહ્ય તેમજ આંતર રાહઘાટનો બારીક અનુભવ "પૈસા કે પ્યાર" ની બાનુ-કર્તાને થવા પામ્યો છે. અને એ અનુભવે એમની આ વાર્તાને ધરખમ બનાવી દીધી છે એમાં કોઈ શક નથી. એ વાર્તા વાંચીને પારસી સમાજ હિન્દુ સમાજ પાસેથી શું શીખી શકે, અને હિન્દુ સમાજ પારસી સંસારમાંથી શું મેળવી શકે તેનો સરસ ખ્યાલ આપણને આવી શકે છે.

સમાજ-સુધારક આ સુંદર કથાએ સને ૧૯૧૩માં 'સ્રીબોધ'માં જન્મ લીધો તેને આજે ૩૦ વર્ષો જેટલો લાંબો કાળ વહી ગયો છે. એ દરમિયાન પારસી-હિન્દુ જનતાની બે નવી પેઢીઓ પેદા થઈ ચૂકી છે. છતાં પુતલીબાઈની આ વાર્તા સમાજ-સુધારાની દૃષ્ટિએ જોતાં લગારે ય જુની લાગતી નથી. જેવી ને તેવી નવી વંચાય છે. એનું કારણ જ એ કે પુતળીબાઈએ ૧૯૧૩માં આપેલા સાચા સુધારાના વિચારોને હજીયે આપણી પારસી. હિન્દુ સમાજે જેવા જોઈએ એવા અપનાવ્યાં નથી. સુધારાનાં વહન સરખી દિશાએ (પુતળીબાઇએ સમજાવેલાં તેમ) વહ્યાં નથી. હિન્દુઓમાં હજી અનેકાનેક કુધારા ચાલ્યા આવે છે-અને પારસીઓ નકલી સુધારાને પકડી બેસી સુધારો જીરવી શકયા નથી, એટલે આજે ૧૯૪૩માં પણ પુતલીબાઈની "પૈસા કે પ્યાર"ની ઉપયોગિતા તથા સુંદરતા જેવી ને તેવી આપણાં પારસી-હિન્દુ ભાઈ બ્હેનોને જણાયા વિના રહે એવી નથી. આ બોધક કથાનો લાભ આજનાં ઉછરતાં જુવાન બચ્ચાંઓને આજે અને હવે પછી પણ મળવો જોઈએ, કે જેથી તેઓ સમજી શકે કે ખરો પ્યાર કયો અને ખોટો પ્યાર કયો? તથા પૈસાથી પ્રાપ્ત કરેલી સમવડનું સુખ કેટલું? અને પ્રજ્ઞા (ડહાપણ)થી

મેળવેલાં સુખની સગવડ કેટલી ? અને ખરો સુધારો તે શું ? અને સાચા સુધારાનો ધ્યેય શું હોવો ઘટે ?

સદ્ગત પુતળીબાઈએ પોતાની આ વાર્તામાં સુધારાનો ધ્યેય અને લક્ષ્ય સેવામાં જ આણી બતાવ્યું છે: **ગરીબોની સેવા–અનાથ બાળકોની સેવા–દુ:ખિયાંઓની સેવા.** જે સુધારો બાહેરના દેખાવ પુરતો હોય, જેનાથી ભાઈબંધ મનુષ્યોને ફાયદો ન પહોચતો હોય અને જે જનસેવાથી જુદો હોય તે સુધારો કોડીની કિમ્મતનો નથી: એટલાજ માટે વાર્તાને અન્તે તેના કર્તાએ **રતન** તથા **વિકાજીને** પોતાના ગામડા ઘરમાં એક **બાળાશ્રમ** સ્થાપતાં દેખાડયાં છે, અને સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે સુધારો એટલે સુસેવા–ઇશ્વર સેવા એટલે જનકલ્યાણ. એ વિષેના શ્રીમતી પુતળીબાઇનાં વાર્તા માંહેલા શબ્દો આ રહ્યા:

" સાજા થવા પછી બન્ને (રતન અને વિકાજી)એ પોતાને મળેલા નવા જન્મ ઇશ્વરની સેવામાં ગુજારવા એવું એ દંપતિને લાગ્યું, અને ઘણું વાંચતાં અને વિચાર કરતાં તેમજ સુનામાએ સાથે વાત કરતાં તેમને જ્ઞાન થયું કે ખરી ઇશ્વર સેવા તો તે છે કે જેનાથી ઇશ્વરનાં પેદા કીધેલાં માનવીનું કલ્યાણ થાય, પૃથ્વી ઉપર સુખ વધે, સંતોષથી પાપ ઘટે, આસ્થા વધે, અને ખુદાની કીર્તિનાં કીર્તન આભારી હૈડાંમાંથી આપોઆપ નીકળે."

પૈસા કે પ્યારની કહાણીના બાનુ–કર્તાનું પોતાનું જીવન સેવામય હતું. એમની સેવા–ભાવનાઓમાંની એક તે પારસીઓને ખેતીએ લગાડવાની હતી. એટલા માટે એમણે આ વાર્તાની પ્રસ્તાવનામાં દાદર કોલોની તથા ગ્વાલીઅર સ્ટેટ અને નાસિક ખાતેની ખેતી–વાડીની યોજનાઓનો ઉલ્લેખ કરી, છેવટે એઓશ્રી પોતાની આ ઉમેદ જાહેર કર્યા વિના રહી શકયાં નથી કે " એટલા માટે એ સવાલો ઉપર આ વાર્તા પારસીઓનું વધુ ધ્યાન ખેંચી શકશે તો મારો હેતુ સફળ થયેલો હું ગણીશ "

પણ આ વાર્તાની ઉપયોગિતા અને સુંદરતા માટે મ્હારે ભાર મૂકીને વિશેષ વિવેચન કરવાની કોઈ ખાસ અગત્ય હું જોતો નથી, કારણ એક નહીં પણ બબેવાર એ જુદાં જુદાં માહવારીઓમાં છપાયા પછી જ પુસ્તકાકારે પ્રકટ થવા જેટલી લોકપ્રિય અને સફળ બની ચૂકી તો છેજ.

પુતલીબાઈની આ કાંઈ એક જ રસબોધક વાર્તા નથી. " **ગુમાસ્તાની મની** " આદિ એમની બીજી વાર્તાઓ આ " સ્ત્રીબોધ "ના આગલા સફાઓમાં આવી ગઈ છે. "**સ્ત્રીબોધ**" ના ધર્મ પ્રમાણે તો સર્વેમાં એમણે સુધારાનો અને સેવાનો જ માર્ગ બતાવ્યો. સુધારો અને સેવા–કે જે ભલી યાદના ભલાં બાનુ સદ્ગત પુતળીબાઈનાં જીવનમંત્રો હતાં. કે જે એમનાં જીવનશોખ અને જીવનકાર્ય હતાં.

આ અદના લખનારે, જીવનમાં માત્ર એકજવાર પુતળીબાઈનાં પુનિત દર્શન કર્યાં છે એટલે એમનાં પોતાનાં સફળ સુંદર સેવા-ભાવી જીવનનો પૂરો ખ્યાલ આ લખનારને પ્રત્યક્ષ રીતે થયો નથી. પરન્તુ એમની " પૈસા કે પ્યાર "ની વાર્તામાં તેનું પ્રતિબિમ્બ ખુલ્લું ઝળકી રહેલું જણાઈ આવે છે, એક સુઘડ સ્ત્રી લેખે, એક આદર્શ ગૃહિણી લેખે, એક સમાજ સુધારક લેખે અને એક સેવાભાવી કાર્યકર લેખે શ્રી પુતળીબાઈ એમાં સાવ વર્તાઈ આવે છે.

પુતળીબાઈ પોતાનું જીવનક્ષેત્ર સારી રીતે ખેડીને આપણા વચ્ચેથી પસાર થઈ ગયાં છે, પરન્તુ એમની યાદ એમનાં નામ કામથી અમર રહેશે. સજ્જન સ્ત્રી પુરૂષો કાળને શરણ થઈ અનંતમાં ભળી જાય છે. ગુલાબ કર્માય છે,–એનો સુવાસ સદા રહી જાય છે.

સુનામાસી

(“પૈસા કે પ્યાર”માંથી ઉતારો)

[રતન પૈસાદાર વીકાજી સાથે તેના પૈસાને ખાતર પરણી છે, જ્યારે તેની નાની બ્હેન શીરીન ખરા પ્યારથી એક મધ્યમ પગારના સરકારી અમલદાર સાથે પરણીને સાદાઈથી સંસાર નિભાવી સંતોષ પામે છે. સુનામાસી તેમનાં બેશી, છે અને બન્ને બહેનો પર નજર રાખે છે અને જરૂર પ્રમાણે ટીકાબાણુ છોડે છે.]

વીકાજીએ નવો લીધેલો વજીફો પારસી હાથોમાં પહેલો જ હતો એમ નહિ. આ વાર્તાની શરૂઆતમાં જે બહુબોલાં ડોસાં નામે સુનામાસી સાથ વાંચનારને ઓળખ કરાવવામાં આવી છે તેમના મરનાર ધણી શેઠ કુંવરજીના બાપને કેટલીક સેવાઓને માટે સરકાર તરફથી મળેલી જાગીરનો એ એક ભાગ હતો. તેમની કરજદારીને લીધે તે કોઈ દેવચંદ નામના સાહુકારના હાથમાં ગયો હતો, જેણે ત્યાંનાં સુંદર ઝાડો કપાવી નાખ્યાં હતાં, કુવા રદ કર્યા હતા, પાણીની પનાળો ભાગી તુટી જવા દીધી હતી. તે વજીફો જોતાં સુનામાસીની છાતી ભરાઇ આવતી હતી અને તેઓ તે સાહુકારને “સુવા દેવ” નેજ નામે ઓળખતાં હતાં એટલો તેમને તેના પર કેહર હતો, અને તેથી રતન પરણ્યા પછી તેના ઘણા આગ્રહ છતાં તેઓ તેને મળવા આવ્યાં નહોતાં. તો પણ તે વજીફો ફરી વીકાજી જેવા ભલા ગૃહસ્થના હાથમાં ગયેલો જોવાથી તેઓ રાજી રાજી થઈ ગયાં હતાં અને તેને હજારો દુવા દેતાં હતાં. ત્યાં કરવા માંડેલી નવી ઢબની ખેતીની વાતો જાણી તેઓ વિશેષ ખુશ થતાં.

જુનું ફરનીચર

વળી ત્યાં શેઠ કુંવરજીએ બાંધેલો કુશાદે બંગલો અને તેનું જુનું નકશીદાર સીસમી ફરનીચર વીકાજીએ અતિ ઉલટથી ખરીદી લઈ મોટે ખર્ચે સમરાવી નવું કીધું હતું, અને તેમ કરી એક પડી ભાગેલા ગૃહસ્થનું નામ અને કીર્તિ સજીવન કીધાં હતાં. મુંબઈનાં લોક રતનને મળવા આવે ત્યારે એ સર્વ જુની વાતો થતી, એ અસલી પારસીઓના સાહસ અને શોખ વખણાતા, અને આજે કેમ એવા મોટા જાગીરદાર નથી અને આજના લોકનો પૈસો મુંબઈની બહાર વજીફાઓ રાખવામાં કાં વપરાતો નથી એ વાતો પર વાદવિવાદ થતો, મતો ઉચ્ચારાતાં અને કારણો સમજાવવામાં આવતાં. પણ રતનને આ સંધું અસલી પસંદ પડતું નહિ,–તેમાં અસલી નકશીદાર કોચોને વીકાજીએ લાલ ડમાસ્ક જડાવેલું હતું અને અસલી નકશીના કેટલાક સ્ક્રીનને લાલ કુસંબો જડાવ્યો હતો તે જોઈને તો રતનનાં પેટમાં જ દુઃખી આવ્યું હતું. વળી સીસમી નકશીદાર પણ અલબત ખખડી ગયલી કબાટો રતનના આજની ઢબનાં એકસો ને એક “બ્લાઉઝ” ટાંગવા માટે નિરૂપયોગી હતી; સાડીઓ મુકવા માટે જોઈએ તેવી મજબુત કળ કુંચીવાળી નહોતી. મોટાં પેટાંવાળી અસલી નકશીની ટેબલો આજની ચા પાર્ટીઓને માટે જોઈએ તેવી નાજુક કે નાની નહોતી, અને એવાં એવાંથી ઓરડા ભરાઈ ગયલા એટલે આજની સગવડની ચીજો મારાથી મૂકાતી નથી એ રતનની ચાલુ ફરીઆદ હતી.

પણ રતને પોતાની એ ફરીઆદ તક જોઈ જાહેર કરવા ધારેલું તેટલાં એક વખત

મુંબઈના ગવર્નર સાહેબ અને તેમનાં બાનુનું પનવેલ આવવું થયું. અને તેમનાં માનમાં રેહવાસીઓએ ભરેલી જાહેર મીજલસ એ બંગલામાં ભરાઈ ત્યારે આ અસલી ફરનીચરનાં તેમને મોઢે જે વખાણ થયાં તે સાંભળવા પછી રતન ચુપ જ રહી હતી. ગવર્નર સાહેબે મિસીસ વીકાજીને મુબારકબાદી આપી કે આવો અમૂલ્ય સામાન તેમને હાથ આવ્યો, અને લેડીએ કહ્યું કે 'ગવરમેન્ટ હાઉસમાં એવો સામાન છે તે અમે ઘણી ઉલટથી જાળવિયે છિયે, અને બનતાં લગી સાથે નવી ઢબને ન ભેળતાં જુનો જ સમરાવીને વપરાતો કરવાની કોશીશ કરિયે છીયે.'[1] તે જાણી મી. વીકાજી મગન મગન થઈ ગયા. એ પછી એ જુના સામનનો કંટાળો રતને દેખાડ્યો જ નહિ, પણ મન સાથે એટલો ઠરાવ તો નક્કી કીધો કે ફરીને સામાન ઉપર કપડું જડાવવાની જરૂર પડશે ત્યારે હું મારી મરજી પ્રમાણેના રંગ પસંદ કરીશ.

\+ + +

"આજે સકાળેથી તમને કાર નહિ જોઈતી હોય તો મને આપો,—હું સુનામાસીને મળવા જાઉં,—મારાથી જવાયું જ નથી અને તેઓ તો આવેજ નહિ, એટલે મૂલાકાત થતી નથી." આમ રતને એક સવારે ઉઠતાંવાર પોતાના ધણી પાસે મોટરકાર માંગી.

"તારીજ છે મોટરકાર અને બીજું તને જે જોઈએ તે," અતિ પ્યારનાં ચિન્હો દેખાડી વીકાજીએ જવાબ દીધો, જોકે રતને તે જોયાં ન જોયાં કરવા આંખ ફેરવી નાખી.

"વારું ત્યારે, તમે ખેતરમાં ફરવા નિકળો તે વખતે મને લઈ નિકળજો,—હું શેલારવાડી જઈ આવીશ......"

શેલારવાડીમાં મરહુમ કુંવરજીની કંઈ થોડી જમીન હતી, અને ત્યાં તેમનો એજન્ટ કોઈ બ્રાહ્મણ રહેતો હતો તે ઘર ખાલી કરાવી સુનામાસીએ આજ વીસ વર્ષથી ત્યાં આશ્રય લીધેલો હતો, અને જેટલાં માંગનારની સતાવણીથી તેટલાં મંડળીમાં-સોસાયટીમાં ભેળાવાની ફરજથી છટકી એકાંત રહેતાં હતાં. ગામનાં ખેડુત લોકો, જેઓ તેમને માજી, માજી, કહી બોલાવતાં અને જેઓએ તેમની જાહોજલાલી જોયેલી હતી, તેઓ તેમને ઘણું માન આપતાં, અને એમને સંભાળવાની જવાબદારી પોતાને સર રાખતાં હતાં, તેમજ સુનામાસી તેમને હરપ્રકારે મદદ કરતાં. કોઈને કાગલ, અરજી કે લખત જેવા દસ્તાવેજ લખી આપતાં, કોઈને કાયદાની સલાહ આપી વકીલના માર્ગમાંથી ઉગારતાં; નાનાં છોકરાછોકરીને એકઠાં કરી ભણાવતાં, અને જવાન સ્ત્રીઓને છોકરાં ઉછેરવામાં, સાચવવામાં મદદ કરતાં, અને કેટલીક વાર તો માંદી માતાઓને વર કે સાસુના જુલમમાંથી છોડવી લાવી પોતાને ઘરે રાખી જોઈતી આશાએશ આપતાં અને તેનાં બાળકની સંભાળ પોતે લેતાં. કમભાગ્ય વિધવાઓને બાળહત્યાનાં પાપમાંથી બચાવવા માટે તેઓ તેમના પર નજર રાખતાં અને તેમનાં નિર્દોષ સંતાનને પોતાને ખર્ચે લગાડી પુને લઈ જઈ મીશનરીઓને હવાલે કરતાં, અને લોકને સમજાવતાં કે 'તમે કસાઈને બારણેથી ગાય છોડાવવાનું પુણ્ય કરવામાં સંતોષ માનો છો. હું એક સ્ત્રીને પાપી કર્મ કરતી અટકાવી એક આત્માનું તારણ કરવા સાથ એક માણસનો જીવ બચાવું છું.'

\+ + +

રતનની મોટરકાર એવી તો સડસડાટ

---

૧. પુતલીબાઈએ આ બાબત મુંબાઈના ગવર્નર લોર્ડ અને લેડી વીલીંગડન બીજાપુરે એમને ઘેર પધારેલાં તે વખતે વાતચીત થયેલી તે ઉપરથી લીધી છે,—તંત્રી

ચાલી આવી કે છેક તેમની સીડી આગળ આવી ઉભી ત્યાં સુધી સુનામાસીએ જાણ્યું નહિ કે તેમનાં એકાંત તપોવનમાં બહારની દુનિયાની મોજનું એક સાધનરૂપ સાંચાકામ પોતાના મરનાર પૂજ્ય ખેશીની બેટીને તેમનાં બારણામાં લાવ્યું હતું......

અતિ ખુશાલીથી તેઓએ રતનને આવકાર દીધો, જો કે એમ તો બોલ્યાં કે 'મેં તો તને તેડેલી નહિ ને તું કેમ આવી?' તેને પકડીને તુર્ત છાતીએ દાબી, જરા પોતાના વહાલા ખેશીની યાદ થવાથી બે આંસુ ટપકાવ્યાં, અને પછી હાથ ધરી રતનને માંહિ લઈ ગયાં. તેમનું દીવાનખાનું એજ તેમની રાંધણી અને એજ તેમનો સુવાનો ઓરડો હતો. પાસે કપડાં બદલવાની અને નહાવાની કોટડીઓ ફક્ત હતી, જમીન ગરેડાંની હતી, દેવાલો કુર કાવરાંની હતી, ટેબલ ખુરશીઓ ગામઠી બનાવટની જાડી અને મજબુત હતી, અને પાટીના ખાટલાઓ પર પતલાં ગોદડાં નાખી ચારસા બીછાવેલા હતા, અને પછી ગોદડાંની ઘડી વાળી મૂકેલી હતી. રાત્રે સુતી વખતે ગોદડાં બીછાવવાનો અને દિવસે પાટીના ખાટલા બેસવા માટે વાપરવાનો સુનામાસીનો ધારો હતો. પણ એવા સાદા ગરીબ લોકને લાયકના સરસામાનની વચ્ચે સુનામાસીની ચોપડીઓના બે મોટા બુક-કેસ ભરેલા હતા, ટેબલોપર ચોપાનિયાં પડેલાં હતાં, એક લખવાની ટેબલ ઉપર લખવાના કાગજના તાવ જાણે લખતાં મૂકીને ઉઠયાં હોય તેમ પડેલા હતા, અને દિવાલો પર સારાં ચિત્રો હતાં.

"આવ દીકરી, ભલે આવી! તારી તો હું વાટજ જોતીતી. મને તારૂં તો કામ હતું. તને કેમ સૂઝયું મને ગળવા આવવાનું?" રતનને બેસાડી તેમણે સવાલ કીધો.

"માસી, તમે તો તેડીજ નહિ પણ જુઓ હુંજ આવી—મને પ્યાર હશે ત્યારેને? પણ તમને મારૂં શું કામ પડેલું કે તમે વાટ જોતાં હતાં?" રતને હસતે મુખડે પૂછ્યું.

"મને તારૂં કામ મારી ચોપડીમાં એક પાત્ર તરીકે દાખલ કરવા માટે પડયું, રતન," જરા તેની આંખો સામે જોઈ હસતાં સુનામાસી બોલ્યાં, "પણ આ ઘેરા જાંબુડા રંગની સાડી તને ઘણી શોભે છે,–એ શું કપડું છે કે એવો સરસ રંગ ચઢયો છે?"

"શીફાં છે, માસીઃ પણ તમને કપડાંમાં કયારે રસ પડતો હતો? બીજી વાત કરોની."

"શીફાં? અરે મરેરે! 'શીફાં' એટલે તો ફ્રેંચમાં 'ચીંદડું' અને શીફાં તો આજે અહીં ભપકામાં વપરાય છે!" સુનામાસી મોટો સાદ કાઢી હસ્યાં; "મોઘી તો ઘણી હશે નહિ? રતન, હવે તો તું મન ચાહે તેવી સાડીઓ લઈ પેહરી શકે એવી તારી હાલત થઈ, ખરૂંને?"

"હા, માસી," રતને ટુંકમાં જ જવાબ દીધો–તેને જરા શરમ લાગી કેમજે તે સમજી ગઈ કે માસી મશ્કેરી કરે છે.

"બેસ, સરખી બેસ, દીકરી! લે આ ખુરશી," એક અસલવારેની પાટી ભરેલી લીલા લાલ પટાની સુરતી ખુરશી દેખાડતાં સુનામાસી બોલ્યાં, "બા મારે ઘેર તારે લાયકની ખુરશી તો નથી, કેમજે તારા જેવાં મારે ઘર આવતાં જ નથી. પણ તું તો હવે પનવેલ ને મુંબઈ વચે દોડની થઈ છે તો જરા વાતો તો કર,–લગ્ન પછી શું શું મજાહ કીધી?"

"ઘણી કીધી, માસી,–મુંબઈમાં મજાહનો શો ટોટો પડયો!–નાટકો જલસાઓ–"

"તારી સાથ વીકાજી જલસાઓમાં બી આવે છે કે?" અજાયબીના ડોળથી સુનામાસીએ

પૂછ્યું, "ને સંગીતની સમજમાં તો મારા જેવો છે બિચારો."

રતનનાં મોંપર જરા રતાશ ચઢયો, "બધે આવે છે ખુશીથી," તે બોલી.

"છે,-ઘણો તારીફ લાયક માણસ છે,- હું જાણું છું. તને ખુશી કરવા કંઈએ કરે એવો છે, પણ એને મુંબઇમાં સોહવાય છે કે ખેતીમાં ધ્યાન ભરાઈ રહે છે?"

"તે તો ખરૂં જ તો! એમને પનવેલ વધારે ગમે છે."

"ને તને કયાં ગમે છે-પનવેલમાં કે મુંબઈમાં?"

"પનવેલમાં ખાસ ગમવા જેવું તો કંઈ નથી, માસી—જ્યારે મુંબઈથી લોક આવે છે ત્યારે જરા મજાનું લાગે છે."

પણ રતનને આ સવાલો રૂચતા નહોતા એટલે વાત ફેરવી—

"પણ, માસી, તમારૂં ઘર કેવું સરસ છે! મને ખ્યાલ નહિ કે એવું હશે,-તેમાં તમારા બાગના આ ગુલાબ અને ડાહલીઆ કે? કેવા સરસ છે!"

સાદાઈમાં સુખ

"છે, માય, સાધારણ મારે હાથે જેટલી થાય તેટલી મહેનતે ઉગાડેલા બે પાંચ છે,- હું કંઈ માલી રાખી શકું છું?" સુનામાયે સાદાઈ દેખાડી. "પણ ઉઠ, દીકરી, ને ફરીને બધું જો, ને કહે કે એવી સાદાઈથી રહેવામાં શું દુઃખ છે કે લોક રાચરચીલાં માંગે છે? કાં સર્વ લોકથી એવી સાદાઈથી ન રહેવાય? મારા ઘરમાં શું સુખ નથી? સગવડ નથી? છે, પણ ઠાળી ફોશીઆરીનું કંઈ નથી. ...ું છે કે સર્વ ચીજ ગોઠવેલી રાખવાની ...ેવ નથી,-હું જરા આડુંતીડું ખોળાયલું રાખું છું, પણ કોઈ બીજું મારે જગે હોય ને મજાનું બધું ગોઠવેલું રાખે, ને ધારો કે ઘર એવી જગ્યાએ હોય કે કુદરતની કંઈ સુંદર રચના બારીઓમાંથી દેખાતી હોય-તો આવાં ઘરની શોભામાં કંઇ મણા રહે? હું ગરીબ છું પણ દુઃખી તો નથી,-વરસાદમાં ભીંજાતી કે ટાઢમાં ઠરતી તો નથી? વળી મારા શોખની ચીજો તો હું ઘરમાં રાખી શકું છું-ચોપડીઓ જે માણસના મોટા મિત્રોની ગરજ સારે છે તે હું ઘરમાં રાખું છું,-મારો ગાયનનો શોખ તૃપ્ત કરવા જોયું પેલું મારૂં ગ્રામોફોન! અને ચિત્રો માણસને હેવાનિયતમાં ઉતરી પડતું અટકાવવા માટે અવસ્યનાં છે તેથી તે બી થોડાં હું ઘરમાં રાખું છું,-પણ કશાંમાંબી ઠાલો ભપકો રાખતી નથી તેથી શું ચાલતું નથી? બળે રે બળે તમારા ભપકા! ખાલી ને ખોટા! માંહિથી તો પેટ બળે અને બહારના દેખાવ! બુટ પર ઠીંગરાં હોય તો ખરાબ લાગે!" તેઓ ખીજ પાડી બોલ્યાં. "સાડી જરા ફાટેલી સીવીને પહેરી તો લોક શું કહેશે! પાટીના પલંગ ઉપર કેમ સુવાય! રાંધણીમાં જમવા કેમ બેસાય? સુવાના ઓરડામાં પરોણાંઓને આવકાર કેમ દેવાય!-તો ભૂખે મરો! ખરાં સુખોનો ભોગ આપો, અને ઠાલી ફોશીઆરીમાં અટવાઈ ને મરી જાવો!" અતિ ચીઢથી સુનામાસી બોલ્યાં. "આ મેં તો ઘણાં વર્ષથી મારી ગરીબાઈ કબુલ કરવામાં અને સાદું વાપરવામાં શરમાવાનું જ છોડી દીધું, એટલે હું તો સુખી થઇ ગઈ. લોક ગમે તે કહે, પણ મને ફાવે પરવડે તેમ હું તો રહું છું આ, હવે મને કોઈનું કરજબી નથી,...સંધું ફેડયું એટલે હવે જરા રતી પૈસો બચે છે તો આસપાસનાં ગરીબોને માટે તો ખરચી શકું છું! તમારાં ફોશીઆરીમાં અટવાયલાંઓ તો એક રાત્રે કોઈના એક બાળકની જગ્યા નહિ કરે અને સગા બાપને ઉતારો આપવા ના કહે કે ઘરમાં જગ્યા નથી! સમજ્યાં! આજે મુંબઈમાં એવાં ઘણાં છે."

સાદાં કપડાંની ફીલસુફી

પણ તેમના આ બોલવાથી અને હાવભાવથી રતનના સુંદર ચેહરા ઉપર હાસ્ય છવાયું તે જોઈ સુનામાસીએ પૂછ્યું, "કાંયરે! હસે છે કાંય, પોરી? હું કંઈ મશ્કેરી કરું છું કે?"

"પણ, માસી, હસું નહિ તો શું કરું? તમે ધારો છો કે કોઈ બઈરાં તમારો દાખલો લીએબી?" સુનામાસીની સુતરાઉ મલમલની સાડી અને પીંખાયલી ઓહ્નિનાં સાદાં સફેદ બદીઅન ઉપર બાડી નજર ફેંકતાં રતન બોલી.

"તું મારા પોષાક ગમ જોય છે—નહિ? હવે હું તો છેક અહિં જંગલમાં પડી તે ગમે તેવું પેહરું અને ગમે તેમ રહું તેમ કંઈ હું કહેતી નથી કે બધાંજ રહે: સામો મને તો સારાં કપડાં ઘરેણાં પેહરેલાં બૈરાં ને બચ્ચાં જોવાનો શોખ છે—પણ કંઈ હદબી જોઇએ ને કાંઈ અકલબી વપરાવી જોઈએ કે નહિ? ગરીબ હોવા છતાં પેલાં વગર ન ચાલે ને ઓલાં વગર ન ચાલે કરે છે તેમની સામે હું ફફડું છું. ગરીબનેબી રેશમી સાડી, તવંગરનેબી રેશમી,—ઘરમાંબી રેશમી, બહારબી રેશમી,—નિશાળે જતી છોડીઓ વટીક સુતરાઉ સાડી પેહરે નહિ—કોઈની આપેલી પેહરે,—માંગીટાંગીને પેહરે, પણ રેશમીજ પેહરે,—ને જ્યાં જુઓ ત્યાં "ફેશન" નાં બ્લાઉઝ! ગરીબની દીકરીબી ઘણાં નહિ તો એક સીવાડશે પણ 'ફેશન'નુંજ સીવાડશે, અને વળી આસપાસનાંઓ તેને ઉત્તેજન આપશે કે 'મોટાં પેહરે ને ગરીબનો જીવ નહિ!' પણ ગરીબનો જીવ તે કયાં સુધી ચાલે? મોટેરાંના પહેરવાશની જાડી ખોટી નકલ થાય તેજ તો! મોટાં બે રૂપિયા વારની લેસ લગાડે તો ગરીબ બે આને વારની પણ પેહરે, પછી ઘોવાઈને લેસ લટકે અને સીલાઈ ફોકટ જાય! મોટાં સો પચાસની માંહિ એક પેહરે—ગરીબને તો એકનું એક ઘસડવાનું,—પગે ચાલતાં જતાં પેહરવાનું—છોકરાંને રાખતાં પેહરવાનું એટલે મેલું તો જલદી થાય, તો ઘોવાયલું વપરાય તેવુંબી નહિ! રેશમી કપડાં પર સુતરાઉ લેસ ને સુતરાઉ કપડાં પર રેશમી રીબનો અને ભેડ! એટલે ઘોવાઇને બેરંગ થાય, ગુંછા થાય ને બધું રદ! એ આપણાં લોકના ઢંગ છે. પગમાંની તેવુંજ, ઉંચી એડીનાંજ શુઝ બધાં પેહરે,—જેવું યુરોપિયનો જરા સાંજના પોષાક સાથ પેહરે તેવું આપણાં લોક ચાલતાં ફરતાં પેહરે,—પણ નહિ પોતાની સ્થિતિ જોય કે નહિ શરીરની પહોળાઇ જોય! પાડા જેવાં શરીર સાથે ઉંચી એડીનાં શુઝ પેહરી ફટક ફટક ચાલે છે તે બઈરાં કેવાં રમુજી લાગે છે!" કરી સુનામાય ચાળા કરી મોટે મોટે હસ્યાં અને રતનને પણ એક દાખલો યાદ આવવાથી ખુબ હસીને બોલી, "અરે મારાં લગન વખતે પેલી ભીખાઈને જોયલી કની? મોટું આંગ, ઉંચી એડીનાં શુઝ, ને વીકાજીના વાગાનો મસમોટો ચાળો ઉપાડી ચાલવા ગઈ તે પગ મરડાઇજ ગયો!"

"તોબાહ! તોબાહ! સાડી સાથે એવાં શુઝ તો ખચિત નથી શોભતાં બા! સાડી તો અસલી ગ્રીક પોષાકને મળતો પોષાક છે, અને તે પહેરનારીઓ તો સુંદર ઘાટના પગ સેન્ડલમાં[૧] ખોસતી હતી અને મોજાં જાણુતી નહોતી! તેવું કંઈ સાડી સાથે તો પેહરાવું જોઇએ, પણ હવે સમજ્યાં કે સ્થિતિ કાળ પ્રમાણે ફેરફાર થાય,—પણ કંઈ અકલ તો વપરાય!"

આમ વાતો થાય છે તેટલાં સુનામાએની એકપૂરી દાસી ઓરડામાં આવી ચુલાપર ચાહ

૧. પટાવાળા જોડા.

કરવા લાગી, તો રતનનું ખાસ ધ્યાન એનાં કપડાં પર ખેંચાયું.

"માસી," તે બોલી; "હવે આ તમારી ચંદાનો પોષાક કેવો ધારો છો? જુઓ ધાઘરો કેવો મજાનો ફરતો ઘેરવાળો છે,—મારવાડણના અતિઘણી ઘેરવાળા હોય છે અને તેમને ચાલવામાં કે ઘરકામમાં હરકત કરે છે,—આ તદ્દન મધ્યમ છે. વારુ ચોલી કેવી સારી છે! મરાઠી કે ગુજરાતી બાઈરાંની તો પેટ ઉઘાડાં રહે તેવી ચોલી હોય છે,—આ તો બદીઆનની પેઠે પેટ ઉપર બેસે છે અને ઉપરથી જાણે શોભાને માટે હોય તેમ સાડીનો છેડો છે,—એ છેડો શીફૉનો હોય તો કેવો શોભે!"

"હા, ચંદા તો બિચારી રજપુતાણી છે પણ કોઈ મુસલમાનને હાથ ફસવાથી વટલી છે, અને સગાંવ્હાલાંને પણ ખોઈ બેઠી છે. એનો પેહરવાશ ઉત્તર હિંદુસ્થાનની ઘણી જાતોમાં જોવામાં આવે છે, પણ મારા ધ્યાનમાં એક બીજો પોષાક છે તે ત્યાંની મુસલમીન ઓરતોનો છે કે જેઓ આ રીતે ચોલી પેહરતાં નથી, પણ ધાઘરાની ઉપર પોહળી બોહિના સદરા જેવું પેહરણ પેહરે છે કે જે આ ધાઘરાની ઉપરથી કમરની આસપાસ પડે છે, અને કમરે પટો બાંધવામાં આવે છે,–તે જો મુંબઈના મરહુમ જજ મી. બદરૂદીન તૈયબજીના કુટુંબની કોઈ બાનુને જોઈ હશે તો તને એ પોષાકનો ખ્યાલ આવશે."

"હા, માસી, અમે ખીજાપુરમાં હતાં ત્યારે ત્યાં એ ખાનદાનની એક બાનુ હતી, અને માતાજી તેનો પોષાક જોઈને કહેતાં ન્તાં કે પારસીઓને વધારે અનુસરતો એ ાષાક છે. તે બાઈ મુસાફરીમાં કોઈ જાડાં પડનો ધાઘરો પહેરતી, ઉપરનો કબજો મેજ‐ ાન કે છીંટનો સાદી રીતે જેમ આપણે ાલમલના સદરા સીવિયે છીએ તેમ હાથે ાવેલો પહેરતી, અને બહાર જવે આવવે યા સારાં ટાંકણાંઓ પર એક સુંદર મખમલની કસબી પેટી પહેરતી કે જેને બોહે નહિ, એટલે કબજાની બોહે ઉપર તેની કસબી ઝાલર આવી પડતી; ઉપરથી મલમલની સુતરાઉ સાડી અથવા ઓઢણી આ તમારી ચંદા નાખે છે તેમજ નાખતી, જે જોઈ અમે કહેતાં કે આ પોષાક સારો કે ધાઘરો જાડાં મજબુત કપડાંનો પેહરી શકાય અને ઓઢણી જોઈએ તેવી ઝીણાં કપડાંની વપરાય. અમારાં મિત્ર મીસીસ અ—મુસાફરીમાં મલમલની ઓઢણી પહેરતાં તો મીજલસમાં ગાજની કે શીફૉની કસબી કોરવાળી પેહરતાં. આપણાં પારસી કપડાંનું તો એ દુઃખ કે ઉપરથી નીચે સુધી એક, તે જાડું પહેરિયે તો માથાપર રહે નહિ, અને ઝીણું પહેરિયે તો માથાપર શોભી રહે પણ પગ આગળ કચડાય ને મેલું થાય. માતાજી તો અમોને કહેતાં કે તમે એ ડ્રેસ પેહરવા માંડો કે આપણામાં ચાલુ થાય, પણ અમે પારસી સાડી પેહરી તે પેહરી તે કેમ છોડાય, કરી અમે તો શરમાયાં."

"એજ છે તો, પોષાકમાં ફેરફાર કરતાં શરમાવાનું માણુસના સ્વભાવમાંજ છે, સર્વ લોકથી જુદાં પડી કંઈ કરી શકાતું નથી; માટે તો હું કહું છું કેની કે એ સવાલો ચર્ચાવા માટે કમિટીઓ થવી જોઇએ અને જાહેર સભાઓમાં એ સવાલ ચર્ચાવા જોઇએ. કેમકે કપડાં તે કંઇ હસી કાઢવા જેવી બાબત નથી તો! માણસનાં દુઃખ સુખનો મોટો આધાર કપડાંને લગતા ખર્ચ ઉપર રહે છે. આપણી દીકરીઓનાં કપડાં ઉપરના ખર્ચ જેમ જેમ વધતા જાય છે, તેમ તેમ આપણા જવાનિયાઓ લગ્નથી ન્હાસતા જાય છે—ખરું ને? અને છોકરીઓ પઇસાદારો પર તુટાતુટ પાડે છે, અને ખરી ખુબીવાળા, લાયકીવાળા, પણ ગરીબ જવાનોને તરછોડી કાઢે છે—ખરુંને? બળે તમારા ભપકા! હું

તો મારી નવલકથામાં એ વધતા જતા વૈભવના શોખ ઉપર સખ્ત ટીકા કરું છું, અને તે ચોપડીનું નામ પણ 'વૈભવને બલીદાન' એવું કંઈ આપનાર છું. કોઈ દહાડે તું એ ચોપડી વાંચશે, દીકરી,—જો પેલી ટેબલ પર કાગળના તાવો પડયા છે તે.—જેમ ધ્યાનમાં આવે છે તેમ એકેક પ્રકરણ લખતી જાઉં છું, અને ખુદા કરશે તો આપણામાં વધી ગયલી ફીશીઆરીઓનો દોર તોડવામાં એ ચોપડી ઘણી ઉપયોગી થઈ પડશે!"

આ વાત ઉપરથી સુનામાયને રતનની બહેન શીરીનની યાદ થઈ કે જે પૈસાની પરવા ન કરતાં ખરી ખુબી અને લાયકાત જોઈ પરણી હતી, અને તેઓએ રતનને તેની ખબર પુછી. રતનને જવાબ દેવો ભારી પડયો, કેમકે લગન પછી તે શીરીનને ઘેર મળવા ગઈ જ નહોતી, માટે તે એટલું જ બોલી કે "મારાથી તો શીરીનને ઘેર જવાયુંજ નથી, પણ હશે—ખુશમાંજ હશે."

"અલબત્ત, અલબત્ત, લાખ વખત! એક વખત નહિ—સમજી, માએ? એના સુખનું તે કંઇ પૂછવું પડવાનું કે? એણે તો દુનિયાનું જે ખરૂં સુખ, જે પવિત્ર પ્રેમ, તેજ પસંદ કીધો છે—એ થોડી દુનિયાના ઠાલા દમામ ઉપર લોભાઈ છે જે!"

રતનને લાગ્યું કે જાણે સુનામાએ અને બોલી સંભળાવે છે,—તેથી જરા ઝંખવાણી થઈ, તે જોઇ ચકોર ડોસીએ વાત ફેરવી, "ચાલ, રતન, તને દૂર સુધી જવાનું તે મોડું થતું હશે,—હું ચા લાવું;" અને એમ કહી તેઓ ચુલા આગળ દોડયાં અને દાસીએ મુકેલું પાણી એક કાચની ટીપાટમાં રેડી લાવ્યાં, અને અંદાએ એક નાની સ્વચ્છ ટેબલ રતન આગળ મૂકી તે ઉપર સફેદ સોજું કપડું બીછાવી પ્યાલાં ગોઠવ્યાં, અને રતનને ઘણી હોંશથી ચા પીધી, અને પછી જવા ઊઠતાં બોલી,—

"માસી, મારું આવવું તમને ગમે છે કે? હું ફરી આઉં કે?"

"અલબત્ત, દીકરી, ઘણું ગમે છે, ને વળી મેં કહ્યું તેમ મને તો તારું કામ છે માટે તારા પર મને નજર રાખવી છે,—ને જો, દીકરી, મારે લાયક કંઈ કામ હોય કેની—?" તેઓ જરા રતન પાસે જઈ ગંભીરાઈથી બોલ્યાં, "કંઈ સલાહ પુછવી હોય, કંઈ મદદ જોઈયે તો જરૂર મારી પાસે આવજે—અચકાતી ના." અને પછી રતનને ગળે લગાડી ઘણાં ગંભીર ડોળે પણ પ્રીતભરી આંખ્યોએ પૂછ્યું, "રતન, તું ખરી સુખી છે?"

"કાં નહિ, માસીજી, કાં નહિ?" આ સવાલથી જરા ચમકી રતન ઉતાવળે બોલી પડી, "અલબત હું સુખી છું,—મારા વીકાજી કેવા માયાળુ મમતાળુ છે! કે હું કાં નહિ સુખી હોઉં?"

રતનના આ શબ્દોથી માસીએ મોંપર સંતોષ તો દેખાડયો, પણ તેમનાં મનની ખાતરી નહિ થય હશે! "નવું છે હજી,! આવે છે વખત! માણસ કંઈ ફીરસ્તો નથી!" એવા વિચાર તેમના મનમાંથી પસાર થઈ ગયા અને રતનને તેનો "ડસ્ટ કલોક"[૧] અને "મોટરવેલ"[૨] પહેરાવી સીહડી ઉતરી તેની કારમાં બેસાડી આવ્યા પછી તેઓ પાધરાં પોતાની લખવાની ટેબલ આગળ ગયાં અને પોતાની લખવા માંડેલી નવલકથામાં એક પ્રકરણ ઉમેર્યું.

---

૧. ઝભો ૨. બુરખો

એક નમુનેદાર બાનુ

લખનારઃ—બહેન ખોરશેદ ફીરોજ કોટવાલ (પંચગની)

મુંબઈ શહેરમાં જાણીતા થએલા દખણના નામીચા વ્હાડચા ખાનદાનના મરહુમ શેઠ ધનજીભાઈ હોરમસજી (નશરવાનજી) વ્હાડચાનાં બેટી તે શેઠ જહાંગીર કેખશરૂ નવરોજી કાબ્રાજી-નાં ધણીઆણી બાઈ પુતળીબાઈ ત્રણ દીવસની ટુંક માંદગીમાં પંચગની ખાતે તા. ૧૯-૭-૪૨ ને દીને બહેશ્ત મુકામ પામ્યાં છે.

એમનો જન્મ પુનામાં થયેલો. એમના પિતા તથા કાકાઓ જુવાન વયે મુંબઈ આવી શરૂઆતમાં કેળવણીના કામમાં પડ્યા હતા. તેમના સંસ્કાર કુમારી પુતળીબાઈ પર પડેલા હોવાથી પુતળીબાઈએ મેટ્રીકયુલેશન સુધીનું શિક્ષણ ઘણુંખરું પિતાના હાથ હેઠળ લીધું હતું, જે પછી પોતાનું બહોળું વાંચન બધા દહાડા ચાલુ રાખી તેનો લાભ પોતાની બહેનપણીઓને "સ્ત્રીબોધ"દ્વારા અને પુસ્તકો લખી આખર પર્યંત આપ્યા કીધો હતો.

એમનાં માતા

એમનાં માતા બાઈ જરબાઈ પણ પોતાના વખત પ્રમાણે થોડું ભણ્યાં હતાં, અને વારંવાર "રાસ્ત ગોફતાર"માં પત્રો લખી સુધારા અને કેળવણીને લગતા સવાલોમાં ઉલટથી ભાગ લેતાં હતાં. જરબાઈના પિતા ઘડીયાળીનો ધંધો કરતા હતા પણ પોતે અભણ હોવાથી બાળકો જરબાઈને પાસે બેસાડી વર્તમાન પત્રો વંચાવી ખબરદાર થતા અને સુધારા પ્રત્યે ઉત્સુક હતા. બાઈ જરબાઈએ ૧૯૦૭માં 'સ્ત્રીબોધ'ની જયુબિલી વખતે નીકળેલા ગ્રંથમાં એક લેખ લખેલો તે આજે પણ વાંચવા લાયક હોવાથી પાછલાં પાનાં પર ઊતાર્યો છે. બાઈ જરબાઈ વૃદ્ધ ઉમરે ૧૯૩૪માં પુણે ગુજર્યાં. એમનીજ કેળવેલી દીકરીઓ એમના ઊંચ જીવનનો વારસો પામ્યાં.

સ્વ. પુતળીબાઈના આદર્શો

પુતળીબાઈ પોતાની રહેણી કરણીમાં એક સાચ્ચાં દીનદાર જરથોસ્તી બાનુ હતાં, પોતાની વ્હાલી કોમની બહેતરીમાં બહુજ ઉલટભર્યો ભાગ લઇ ગરીબોને દીલસો જ મદદગાર થતાં. એમનું હંમેશનું હસતું વદન અને હંમેશાનો નમ્ર આવકાર માન અને મોહબતથી ભરપુર હતાં. ૭૭ વર્ષની આવી બુઝર્ગ ઉંમરે એક જવાનીયાને પણ શરમાવે તેવોજ આફ્રીન લાયક સ્પીરીટ અને ઉત્સાહ ધરાવતાં હતાં. એમના ઉત્તમ ગુણો, નિખાલસ જીગર, સેવા, સાદાઇ, સાલેસાઈ, ખબરદારી, તાબેદારી, કરકસર, ઉદ્યોગ દરેકને ધડો લેવા જોગજ હતાં. એક નમુનેદાર બેટી, વફાદાર મહેરદાર, સ્વાણી માતા, અને કુનેહબાજ ગૃહરાણી તરીકેની સઘળી ફરજો હસતે મ્હોડે અદા કરી નારીના નામને ખચ્ચીતજ દીપાવી ગયાં છે. પોતાના સુધારક સસરાજી બહેસ્તી કેખુશરૂ કાબ્રાજીના આગળ વધેલા વિચારો સઘળા એમને માન્ય હતા, તેને જ અનુસરીને બાળ, નારી, રંક કેળવણી, ખાનપાન, આરોગ્ય, સમાજ અને દેશ સુધારાના એમના આફ્રીન લાયક પ્રયાસો ઉંવટ સુધી ચાલુ જ હતાં.

એમની લોકસેવાઓ

એમના નેક ખાવીંદ સાથે જુદાં જુદાં ડીસ્ત્રીકટોમાં ફરતી વખતે એઓએ લોકસેવાનાં ઘણાં કામો કર્યાં હતાં.

"સુખ તેને કે જેનાથી સુખ બીજાને" એ ઉમદા સબકને અનુસરી ચાલનારાં પુતળીબાઈ કોમ પરકોમની દાઝ હૈયે ધરનારાં એક સાચ્ચાં સેવાભાવી બાનુ હતાં.

આપણા જાણીતા પારસી ઇતિહાસકાર રૂ. બે. પેમાસ્તરે નોંધ્યું છે કે "મહુંમ સર ફીરોઝશાહ મેહરવાનજી મહેતાના મરણ માટે દિલગીરીનો ઠરાવ પસાર કરવા તા. ૧૭ મી એપ્રિલ ૧૯૧૬ ને દિને બાનુઓની સભા

એક્ષેલસીયોર થીએટરમાં લેડી મેહરબાઈ દોરાબજી તાતાના પ્રમુખપણા હેઠળ મળી હતી. તેમાં બીજાઓ જોડે બાઈ પુતળીબાઈએ પણ ભાષણ કીધું હતું.

"૧૯૨૦ માં સુરતની નજદીક આવેલા અડાજણ ગામમાં લાગેલી આગથી લાચાર બનેલાંઓ માટે બાઇ પુતળીબાઈએ એક ફંડ ઊઘાડયું હતું તેમાં એકંદર રૂ. ૫,૧૪૮ ભરાયા હતા."

સુરત સેવા મંડળનાં સ્થાપક

"૧૯૨૦ માં બાઈ પુતળીબાઈના પ્રમુખપણા હેઠળ સુરતમાં પારસી બાનુઓની એક સભા મળી હતી, જેણે "જરતોસ્તી બહેનોનું સેવા મંડળ" એ નામનું એક મંડળ સ્થાપવાનો ઠરાવ પસાર કીધો હતો."

પુતળીબાઈની વાર્તાઓ

પોતાના બાહેદોશ સસરાજી બ્હેશ્તી ક્રેખશરૂ કાબ્રાજીનું "સ્ત્રીબોધ" ચોપાનિયું તેમની પાછળ ઘણી જ કામેલીયતથી ચલાવી એઓ બાનુઓનાં સાચ્ચાં રાહબર બન્યાં હતાં. વળી "સ્ત્રીબોધ"માં વર્ષો સુધી કેટલીક બોધદાયક વાર્તાઓ લખી હતી. જેમાં 'પૈસા કે પ્યાર' 'મીનોચેહેર મીશનરી,' 'ગુમાસ્તાની મની' મુખ્ય છે. એ ઉપરાંત કેટલીક જાણીતી અંગ્રેજી વાર્તાઓના તરજુમા કરી 'સ્ત્રીબોધ'માં તે નીચલાં નામથી લખ્યા હતા. 'ગાંધીની દીકરી' ('Old St. Paul's); 'બે નમરની વાર્તા' ('A Tale of Two Cities'); ડૉકટર જેકીલ અને મી. હાઈડ,' વગેરે. વળી 'A Montessori Mother' નામના પુસ્તકમાંથી કેટલાંક લખાણો 'સ્ત્રીબોધ'માં આપ્યાં હતાં.

"પૈસા કે પ્યાર" નામની વાર્તામાં મરહૂમે ઘણાજ ઉમદા વિચારો સમાવ્યા હતા; જેવા કે વહેમો સામેની લડત કરવી, કપડાં ચપડાંમાં અને રહેવા વસવામાં સાદાઇ રાખવી, ઉદ્યોગ, કરકસર કરવી, ભલાં કામો માથે લેવામાં એકદીલી રાખવી, કોમના ભલા માટે સર્વેએ સાથે મળીને કામ લેવું, સદા સેવાભાવી થવું કારણ ખરું સુખ સેવામાંજ છે, માટે કંઈપણ સેવા કરવામાં તન ઘસવું અને મન રોકવું કે જેથી મન નિરોગી રહે, તન કુવતમંદ રહે, હૈયામાં હીંમત રહે કે 'હું આટલું કરી શકું છું. અને તેથી જીવનમાં મીઠાસ અને રસ આવે.'

વળી લગ્ન સંબંધી મરહૂમના વિચારો ઘણાજ સુંદર હતા, જેવા કે 'અસલ દીકરીને પરણાવતી વખતે માતપિતા ખાનદાની, ડહાપણવાળો બહાદુર લાયક જવાન જોતાં, અને શ્યાણી દીકરીઓ પોતાના ખાવીંદને તેના ગમે તેવા સ્વભાવ વચ્ચે પણ તેનેજ ખરા જીગરથી ચાહી, તેનીજ સેવા કરી, જીંદગી સુધી ખરા પ્રેમથી રાચ્ચી રહી સુખી થતી, પણ આજે શું નજરે પડે છે? પ્યાર ઉપર પૈસાને સરદારી આપવામાં આવે છે. સહુ પૈસા જોય છે પૈસા! એ શું લગન? એ તો વેચાણ ગુલામી! જરા તલમાં તસુ ઓછું પડતાંજ વરવહુ રીસાઈને છુટાં પડે, એ શું લગનના પવિત્ર નામને શોભે?'

"વળી આજે લોકોએ પોતાની હાજતો છેકજ વધારી મુકી છે. જાણે સુખસગવડ એજ જીંદગીની હાજત થઇ પડી છે. 'આ મને નહિ ગમે, પેલું મને ન ચાલે, આ વગર તો મારાથી ન રહેવાય અને પેલા વગર તો ન જીવાય,' એવું એવું ઘણું કરીએ છીએ, અને પરિણામે સંસારના નાવનો કચ્ચરઘાણ કાઢીએ છીએ.'

"ત્યારે શીરચારી ઓછી કરીએ, સાદાઈમાં શોભા સમજીએ, ગરીબાઈમાં શરમ નથી એમ માનીએ, બહારના ભપકાની ઓછી પુજા કરી, અંદરનું સંગીન વધારે મેળવીએ; જમાનાની રાહરસમના ગુલામ થવાને બદલે તેના શેઠ શેઠાણી બનીએ તો પછી દુઃખ શાનું રહે ?" વગેરે, વગેરે ઘણાક કિંમતી વિચારો સમાવ્યા હતા, અને તેનેજ અનુસરીને મરહુમ એક ઘણુંજ ઉમદા અને નમુનેદાર જીવન ગુજારતાં હતાં.

આવાં નમુનેદાર વિદ્વાન બાનુ પોતાની મીઠી યાદની પમરતી ખુશ્બો સર્વેનાં જીગરમાં હંમેશને માટે મૂકી ગયાં છે.

'સ્ત્રીબોધ' શરૂઆતથી વાંચનારી એક બાઇનો અનુભવ

(લેખક:—જરબાઈ ધનજીભાઇ હો. વાડીયા)×

"સ્ત્રીબોધ"ની પહેલી વાંચનારીઓમાંની એક લેખે આજે એ ચોપાનિયાની જુબિલીનો શુભ પ્રસંગ આવેલો જોઈ મને મોટો આનંદ થાય છે. ચોપાનિયાં તો ઘણુંયે નિકળે છે, પચાસના સો વર્ષ પણ જીવે છે, પણ તે પૈસા પેદા કરવાના હેતુથી આરંભેલાં અને ચલાવેલાં હોય છે, એટલે જાહેર પ્રજાને તેમની જુબિલી કરવાની કશી ઉલટ આવતી નથી. પણ આ ચોપાનિયું તો સ્વતંત્ર દિલના, મજબૂત મનના, વિરલા સુધારાવાળાઓએ સ્ત્રીજાતીની મારફતે સુધારાનું ઝાડ મોટું કરવા માટે સ્થાપેલું અને ખરાં જીગર તથા ઉલટે ચલાવેલું ચોપાનિયું છે. વળી એ ચોપાનિયું નિકળ્યું તે વખતનાં આપણાં બૈરાં કેવાં હતાં ને આજનાં કેવાં છે તે જોવાની મને ઇશ્વરે તક આપી છે, એટલે હું તો માનું છું કે એ ચોપાનિયાનો જન્મ દિવસ આજ પચાસ વર્ષે આપણને આનંદમય થઇ પડવો જ જોઇએ.

એવી રીતે કહેવાયલું છે કે અશો પેગમબર જરથોસ્તે પોતાનો ધર્મ ફેલાવવામાં સ્ત્રીઓની મદદ માંગી હતી, અને બાદશાહ વિસ્તાસ્પની રાણીને પહેલાં પોતાનો ધર્મ શીખાડયો હતો. તેમ આપણા સુધારાના અગ્રેસરોએ કહ્યું કે સંસાર સુધારો પોતાની વચ્ચે કાયમ કરવાને માટે તેઓએ સ્ત્રીઓને શીખવવાની જરૂર જોઇ. હવે તે વખત એવો હતો કે છોકરીઓની નિશાળથી કેળવણીનો આરંભ કરતાં જે ઢીલ પડે તે ઢીલ ચાલી શકે એવું નહોતું. પુરુષો પશ્ચિમની કેળવણી પામીને પોતાની શાહરસમોમાં ભેળાયલું વહેમનું, બુતપરસ્તીનું અને અપટાઈનું તત્વ દુર કરવા માંગતા હતા તે વખતે તેમને ઘરની અને કુટુંબની બાનુઓની મદદની જરૂર હતી. તે મદદ વિના ઘણાઓ ઘરઘેલા અને બહાર ડાહ્યા ગણાવાના અપમાનમાં આવતા હતા. એટલે જેઓ જાહેરમાં ઉભા રહી જે ચાલોને વખોડતા અને જે સુધારા માંગતા તે ચાલોને પોતાના જ ઘરમાં ચાલુ રાખવા પડતા, અને તે સુધારાઓનો આરંભ પોતાથી કરાતો નથી, એવું જોઇ તેઓએ પોતાની અર્ધાંગનાઓ તેમજ વડીલ માતાઓની ખાતરી કરવા સારુ સ્ત્રીઓને માટે જ ખાસ ચોપડી ચોપાનિયાં લખવા માંડયાં, જેઓમાંનું એક "સ્ત્રીબોધ" હતું. તે વખતમાં ઘણાંજ થોડાં બૈરાં વાંચી જાણતાં હતાં, પણ સ્ત્રીબોધમાં લખાણો એવી રસીલી ઢબે લખાતાં કે જેઓ વાંચતાં તેઓ બીજાંને કહેવાની ઉલટમાં આવી જઈ સ્ત્રીઓનાં મંડળ સામે વાંચી સંભળાવતાં. તે વખતે ચાલતા વહેમો ઉપર અજવાળું પાડવા માટે ઘણી કુનેહથી તે વખતના લખનારાઓ વાર્તાઓ વૃત્તાંતો વિગેરે લખતા, જેથી ઘરડાં તેમજ જુવાનોને વાંચવામાં રસ પડતો, એટલું જ નહિ પણ સર્વ પર અસર થતી, અને ઘરડાંઓ જેઓ જુવાન દીકરા દીકરીના સમજાવવે પોતાની હઠ નહિં છોડતાં તેઓ "ચોપડીમાં જુઓ શું લખ્યું છે" એમ એકમેકની આગળ કહી પોતાની ચાલમાં સુધારો કરતાં. તે વખતનાં લોક સહિયર, ગોવરાં જેવા મંદવાડને ભુત ડાકણ સાથે સંબંધ ધરાવતો સમજી, દવા કે માવજતની કાળજી રાખ્યા વગર ઓવાર પોવાર, જંતર મંતર અને ચીઠ્ઠી દોરાપર ભરૂસો રાખતાં હતાં. તેવાં તેવાં બૈરાના વ્હેમો તોડનારી એવી તો ચાલાકીભરી વાર્તા આ

"સ્ત્રીબોધ"માં આવતી કે તે વાંચતાં ઘરડાંઓની પણ ખાતરી થતી કે તેઓ ધુતારાઓને હાથ વેચાતાં હતાં, અને લુચ્ચાઓને પોતાનો પૈસો ખવાડતાં, એટલે તેવાંઓ પણ પસ્તાઈને ઠેકાણે આવતાં અને વ્હેમો છોડતાં. અલબત આજે પણ પારસીઓમાં વ્હેમો છે, પણ તેવાંઓની સંખ્યા ઘણી જુજ છે, જ્યારે "સ્ત્રીબોધ"ના જન્મ વખતે તો ઘેરઘેર બૈરાં વ્હેમો સિવાય બીજું જાણતાંજ નહોતાં.

આજ પચાસ વર્ષની વાત ઉપર પારસીઓમાં ડહાપણવાળાં બૈરાં નહોતાં એમ હું કહેતી નથી. કેટલાંક એવાં ચતુર ને એવાં ડહાપણવાળાં હતાં કે હજી તેમની હુશિયારી અને ભલાઇની તારીફ થાય છે. તેમજ વળી સારાં સારાં ઘરોમાં સ્ત્રીઓને વાંચવા લખવા શીખવવાનો ચાલ હતો,—ગરીબ, મહેનત મજુરીમાં પડેલાં જ તદ્દન અભણ રહેતાં. પણ તે વખતે સારી વાર્તાઓ, નીતિભર્યાં વૃત્તાંતો, એવું બૈરાંના વાંચવામાં આવતું નહિ, કેમકે તેવાંની હસ્તી જ આપણી તરફ નહોતી. શાહનામા જેવી થોડીક ઇતિહાસને લગતી ચોપડીઓ ગુજરાતીમાં પારસીઓને બરની ગણાતી, તેમજ કેટલીક કહાણી કિસ્સાની ચોપડીઓ હતી, પણ ઘણાંજ થોડાં તે વાંચવાની ઉલટ રાખતાં. બૈરાંઓમાં વાંચવાનો શોખ જે વધ્યો તે "સ્ત્રીબોધ"થી વધ્યો એ મ્હારી નજરે મેં જોયું છે. બાબતો બધી સ્ત્રીઓને પસંદ આવે તેવી લખવામાં આવતી, એટલું જ નહિ પણ એ બાબત સઘળી વખતે જેવી અશુદ્ધ ગુજરાતી પારસી બૈરાં સમજી શકે તેવીજ વાપરવામાં આવતી, જેથી થોડું વાંચવા શીખેલાં પણ બહોળું જ્ઞાન મેળવી શકતાં. "સદ્‌ગુણી સ્ત્રીઓ,×" "લાયકીવાળી ઓરતો" વિગેરે વિષયો જો અઘરી ભાષામાં લખી પોતાની હુશિયારી દેખાડવા મર્હૂમ મી. કાબરાજી મંડેલા હતે તો તેમ કરી શકતે, પણ ત્યારે "સ્ત્રીબોધ" થયું તેટલું લોકપ્રિય નહિં થતે. હવે એ લીપી વખતને અનુસરી જે સુધારવામાં આવી છે તે તદ્દન વાજબી છે, પણ તે વખતે તો વાંચનારને લાયકનાંજ લખાણ કરવાનું ડહાપણ એ મર્હૂમ દેખાડતા હતા. વળી સંગીતનો અભ્યાસ નહિં કીધેલો એવાં બૈરાં ફક્ત ગાયનના શોખથી ગાવા શીખે એવા સહેલ રાગોમાં દર ચોપાનિયાને છેડે ગીતો મુકતા. એઓએ ગાયનનો શોખ પારસીઓમાં વધાર્યો. તે વખતે ઝીણા રાગે ગીત ગાવાં એ આબરૂહીણ શરમ વગરનાં બૈરાંનું કામ ગણાતું. અને તેથી ઘણાં મીઠાં હલકવાળાં બૈરાં પણ પોતાના અવાજને નહિં ખીલવતાં, સામાં બિગાડીને લગ્ન વખતનાં ને એવાં ખીજાં ગીતો ગાતાં. સારા, મીઠા અવાજે ગાવાનું તો હલકા વર્ગની નીચ સ્ત્રીઓનેજ માટે હતું, અને પરિણામમાં જે જવાનોને ગાયનના જાદુઇ હુન્નરનો શોખ હતો તેઓ એવી દુર્ગુણી સ્ત્રીઓની સોબતમાં પોતાનો શોખ પૂરો પાડતા. પણ તેની અસર સંસાર ઉપર માઠી થતી. જવાનો બગડી જતા, જવાન સ્ત્રીઓ દુઃખી થઈ પડતી. માટે સ્ત્રી કેળવણીની સાથે સાથ ગાયન સામેના ખોટા વ્હેમો તોડવાની મર્હૂમ મી. કાબરાજીએ બાથ ભીડી, અને "સ્ત્રીબોધ" મારફતે તેમજ પોતાના કુટુંબના જાતી દાખલાથી ઘણી ગીબત અને લોક–ચર્ચા તેમજ હસીનો જુલમ ખમીને પણ એ અવસનો સુધારો તેઓએ પારસીઓમાં કીધો.

માટે હું, જેણે પચાસ વર્ષ અગાઉનો પારસી સંસાર જોયો છે, ને જે આજનો જોઉં છું, તે હિંમતથી કહી શકું છું કે

× "સ્ત્રીબોધ અને સંસાર સુધારો" (જ્યુબિલી ગ્રંથ)માંથી,–(૧૯૦૭)

આપણો સુધારો ઝડપથી આગળ વધ્યો તે સ્ત્રીઓને જ્ઞાન આપવાથી વધ્યો. 'સ્ત્રીબોધ' ને બીજાં ચોપાનિયાં વંચાતાં થવા પછી છોકરીઓને નિશાળે મોકલી ભણાવવાની માતાઓની હોંશ વધી, નાની છોકરીઓને પરણાવી આખો જન્મ અપટ જેવી રાખવાનાં પરિણામ તેઓ સમજવા શીખી, અને મોટી ઉંમરે પરણેલી અથવા જન્મભર કુંવારી રહેલી બીજા દેશોની સદ્ગુણી સ્ત્રીઓનાં વૃત્તાંત વાંચી જવાન સ્ત્રીઓ પણ હિંમતવાળી થઇ, અને લગ્નમાં ઝંપલાવવાની ઉતાવળ કરતી અટકી, જેના પરિણામમાં તેઓ લાંબો વખત વિદ્યાભ્યાસમાં ગાળતી થઈ. વળી સાસુ વહુના કજિયા જે ઘરેઘર સાધારણ હતા તે "સ્ત્રીબોધ" ના ફેલાવા સાથ ઘટતા ગયા. વડીલને માન આપવાની ફરજ વહુઓ સમજતી ગઇ, જુવાનોના મતને અનુસરી ચાલવાની જરૂર સાસુઓ જોતી ગઈ. એટલું જ નહિં, પણ પુરુષો સ્ત્રીઓ તરફ વધારે વિશ્વાસ અને માનની લાગણીથી જોવા લાગ્યા; ધણીધણીઆણી વચ્ચે સંપ વધ્યો, અને પરિણામમાં ઉપલી કીસમના કજિયા બંધ પડ્યા. ઘણાક આજે કહેવા નિકળશે કે "સ્ત્રીબોધ" જેવાં ચોપાનિયાંની હસ્તી પણ અમે તો જાણતાં નહિ હતાં તો પણ અમે કેવી રીતે સુધર્યાં? પણ તેઓને ખબર નથી કે એક ફુલની સુગંધ જેમ ચોમેર પથરાય છે, તેમ એક શુભ પગલાંની અસર, એક સારા કામની ખબર ચોમેર ફેલાય છે, અને એક બાઈએ વાંચીને જે સુધારો કર્યો તે બીજી સ્ત્રીઓએ તેણીના દાખલાથી કીધો; અને એ રીતે આપણા લોકોમાં સુધારાનો ફેલાવો થયો.

જે વખતે રોજનાં વર્તમાનપત્રો નહિં હતાં તે વખતે પારસી બાઈઓને દુનિયાદારીનો જે કાંઈ ખ્યાલ મળતો તે "સ્ત્રીબોધ"થી મળતો. ઇતિહાસ, ભુગોળ જેવું જેઓ કાંઇજ નહિં જાણતાં હતાં તેમને પણ દુનિયાના બીજા દેશોનું જ્ઞાન "સ્ત્રીબોધ" મારફતે મળતું, કેમકે એવા વિષયો ઘણીજ રસીલી જબાનમાં મર્હૂમ મી. કાબરાજી અને બીજા ઉમંગી ગૃહસ્થો "સ્ત્રીબોધ"માં લખતા. કદી કદી પણ સ્ત્રીજાતને શરમાવે, હિણપસ્તી લગાડે ને ખોટા દાખલો બેસાડે એવા વિષયો તેઓએ "સ્ત્રીબોધ"માં દાખલ થવા દીધા નથી કે કાલાં વાર્તાઓનાં ટાહેલાં લીધાં નથી. અમુક વાર્તાથી બૈરાં ઉપર કેવી અસર થશે તે વિચાર કરીને જ મર્હૂમ અધિપતિ બહારની આવેલી બાબતો પણ દાખલ કરતા. એક વખત એવો હતો તે "સ્ત્રીબોધ" સિવાય બીજું ચોપાનિયું જ મારા જોવામાં નહિ આવતું હતું, પણ હવે તો બીજાં ઘણાં જોઉં છું. તે છતાં "સ્ત્રીબોધ"નું એ એક લક્ષણ "સ્ત્રીબોધ"માંજ જળવાતું મને લાગે છે, અને હું મારાં જુવાન દીકરા દીકરીઓના હાથમાં તે તદ્દન હિંમતથી આપતી હતી, અને હવે તેમના કુમળાં બચ્ચાંઓને વાંચવા દઉં છું. બીજાં ચોપાનિયાંઓ પર હું વિશ્વાસ રાખી શકતી નથી. માટે "સ્ત્રીબોધ"નો આનંદનો પ્રસંગ આવેલો જોઇ તેની પહેલી વાંચનારીઓમાંની એક તરીકે હું મગન થાઉં છું."

આપણાં વ્હાલાં માંદાં પડે ત્યારે

(શ્રીબોધ એપ્રિલ ૧૯૧૫માંથી ઉતારો)

વ્હાલાં બેન રતનબાઈ,

તમારા છેલ્લા કાગલમાં તમે તમારી ગરીબ બેનની દીકરીની માંદગી વિષે લખો છો અને બળાપો કરો છો કે "બિચારી મારી બેન પોતાની દીકરી મરવાની તે જાણવા છતાં કેવી હિંમતથી તેની માવજત કરે છે." અને નર્સ રાખી એ કાર્ય કરાવવાની તેની શકિત હોત એમ તમે ઇચ્છો છો.

તમારી એ ભલી ને ગરીબ બેન ઉપર આવી પડેલાં એ દુઃખને માટે મને ઘણી દિલગીરી લાગે છે, બેન, પણ તેમાં તમને જે બળાપો લાગે છે તેને માટે હું એક રૂઝ વાળનારો અને કંઇક આપનારો મલમ તમને શીખવી શકું છું. મારા પર પડેલાં દુઃખના અનુભવથી હું કહું છું કે એક અતલગનાં વ્હાલાંને નર્સને સોંપી જે માતાને બેસી રહેવું પડે છે તેની મને તો દયા લાગે છે. સારો દિવસ માંદાની માવજત નર્સ કરે, માંદાની કાંજીપાણી નોકરો કરે, અને જેના દિલને ઘણું દુઃખ લાગે તે—માંદાની મા પોતે-આખો દિવસ નકામી બેસી મળવા આવનારાંઓ આગળ પોતાની દીકરીને શું દુઃખ થયું છે તે કહેતી રહે—એ મારે મનથી દુઃખને ચોવડું વધારવા જેવું છે, જ્યારે પેલી ગરીબ માતાજ નશીબવાન છે કે તેનાથી નર્સ રખાતી નથી, પણ પોતાની દીકરીનું થોડું કામ—તેની થોડી માવજત—પોતાને હાથે કરે છે. અરે બેન! આજે ભલી ભલી ઉમરાવજાદીઓ ઘાયલ થયેલા સિપાઇઓની માવજત પોતાને હાથે કરે છે, ત્યારે એક ખરી માતા પોતાની દીકરીની માવજત કેમ ન કરે? તે કરવામાં તેને કેટલો સંતોષ થવો જોઈએ! તેના જીવની કેટલી ખાતરી થવી જોઈએ!

આપણા લોકમાં આજે નર્સ રાખવાનો ચાલ વધ્યો છે તેથી હું પૈસાદારોનાં ઘરમાં જોઉં છું કે જે કામ અતિ વ્હાલા હાથોએ થવું જોઇએ તે પારકે હાથે થાય છે. અલબત્ત ઘણાં બૈરાંને માંદાંની માવજત કરતાં આવડતી નથી,—તેવાંઓને નર્સની મદદ લેવાની જરૂર છે. વળી ઝેરી તાવ કે કંઈ વ્હાડકાપના કેસમાં જો નર્સ ન હોય તો ડાકટરને જોઇએ તેવી મદદ મળતી નથી, અને તે પોતે જ નર્સ રાખવા કહે છે. પણ કેટલીક માંદગીઓમાં ખાસ કુશળતાની જરૂર ન હોવા છતાં પણ હવે તો જાણે ધારોજ પડ્યો છે, કે જેમ માંદગીમાં ડાકટર તેડવો તેમ નર્સ પણ રાખવી જોઈએ. જ્યારે મારા પોતાના અનુભવ ઉપરથી કહું છું કે મને તો જેમને નર્સ રાખવી પડે તેમની દયા આવે છે, અને જેઓ પોતાનાં વ્હાલાંનાં મ્હોતનાં બિછાનાં પોતાને હાથે સંભાળે છે તેઓ સુખી છે એમ મને લાગે છે.

પહેલું તો માંદા માણસને નર્સ ગમતી નથી. જે તેને અતિ વ્હાલું હોય તે જ તેને દવા આપે—તે જ તેનું માથું પસવારે—તે જ તેના શરીરને હાથ લગાડે એમ તેને ગમે છે, તેમાં અવશ્ય માતાનો હાથ બચ્ચાંને ગમે છે. પણ એક પૈસાદાર માતા આજે જેમ દાયાઓને હાથે છોકરાંનું બધું કામ કરાવે છે, તેમ માંદગીમાં તેમને નર્સને સોંપે છે; એક વ્હાલા ભાઈને તેની બ્હેનનો હાથ લાગતો નથી,—એક હેતાળુ ભર્તારની સારવાર કરવા તેની પ્રિય પત્ની પોતાનો હાથ વાપરતી નથી.

લોક હંમેશ ગરીબોની દયા ખાય છે અને પૈસાદારોની દયા ખાવાની જરૂરજ નથી એમ સમજે છે, પણ આ બાબતમાં હું પૈસાદારોની દયા ખાઉં છું! તમારાં બ્હેન જે પોતાની દીકરીને માટે કાંજી વગેરે હાથે બનાવતાં હશે, દોડયાં જઈ ઉનું પાણી, ટાઢું પાણી લાવતાં હશે, દવા પોતે પાતાં હશે અથવા તેનું શરીર પોતાને હાથે સાફ કરતાં હશે તો તે વેળાએ તેમનું દુઃખ ભુલાતું હશે, અને જેટલો તેમને આનંદ તેટલો દીકરીને મળતો હશે. અલબત્ત તમે કહો છો તેમ એ બિચારાં ઘરડાંને પોતાની દેહ ઘસી નાખવા દેવાં નહિ જોઇએ, તેમને બીજાંઓએ મદદ કરવી જોઇએ, પણ તેમને છેકજ પોતાની માંદી દીકરીથી દૂર પણ કરવાં નહિ જોઇએ.

આપણા લોકમાં એક ખામી હું એ જોઉં છું કે જ્યાં નર્સ નથી રાખવામાં આવતી ત્યાં ઘરનાં જે માવજત કરે છે તો માવજતના કાયદા સમજ્યા વગર કરે છે. દાખલા તરીકે એક માંદા માણસની માવજત ત્રણ બ્હેનોને માથે હોય તો તેઓ ત્રણે એકી વખતે તેની આગળ રહેશે, એક દવાનો ભાગ આપવા ત્રણે તળે ઉપર થશે, એક પાણીનું ગલાસ લાવવા ત્રણે દોડશે,—ત્રણે સાથે બધું કામ કરશે,–ત્રણે સાથે જાગરણ કરશે, અને જ્યારે ત્રણે થાકશે ત્યારે ઘણી કોશિશ કરવા છતાં કોઈ રાત્રે ભર ઉંઘે ફંઘાઈ જશે! માટે જો ઘરનાં માણસે માંદાની માવજત કરવાનું માથે લીધું હોય તો તેઓએ સુજીસમજીને એક ટાઈમટેબલ (વેળાપત્રક) બનાવી દરેક કામ તેને વખતે કરવા માટે વહેંચી લેવું જોઈએ કે જેથી દરેકને જોઇતી આરામેશ પણ મળી શકે. દરેક પોતપોતાનું કામ પોતાને વખતે સંભાળે એટલે તેમાં કોઈ રીતની ગડબડ, ભૂલચૂક કે હોજાતોજી થતી નથી. બાકી જ્યાં એવી ગોઠવણ હોતી નથી ત્યાં મેં તો ઘણી વખત માંદાના પલંગ આગળ તેને સતાવનારી ગડબડ અને હોજાતોજી જોઈ છે, તે એટલે સુધી-કે તેને લીધે માંદું માણસ કંટાળીને પોતાની હાજતો પણ જાહેર ન કરતાં મુગું પડી રહે છે.

બેન, એમાં મુખ્ય વાંક આપણાં લોક દીકરીઓને નર્સ તરીકેની કેળવણી આપતાં નથી તેનો છે. ધારો કે એક ઘરમાં બે દીકરીઓ અને બાપ મા છે. બાપ માંદો પડ્યો છે એટલે કુદરતી રીતે દીકરીઓ તેની માવજત કરે છે, પણ બાપને વિશ્વાસ નથી કે તેની દીકરીઓ તેની સારવાર કરવા માટે જોઈતી કુશળતા ધરાવે છે,—તેને લીધે તે તેમની સાથે ચીઢાય છે, ફફડે છે, અને તેમનું કીધેલું વાસ્તવિક ગણતો નથી, એથી તેની આગળ નર્સ રાખવાની જરૂર જ પડે છે. પણ જો ઘરની દીકરીઓએ નર્સીંગના કામનું શિક્ષણ લીધેલું છે એમ માંદા માણસને ખબર હોય છે તો તેઓ ઉંમરે કે દરજ્જે મોટાં હોવા છતાં નાનાંને તાબે થાય છે—ઝંઠે છે, તેમનું કીધેલું વાસ્તવિક માને છે.

આજે તો મુંબઈમાં ઘણા નર્સીંગ કલાસ નિકળેલા છે,—તમે કોઈવાર તમારી દીકરીને એ કામ શીખવા મોકલવાની જરૂર સમજ્યાં છો? નર્સનો ધંધો કરવો નહિ હોય તેથી શું થયું?—કોઈપણ એવા ખાતામાં મોકલી છોકરીઓને એ કામ શીખવી રાખવું જોઈએ એવો મારો મત છે. શોખીને પોતાનાં વ્હાલાંઓને કે મિત્રમંડળમાં તો કામ લાગી શકાય? મેં ઘણી એવી જુવાન સ્ત્રીઓ જોઈ છે કે જેઓ માંદાને 'સ્પંજ' કેમ કરવું, 'એનીમા' કેમ આપવી, "થર્મોમિટર" કેમ મૂકવું, એટલું પણ જાણતી નથી. એક બાઈને તો એકવાર મેં મારાં બચ્ચાંને મુકેલી થર્મોમિટર જરા જોઇને તાવ કેટલો છે તે મને કહેવા

કહ્યું તો તેણે જવાબ દીધો કે "મને થર્મોમિટર જોતાં આવડતું નથી!" જો કે તે છોકરી ઓલજીબ્રા, જ્યોમેટ્રીમાં પ્રવીણ હતી! હું આશા રાખું છું કે તમે તમારી દીકરીને એટલી હદ સુધી તો અજ્ઞાન રાખતાં નહિજ હોવો!

લી૦ તમારી શુભેચ્છક બ્હેન,
કુંવરબાઈ *

* "કુંવરબાઈ"ના પત્રો તેમજ "સદેર નવાઉ"ના પત્રોનાં લેખક સ્વ. પુતળીબાઇ જ હતાં. —તંત્રી.

'સ્ત્રીબોધ'ની માતા

લેખક : વિનોદરાય જીવનલાલ મહેતા

સ્વ.. પુતળીબાઈ કાબ્રાજી અને તેમનાં કુટુંબી સાથે અમારો છેલ્લા લગભગ ૨૦-૨૫ વર્ષનો જૂનો સંબંધ છે.

સ્વ. પુતળીબાઈને તેમજ શેઠશ્રી જહાંગીરજી કાબરાજીને અમે નજરે જોયા નહોતાં. ને હજી સુધી જોયા પણ નથી; પણ તેમની અમારા પ્રત્યેની તેમજ "સ્ત્રીબોધ" પ્રત્યેની લાગણી ઘણી જ જાણીતી છે.

'સ્ત્રીબોધ'ના માજી મંત્રી: સ્વ. જીવનલાલ અમરશી મહેતાના મરણ પામ્યાના સમાચાર જાણી સ્વ. પુતળીબાઈએ તેમજ જહાંગીરજી શેઠે તુરતજ અમને દિલાસો દાખવ્યો હતો. અને તે અરસામાં 'સ્ત્રીબોધ'નો ૧૦૦૦મો અંક નીકળ્યો તે સંબંધમાં શ્રી પુતળીબાઈએ જે અગત્યનો લેખ લખ્યો હતો તેમાં સદ્ગત વિષે બહુ લાગણીભર્યા ઉદ્ગાર કંર્યા હતા. ત્યારબાદ સ્વ. જીવનલાલ મહેતા સ્મારક અંક કાઢવામાં પણ સ્વ. પુતળીબાઈએ ઘણી સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી.

એટલે 'સ્ત્રીબોધ'ના વયોવૃદ્ધ માતાના મૃત્યુના સમાચાર જાણી અમે સ્વાભાવિક જ દુઃખી થયા.

સ્વ. પુતળીબાઈનો સ્મારક અંક કાઢવા સારુ રા. રા. કેશવપ્રસાદભાઇએ આગ્રહપૂર્વક ઇચ્છા દર્શાવી તેના પરિણામે આ ખાસ અંક તૈયાર કરી શકાયો છે, તેથી અમને કાંઈક સંતોષ થયો છે.

કાબરાજી કુટુંબનો 'સ્ત્રીબોધ' સાથેનો સંબંધ કાયમ જળવાઈ રહે તે માટે સ્વ. પુતળીબાઈનાં વડા પુત્રી શ્રી જરબહેન જેમનો અમદાવાદમાં ઘણાક બહેનોને પરિચય હશેજ તેઓ માતાની જગ્યાએ જોડાયા. તંત્રી તરીકે કામ કરવા પ્રેરાયાં છે. તો તેમનો સહકાર 'સ્ત્રીબોધ'ના વાંચકોને હરહમેશ મળતો રહી ઉપયોગી થશે એવી અમને ખાતરી છે.

☆

નાજાં પરણવા કાં ના કહે છે ?

("મીનોચેહેર મીશનરી"માંથી ઉતારો)

(૩)

[નાજાંએ મીનોચેહેરને પોતાનાં માતા પર પડેલાં દુઃખની વાત કહી તે ઉપરથી મીનોચેહેરને લાગ્યું કે તેજ કારણથી નાજાંને પરણવાનો અણગમો ઉપજ્યો છે.]

"તમારાં માતાએજ તમને લગ્નનો તિરસ્કાર શિખવ્યો ?" મીનોચેહેરે સવાલ કીધો.

નાજાં બોલીઃ "તેઓએ ખાસ શિખવ્યો નહિ, પણ તેમને લીધે હું શીખી ખરી. તેઓ જે પૈસાદાર દુરાચરણીઓ સાથે મને પરણાવવા ડોસાંઓને વચમાં નાખતાં તેઓને ધિક્કારતાં હું લગ્નની વાતને જ ધિક્કારવા લાગી, અને વળી મારી કેટલીક સખીઓ પૈસાને ખાતર પાપી કુછંદીઓને પરણીને દુઃખી થઇ તે જોઇ મેં તો ઠરાવ કીધો કે મારે પરણવું નહિ."

"બધા જ પારસીઓ શું પાપી ને કુછંદી થઇ ગયા છે કે ?" મીનોચેહેર હસ્યો.

"હું કહેતી નથી કે બધા, પણ જ્યારે હું ગરીબ હતી ત્યારે કોઈને મારામાં સારા ગુણ દેખાતા નહિ હતા, અને હવે કેમ બધાઓ મારા સારા ગુણ ગાવા આવે છે ? તે વખતે—હું ને મારાં માતા ગરીબ હતાં ત્યારે તો–પૈસાદારો પણ પૈસા માંગતા હતા,—કોઈને મારો ગુણ તો નહિ દેખાતો હતો, ને હવે કયાંથી બધા વખાણનારા ફૂટી આવ્યા છે ! પણ આજે બધે પૈસાની જ પૂજા થાય છે. ગરીબોબી લોભ કરે છે અને પૈસાવાળાબી પૈસામાં જ પૈસો ઉમેરવા માંગે છે, અને ખરા ચાહથી, પ્રેમની ખરી લાગણીથી તો કોઇજ પરણે છે, અને હું તો તેવાં જ લગ્નને સુખી [illegible] છું, પછી વર વહુ ગમે એવાં ગરીબ કાં નહિ હોય ! એવાંઓને પરણવાની સગવડ કરી આપવા હું છૂપી પૈસાની મદદ પણ કરું છું; પણ જ્યારે મોટે ખાંચરેનાં લગ્નોમાં લોકના પૈસાનો ધુમાડો થાય છે ત્યારે મારું માથું દુઃખી આવે છે યા મને તાવ ચઢી આવે છે,– હું તો એવી–લગ્નના પાક તરીકાની મશ્કરીમાં ભાગ લેવા જતીયે નથી !"

"તમે લગ્નના તરીકાને પાક કહો છો ને તો પણ પરણવાની ના પાડો છો ?"

"હા, હું માનું છું કે જો બે પ્રેમી હૈયાં અરસપરસ ખરો પ્યાર ધરાવતાં હોય અને પૈસાની અથવા બીજી પહોણો નહિ કરતાં હોય તો લગ્ન પાક છે,—પણ આજે એવું છે કયાં ? કોઈ બાપરો ગરીબ એમ ખરા પ્યારથી પરણતો હશે, બાકી આજના આ તમારા ઘણા ઘણા કમાતા ડોક્ટરો અને વકીલો અને પૈસાદારોના દીકરા ખરી લાયકી, ખરી મનની ખુબસુરતી, સાચો સ્નેહ અને મીઠી મોહબ્બત કયાં માંગે છે કે મેળવે છે ? આજે છોડીઓ તેમના પૈસા ઉપર ભમે છે, અને તેવા પુરુષો એક નહિ પણ અનેક કુલમાંથી મધ ચુસતા ભમરની પેઠે અહીંતહીં કૂદતા ફરે છે. માટે હું તો પરણવાની નથી બા ! હું એક પુરુષની ફરમાબરદાર ગુલામડી થનાર નથી !" નાજાં અતિ જોશથી હાથપર હાથ ઠોકીને બોલી, "આજના વખતમાં સ્ત્રીઓને પરણવાની ફરજ કાં હોવી જોઇએ ? શું મારા જેવી ઓથી સ્વતંત્ર જીવન નહિ ગળાય ? કાં હું એક મરદના હુકમ તળે દબાયલી જ રહું ? કાં નહિ મને ગમે તેમ મારા પૈસાનો અને વખતનો સદુપયોગ કરું ? જ્યાં સુધી હું તે સારી

રીતે વાપરું ત્યાં સુધી હું કોઇની જવાબદાર નથી! કેમ પિત્રાઈ બોલતા નથી?"

પણ પિત્રાઈ બાપડો શું બોલે? તેને તો નાઝાંનું બોલવું જરાય ગમ્યું નહિ, "અને શું જમાનો આવ્યો છે! લગ્ન જેવાં કાર્યને આવા અપમાનથી એક જરથોસ્તી બાનું બોલે,-ને તેથી આવી બધી રીતે સરસ હુશિયાર અને પસંદ કરવા જોગ સ્ત્રી!" આમ વિચાર કરતો તે મુંગોજ બેઠો......

નાઝાં બોલતી રહીઃ "પણ હું એ પ્રમાણે બોલતી ત્યારે મારા કાકાશ્રી ઘણી ધીરજથી બધું સાંભળતા જો! પણ પછી બોલતા," 'મારી દીકરી! તું બઈરી તેથી અક્કલથી બઈરાંની ધરાવે છે! અભ્યાસ વગર અજ્ઞાનતાથી બોલવું એ બઈરાંનું કામ—તે તું કરે છે. જે વાતનો તને અનુભવ નથી તે વાત ઉપર બોલવાનો તને હક કેમ હોય? તું પરણ—અને પરણીને પછી લગ્નને વખોડ તો હું જાણું કે તું એ સવાલનો અભ્યાસ કરી, અનુભવ મેળવીને બોલી,—આ તો નકામું ટાહેલું છે!' અને મને કંઈબી કરી પરણાવી દેવા કાકાશ્રી ઘણી તાલતળાવટ કરતા! પણ હું મીજાજ એવો તો રાખું કે માટીઓ મારાથી બે વાર દૂરના દૂરજ રહે! ઘણી વખત કાકાશ્રી દિલગીર થાય કે ફલાણાને તેં અપમાન કીધું—પેલાને તેં ખોટું લગાડયું; પણ હું એમજ કહું કે મારા પઈસા પર ભમનારા ભમરાઓની મને જરાએ દરકાર નથી, એટલે બિચારા જરા હસે અને કહે, 'કંઇ નહિ! કોઈ દહાડે ખુદા તારા અંતરમાં ખરા પ્રેમની આંચ સળગાવશે, અને તેમ થશે ત્યારે તું પોતાની મેળે ઠેકાણે આવીશ! જોજે! હું જીતીશ.'

"અરે મારા વ્હાલા મુરબી! હું તેમને ખુશી કરવા બધું કરતી, પણ એ વાતમાં મારાથી તેમની મરજી રખાઈ નહિ! એક દહાડે તો એજ વાતો પર ગરમાગરમ તકરાર કરતાં બિચારાનો જીવ બગડી આવ્યો અને જઈને પોઢ્યા, અને મને કહ્યું, 'હવે, મારી નર્સ, મને તારું કામ પડયું છે જો!' અને ત્યારપછી માંદાને માંદા જ રહ્યા. અમારા વકીલને બોલાવ્યા, તેમની સાથે ઘણો વખત મસલત કીધી, અને તે પછી સોહરાબજી વકીલે પોતેજ મને કહ્યું કે તમારા કાકાની હાલત ખરાબ થઈ છે; બેન, એમને સંભાળજો."

"હું પાછી અંદર ગઈ ત્યારે કાકાશ્રી બોલ્યા, 'મારી દીકરી! હજીબી સમજ!' અને હું તેમને ગળે વળગીને બોલી, કે 'વ્હાલા કાકાજી, હું ઘરમાંથી જાઉં, બીજાની સેવા કરું તે તમને ગમશે? હું તો તમારી સેવા કરવામાં સુખ માનું છું તે મને કરવા દો—મને કાં ઘરમાંથી કાઢો છો! કાં બીજાની ફરમાબરદાર બનાવો છો?' ત્યારે બોલ્યા કે 'તું ભુલે છે, દીકરી. લગ્ન કાંઈ બેડી નથી, કે શેઠ—ચાકર જેવો સંબંધ નથી. એ તો ઈશ્વરસેવા છે, એ તો સવાબનું કામ છે કે જે કરવાની દરેક માણસની ફરજ સમજવામાં આવે છે. આપણા અસલી ધર્મમાં લગ્નને મોટા મરતબો આપેલો છે, અને નહિ પરણવામાં તો ગુનાહ છે. તું મારી દીકરી સુખી થાય એવો હું તને વર મેળવી આપું—ગુલામગીરી શેને તું કરે?'

પણ મેં તો ઘણા જવાબ આપ્યા તેથી આખર થાકીને બીચારા સુઈ ગયા.

"એ પછી થોડું કે તેમની વાચા બંધ થઈ, અને થોડા દીવસમાં મારા મહેરબાન કાકાશ્રી મરણ પામ્યા. અરે મારા મહેરબાન મુરબી! મેં તરત બંદગી કીધી કે જો મરણ પછી કંઈબી જિંદગી હોય તો મારા એ વ્હાલા કાકાને અહિં જે સુખ નહિ મળ્યું તે ત્યાં મળે!......

"જ્યારે બેહેસ્તીનું વીલ વંચાયું ત્યારે મેં જાણ્યું કે તેઓએ મને બધી દોલત આપી

હતી, અને તે એટલી મોટી છે કે તેનું શું કરવું તેની હજી મને સુઝતું નથી...માટે તમે જેવા ભલા પરહેજગાર માણસની સલ્લાહ હું માગું છું,-કહો કયાં ભલાં કામોમાં એ મારા ભલા મુરબ્બીએ ખરી મહેનતે મેળવેલો ખજાનો હું ખર્ચું? જેવી મેં તમારા ઊઠાવેલા સાહસની વાત સાંભળી તેવો મેં વિચાર કીધો કે મારાથી તન અને મન નહિ અપાય તો ધન તો હું આપું જ! માટે કહો, તમને જોઈયે તેટલા પૈસા તમારી નિશાળો સ્થાપવા સારુ લો...વળી તમે કહો છો કે હોસ્પીટલ જોઈયે છે તેને માટે જોઈતી રકમ લો......ગમે તો એક મજાની ટકાઉ મોટરકાર લઈ જાવો કે તમને ગધેડે બેસી બિકટ મુસાફરી કરવી નહિ પડે! અને દર મહીને હું એક મોટી રકમ તમારી સ્કુલો અને હોસ્પીટલના ચાલુ ખર્ચ માટે મોકલતી જઈશ,—તમે માંગશો તેટલું મોકલીશ."

મીનોચેહેરની આંખમાં પાણી આવ્યાં, અરે આ શું! કેટલી મહેરબાની! કેટલી ફીદાગીરી! ખુદાએ તેની અરજ સાંભળી, નાજાંના મનમાં સારા વિચાર મુકયા! બંદગીની કેવી સરસ અસર!...પછી મન મક્કમ કરી ધીરજથી ઉભો થઈ બોલ્યો:—

"મહેરબાન બાનુ! મારાં આરંભેલાં કામ પ્રત્યેની તમારી પ્રસન્નતા જોઈ હું અતિ ઉપકારી થયો છું, અને આપણા ધર્મની કીર્તિ વધારવામાં અને આપણા હમદીનોને અજ્ઞાનતા અને અધર્મિપણામાંથી ઉગારવા તમે જે પૈસો આપવા ચાહો છો, તે હું—ખુદાનો એક ગરીબ બંદો અને તે સાહેબના હાથનું એક હથિયાર—તેના તરફથી સ્વીકારું છું. તમારું .: તમે ખુદાના પગ આગળ બળીદાન તરીકે મૂકો છો, અને તે સાહેબ તમને બદલો આપશે,—હું તો ફક્ત મારા મનનો ઉપકાર દર્શાવું છું, અને આપણા ગરીબ હમદીનોની દુવા તો, બાઈ, હું તમને શું કહું?—તેઓ તમને કેવા આશિષ દેશે તે હું—જે તેમને જોઈ આવેલો છું—તેજ જાણું છું. એ બિચારાં લોક કંઈ તમારાં મુંબઈનાં ગરીબોની પેઠે ઘણું ઘણું લઈ ખાઈને બેમરવત નથી થઈ ગયાં,-તેમની હાજતો ઘણી છે અને પૈસો જોયો નથી, માટે આ તમારી હાતમ દીલની સખાવતની વાત સાંભળી તેઓ તમને ઊઠતાં ને બેસતાં દુઆ દેશે—તેમાં વળી તમે હોસ્પીટલ ઉઘાડવા સારુ પૈસો આપો છો તેથી તો તેમની ખુશાલીનો પાર રહેશે નહિ, કેમજે હોસ્પીટલ વગર એ બાપડાંઓ ઘણાં હલાક થાય છે."

નાજાંની આંખમાં પણ આંસુ આવ્યાં, પણ તે ખુશાલીનાં હતાં. એક સારું કામ કરવાથી આપણું હૈડું ભરાઈ આવે છે અને આપણે આંસુ પાડીએ છીએ તેવાં તે આંસુ હતાં...

"વારુ ત્યારે," આખર તે બોલી, "તમે મારી જોરો કબુલ રાખી. પણ એ તો ધનની મેં નવાજેશ કીધી, હજી તો તન અને મન રહ્યાં,—તેની નવાજેશ હું કેમ કરું? બોલો!"

"મન તમે અર્પણ કર્યું, બાઈ, કેમજે તમારાં મને આપ્યું તો તમે ધન આપ્યું ને? એટલે બસ છે. તનથી તમે મહેનત નથી કરી શકતાં તો તમે મન અને ધન આપ્યું, અને તે સર્વ શક્તિમાન સાહેબ જાણે છે કે તમે ખરા દિલથી આપો છો,—તનની બક્ષેસ કંઈ બધાંજ આપી શકતાં નથી—"

"પણ હું તો આપવા માંગું છું, મી. મીનોચેહેર, તમે સમજ્યા નથી મારું તન બળિદાન તરીકે આપું તોજ મારાથી ધન અપાય એવું છે! સાંભળો કહું તે-મારા કાકાના વીલની વાત હજી પૂરી થઈ નથી...મારા કાકાશ્રીએ એક કોડિસીલ કીધેલી પાછળથી માલમ પડી છે...તેમાં તેઓએ સાફ લખ્યું

છે કે જો હું મારો હાથ કોઈનેબી લગ્નમાં અર્પણ કરું તોજ મારો હક એ સર્વ દોલત ઉપર ચાલે, નહિ તો નહિ! તેમના મરણને એક વર્ષ પૂરું થાય તે પહેલાં મારે અદરાવું જોઈયે, અને તેર મહીના થાય તેટલામાં પરણવું જોઈએ...અને અગિઆર મહીના તો થયાબી!"

"એમ?" ડોળા ફાડી મીનોચેહેર જોવા લાગ્યો. "શું કહો છો! એવી શરત છે? અને અગિઆર મહીના તો થયા! ને તમે તો કહો છો કે હું પરણું નહિ!...કોણુ સાથ પરણવા તેઓ કહી ગયા છે?"

"જુઓની!" ઠંડે કલેજે નાજાંએ ચલાવ્યું. "ત્રણ જણને માટે મને કાકાશ્રી સમજાવતા હતા,—એક કોઈ મોટો ડૉકટર છે; એક વકીલ છે; અને એક તો અમારો દૂરનો સગો મહેરવાન મીનોચેહેર—જો જો હું ન જ પરણું તો આ બધી દોલતનો ધણી થાય."

મીનોચેહેર આ વાતથી ઘણો જ દિલગીર થયો...દૂરના ઈરાન દેશમાં ખુશાલીની ખબર લઈ જવાની તેની આશા એક પળમાં ડુબી ગઈ! "બધું ગયું ત્યારે તો! ઘડીભરનું સ્વપ્ન વહી ગયું!" તે મનથી બોલ્યો, "અરે ખુદા! હવે મને કોણ મદદ કરશે?" તેણે નિશ્વાસ નાખ્યો, અને પછી બોલ્યો, "એમ તેઓ કોડિસીલ કરી ગયા? અને તમારે માથે ફરજ નાખી ગયા? ઘણું અજબ જેવું...કે તમારા પર આટલો બધો પ્યાર રાખવા છતાં એવી રીતે તમને સાંકળે બાંધી ગયા. બિચારાને જરા ભેજાંની નબળાઇ થયેલી દિસે છે—બીજું શું?"

"નહિ રે! મી. સોરાબજી તો કહે છે કે ધણી હુસિયારીમાં હતા તે કોડિસીલ કીધી ત્યારે. તેમને ભેજાંની નબળાઇ કશી ન હતી, પણ મને તો લાગે છે કે ઘડપણમાં એ વાતનો નિરંતર વિચાર કર્યા કીધાથી બિચારાનું મગજ જરા ખસ્યું જ હશે."

મીનોચેહેર જરા માથું નીચું નાખી મુંગો જ બેસી રહ્યો, અને નાજાં બોલતી રહી—

"હવે જ્યારે એમ છે ત્યારે જુઓ, હું કેવા ગુંચવાડામાં, કેવા વમાસણમાં પડી છું. જ્યારે પૈસો આવા સારાં કામોમાં વાપરી શકાય ત્યારે શું પૈસાને તરછોડી હું મારી હુજત પાળું? હવે મહીનો રહ્યો તેટલામાં આ સુંદર ઘરબાર, વાડીવજીફો, મારાં ગરીબ પણ વફાદાર ભાડુતોથી ભરેલી ચહેલીઓ, મારાં મોટાં ખેતરો, મારાં પાળેલાં ગાયઢોર, મારી ચલાવેલી નિશાળો, વગેરે બધું ખોઈ બેસું—કે પરણું? એ હવે મોટો સવાલ થઈ પડ્યો છે—અને પરણવુંબી કોણને?—કોઈ પર મને ખરો ચાહ નથી તો શું હું ફક્ત બહાનાના ડોળથી કોઈની પરણેતર થાઉં? એ પઈસો રાખી મેળવા માટે હું મારા ખરા મનના ખરા પ્યાર વગર પરણું?—વેચાઉં? એ શું કહેવાય? બોલો, મી. મીનોચેહેર! તમે તો એક ધર્મગુરૂ જેવા છો—મારા મનનું સમાધાન કરો."

"ખરા પ્યાર વગર પરણવું તે લગ્નના મોતેબર કાનુનનું ઉલ્લંઘન છે. પરણવું, પણ સાચી મનસ્તીથી પરણવું, ફક્ત સગવડને ખાતર તો નહિંજ!...પણ તમારો સગો છતો છે તો તેની સાથે પરણોને?"

"અરે બળ્યો રે મહેરવાન! મારાં મોટાંમાએજીએ એની સાથે મને પરણાવવા માંગેલી, અને તે વખતે કંઇ મારા વિચાર એટલા પક્કા થયલા નહિ એટલે મેં તેની સાથે જરા દોસ્તી બાંધી, પણ તેના મનમાં બુરા વિચારો અને તેની બુરી વાણી અને માઠી આદતો જોઇ હું એવી તો સુગાઈ કે મેં મારાં બપાઈને પગે લાગી માંગી લીધું કે એ અભાગ્યાનું નામ લેવું નહિ. અને ખચિત, મી. મીનોચેહેર, એના હાથમાં મારા અશો મુરબીનો પૈસો જાય તે દોજખના ગારમાં ગયો

સમજવો—એવો એ નાપાક માણસ છે! શું હું એ પૈસા પર મારો હક જાળવવા એવા નઠારા માણસ સાથે પરણું? અને આખો ન્મ તેની બુરાઈ ઉપર આંખમિચામના ? કદી નહિ...અને તો પણ છૂટક નથી.. લો ડૉક્ટરબી કંઇ ભલો નથી...અને પેલો કીલ તો છેકજ વાંદરા જેવો છે, અને સીપલો ૪ થઇને બોલે છે તે મારાથી ખમાતું નથી!"

"તમારી સાથે પરણવા બીજા ઘણાબી યાર થશે," મીનોચેહેરે સૂચવ્યું.

"હા—કાં નહિ! આટલા બધા પૈસામાં ાજ મહાલવા કાં નહિ તૈયાર થાય? પણ ારે મારું માન મેળવી શકે—મારાં મનની ંચી વૃતિઓને માફક આવે, અને મારા રફથી વ્હાલ અને સેવા મળવે એવો વર ા મને નહિજ મળે ને? મારા જેવી સ્રી ? ખરાબ માણસોને ધિક્કારનારી અને સદા ારાને ચહાનારી તેણે પોતાના બધા વિચારો ાખી દઈ એવાજ કોઈ એકાદ લોભિયા મતલ-મેયાને પરણવું, એમજ કેની? મતલબિયો, ાોભિયા, ખોટા મનના અને તરેહવાર એબોથી તરેલા, એવા તો મારી આસપાસ ઘણા છે, રણ તેમનામાંના કોઈનીબી સાથે હું તો ગનની સાંકળથી બંધાઉં નહિ, બા!"

"હું તો આજના પારસીઓને ઝાઝા ઓળખતો નથી," મીનોચેહેર બોલ્યો.

"પણ જો છેક એવું હોય તો હું પારસી ામને માટે દિલગીર થાઉં."

"છે! છે! એવુંજ છે! ને તેથી જ તો હું કહું છું કે મને પરણવું નથી, અને તેથી મને એક તાલ સુજી છે. મી. મીનોચેહેર, હું એવા માણસને પરણવા માગું છું કે જે મને પત્ની તરીકે પોતાને ઘેર લઈ જવા નહિ માગે અથવા મને પોતાની સાથે રહેવાની ફરજ નહિ પાડે!"

"એવો તમને કોણ મળનાર?" ભોળા મીનોચેહેર મોં જોવા લાગ્યો; "કોઈ સારો માણસ તો કદી એવી વાત કબૂલ નહિ કરે. શું તમે એવી કબૂલાત કરી પરણવા માગો છો?"

"હું ખરેખર કબૂલાત નહિ માગું, પણ એવાજ ધણીને મારો હાથ આપું કે જે મને સાથે રાખવા માંગે જ નહિં, તો ચાલે કની, મીનોચેહેર?" અને આમ બોલી તેણે તો એવા તો મર્મથી પણ ગંભીરાઇથી મીનોચે-હેરની આંખો સામે જોયું કે તેના જીગરમાં ફાળ પડી—તેને વહેમ પડ્યો કે મનેજ કહે છે કે શું? તેટલામાં નાજાં બોલી, "લોને, ક્હીજ દશે...નકામો વખત કાં કાઢું? વળી તમારી ટ્રેન જતી રહે..મીનોચેહેર! તમેજ મારી સાથે નહિ પરણો! મારી મત-લબ એવી છે કે જે દહાડે તમે તમારી સ્ટીમર પર ચઢવાના હો, તે દહાડે સહવારે આપણે મુંબઈમાં પરણીએ--હું મિસિસ મીનોચેહેર થાઉં, અને તમે ત્યાંથીજ પાધરા સ્ટીમર પર ચઢી ઈરાન ઉપડી જાઓ!"......

(૪)

લગ્ન કરવાની વિચિત્ર શરત

નાજાંની ઉપલી ટાઢે કલેજેની સૂચનાથી મીનોચેહેર તો ગભરાઈ જ ગયો, અને કુદકો મારી ઉભો થયો—"ના! મારાથી એ વાત નહિ થાય!"

નાજાં ઉશ્કેરાઈ નહિ, માથું નીચું જ રાખ્યું અને બોલી, "કાં, પિત્રાઈ! નહિ કાં બને વારું? જરા બેસો પાછા, વિચાર કરો અને મને કહો."

પણ તે બેઠો નહિ.

"હું પરણીને શું કરું? મેં તમને કહ્યું ને કે ઈરાનમાં બૈરીને લઈ નહિ જવાય? હું કદી મારી બૈરીને ત્યાં લઈ જ નહિ જાઉં."

નાજાંએ પોતાના હોઠ કરડ્યા, તેના ચહેરા પર લોહી ધાઈ આવ્યું, તેનો મીજાજ કંઇ

જેવો તેવો નહિ હતો!–માટે તેને ગુસ્સો ચઢી આવ્યો પણ તે દબાવીને બોલી :

"મારા પ્રિય પિત્રાઈ, તમે સમજ્યા જ નથી–હું તમારી સાથે ઈરાન કે કયેથી જવા માંગતી જ નથી? મેં તમને કહ્યું કેતી કે સહવારે પરણી ને બપોરે તમે સ્ટીમર પર ચઢી જાઓ–બસ હું પરણેલીમાં ખપું–આપણાં લગન પંચાએતનાં દફતરોમાં નોંધાય, વર્તમાન પત્રોમાં ખબર છપાય, હું મિસિસ મીનોચેહેર થાઉં, ને બધી દોલતની વારસ થઈ તમોને તમારાં કામોમાં વાપરવા જોઈએ તેટલું નાણું આપું–એટલે થયું! કેમ? તમે કંઈ પાછા આવવાના છો કે તેની ફીકર!"

"ઓહો! એમ કે? મારાં મહોતપર તમે મદાર બાંધો છો! પણ હું શું મરવાને બંધાયલો છું? હું મરું નહિ ને પાછો આવું તો તમે ઘણાં જ દિલગીર થાઓ ને મને ગાળ દો કે?"

આ શબ્દો બોલતાં મીનોચેહેરને ઘણું દુઃખ લાગ્યું એમ નાજાંએ જોયું, અને તેને પસ્તાવો લાગ્યો અને તે નરમ બનીઃ

"નારે, મારા પિત્રાઈ, હું દિલગીરબી નહિ થાઉં, ને ગાળ બી નહિ દઉં. ખુદા તમને જીવાડે ને તમે તમારું આરંભેલું કામ પાર ઉતારો! પણ તમે જ મને કહ્યું કે તમારી તબિયત ખરાબ છે અને અત્રે તમારૂં એવું કોઈ નથી કે જેને ખાતર તમે આવવા માંગો, ત્યારે મેં એવી સૂચના કરી. તમે મને મારા બેહેસ્તી કાકાની દોલત મેળવવામાં મદદ કરો તો તે દોલત તમારાં સારાં કામમાં તમને જ કામ લાગે એ જ મારી મકસદ."

"એમ? તમે મને લાંચ આપો છો?" પ્રમાણિક મીનોચેહેરને ગુસ્સો ચઢ્યો, "લાંચ આપી મારી પાસે એક કામ કરાવી લો, ને તબી એમ કહી કે મેં મારા પૈસા સખાવતમાં આપ્યા! સારી વાત! સખાવત એવી હોય?"

નાજાંને આ બોલોથી માઠું લાગ્યું, તે લાલ લાલ થઈ ગઇ, પણ તેને ઉશ્કેરાયલો જોઈ તે ખમી ગઈ અને એટલું જ બોલીઃ–

"હું દિલગીર છું, પિત્રાઈ, કે તમે મને એવીમાં ખપાવો છો. તમે મને ગેરઈનસાફ કરો છો. સખાવત કરવાની તો મારી મકસદ છે જ, પણ જે પૈસો હાથ નથી આવતો તે મેળવવામાં તમારી મદદ ફક્ત માગું છું. જો આવી કોડીસીલ ન હોત તો શું હું આપણાં હમદીનોને સુધારવાનાં કામમાં મારો પૈસો નહિ આપત? નહિ, નહિ, મને ગેરઈનસાફ ના કરો–ગમે તો ઝટ ને પટ ના કહો, પણ એવો વિચાર મારે માટે મનમાં ના લાવો!"...

"નહિ, મિસ મીનોચેહેર, મને માફ કરો –હું લગ્ન જેવાં એક પવિત્ર બંધનને ઠાલી મશ્કરી તરીકે નહિ વાપરૂં. તમારા કાકા તમને એવાં ઠાલાં મશ્કરીનાં લગ્નમાં ઉતારવા નહિ માગતા હતા તે તમે સારી પેઠે જાણો છો. અને જો તમે તેમની મરજી જ રાખવા ચાહતાં હો તો તે આ રીતે રાખેલી કહેવાય વારૂ? તમે વિચાર કરો, તેમની મતલબ તો તમને પરણેલી જીંદગીનું સુખ પમાડવાની હતી–તે કયાં સચવાઈ? ખુદાનું નામ દઈ, દસ્તુરો પાસે બંદગીના કલામો પઢાવી, અરસ પરસનાં દુઃખ સુખના સાથી થવાનું કબૂલ કરી, પછી છૂટાં પડીએ! એ શું કહો છો તમે? ના, બા, મારાથી એવું કામ તો નહિ કરાય!"

"પ્રિય પિત્રાઈ, હું લગ્ન જેવા ગંભીર વિષયની મશ્કરી તો નથી કરવા માગતીઃ તમે કહો છો કે પ્યાર વગર પરણવું ખોટું છે, ને તમોને મારા પર પ્યાર તો નથી જ,...પણ જો હું. તમને જરા પણ...ગમતી હોઉં—" તે અચકાતી અચકાતી બોલી.

"ગમે?–ગમે કાં નહિ? તમે કંઈ જેવાં તેવાં છો શું? પણ તેથી શું એવું કરાય?

મને તો તમારી દયા આવે છે?" અને આમ બોલતાં તેનાથી હસી પડાયું.

"મારી તમને દયા આવે છે તો દયાને ખાતર કરો!" તે પણ હસીને જ બોલી, "મારી દયા—મારાં ભાડુતો અને નોકરચાકરોની દયા—અને વળી તમારાં ઇરાનીઓની દયા—એ દયાને ખાતર એક પગલું ભરવું અને તે બધાંને મોટો ફાયદો કરવો એ ખોટું કામ કહેવાય? મારા પિત્રાઈ, જરા વિચાર કરો. જો આ મહેલ અને જાગીરો પેલા મારા સગા મહેરવાનુંને હાથ ગઈ તો મારાં ભાડુત કેવાં દુઃખમાં પડે અને નીચોવાઈ જાય! કેવી મારી સ્થાપેલી નિશાળો વગેરે બંધ થઈ જાય, અને કેવી તમારી ઈરાનમાં કરવા ધારેલી બધી યોજનાઓ સુઈ જાય!"

"એ બધું ખરું છે—તમને મદદ કરવા હું કંઇબી કરું—પણ આવું? જે ખોટું કામ તે હું નહિ કરું બા! તમારા કાકાને ઠગવાનું, દસ્તુરોને ઠગવાનું અને લોકને ઠગવાનું થાય તે મારાથી કેમ ખમાય? લગ્ન તે લગ્ન, તેનાથી ઊપજતાં પરિણામ વેઠવા આપણે તૈયાર નહિ હોઈએ તો પરણિયે કાં? એક સ્ત્રીને ચાહવા, માન આપવા, પાળવાની કબુલાત આપી તેને મૂકી ચાલી જવું એ શું લગ્નની મશ્કરી કીધેલી નહિ કહેવાય?"

"કંઇબી નહિ, એ કરતાં તો વધારે લોક કરે છે! મારાં એક માસી હતાં તેઓ નાનપણમાં વિધવા થયાં હતાં અને ચીતલ પહેરવા અને કાળી સાડી તજવા માટે રડરડ કરતાં હતાં. તેથી મારા મમાવાજીએ શું કીધેલું! કોઇ પારસી ચીનથી આવ્યો—તે વિધુર હતો—તેને સમજાવી મારાં માસી સાથે દાણા છંટાવ્યા,—તે એકલો પાછો ચીન ગયો અને મારાં માસી સારાં લુગડાં, ઘરેણાં પહેરતાં સુખી થયાં."

"તે તો આગલા વખતની વાત, કે જ્યારે આપણાં લોક હિંદુઓની પેઠે વિધવાઓ પાસે ફરજીયાત શોક પળાવતાં,—આજે કોણ એવું કરે?"

"કરે છે જી! કરે છે! હવડાં એક મારી ઓળખાણની સુંદર જવાન છોકરી એક પંચાવન વર્ષના ઘરડા સાથે પરણી કે જેને હાર્ટડીઝીઝ પણ હતું તે તે જાણતી હતી, પણ પુષ્કળ પૈસા,—એટલે અમો સખીઓને કહેવા લાગી કે 'તેમાં શું? મરી જશે તો વિધવા થઈશ, કાળી સાડી પહેરીશ! પણ વાડી બંગલા, ગાડીઘોડા તો વાપરીશ! ગરીબાઈમાં સબડીએ તેના કરતાં તો એ સારું!'"

"તે ગમે તે હોય! મને એવી વાતો ના કહો, મિસ મીનોચેહેર, એવાં બૈરાં માટે હું જરા પણ માન ધરાવતો નથી."

"માન ધરાવો કે ના ધરાવો! પણ દાખલા એવા પણ છે. આપણે તો સારાં કામ પાર ઉતારવા માટે પરણવા માંગીએ છીએ,—આ તો તદ્દન આપમતલબ; એવાંઓ તો પરણીને પછી એકમેક સાથે લડે વઢે, બેવફા થાય અને પછી છૂટાં પડે. આપણે તો કાંઈ તેમ નથી કરવાના? હું જો પરણું તો મારા ધણી તરફ સાચી ને વફાદાર રહું, અને મારા ધણીને કાગળો મારફત રીઝવું, તેનાં કામમાં ઉત્તેજન આપું અને તેને જોઇતી મદદ કરું,—હું કંઇ તેને દુઃખ નહિ દઊં! વાસ્તે વિચાર કરો, આપણે લગ્નના ગાંઠથી બંધાયલાં પણ મિત્રો જેવાં રહીએ તેમાં ખોટું શું છે?"

"તમે સબર કરો," એકાએક ઉઠી ઉભો થઈ મીનોચેહેર બોલ્યો, "તમે સબર કરો—મને એક ઉપાય સુઝે છે. મને એક બે દહાડા એ વાત ઉપર વિચાર કરવા માટે આપો..."

"વારું ત્યારે ગાડી મંગાઉ છું...,તમે વિચાર કરીને મને જવાબ દો...પણ તમે બી

એટલું યાદ રાખજો કે મારી હાલત કેટલી દયા લાવવા લાયક છે, અને મારી સૂચનાથી દુનિયામાં કેટલાં ભલાં કામ બની શકે છે. અરે મારા એ પૈસા મારા હાથમાં રહે તો હું કેટલું કરું ! મુખ્ય તો મારા મોટાબાવાજીની બન્ને અગીઆરીમાં એકેકો શીખેશો એરવદ રાખું, અને તેની પાસે બધી ધર્મની ક્રિયાઓ સમજાતી ભાષાની મદદથી ખુલ્લી કરાવું કે જેથી લોકનો તે ઉપર ખરો ભાવ વધે. વળી દર રવિવારે ઇશ્વિરસેવા અને ઈશ્વર-ભજન કરાવું,—હવડાં તો સોરાબજી વકીલ મને કંઇ કરવા નથી દેતા. તેઓ જાણે છે કે હું આ બધો વારસો ખોવાની જ અને તેથી આ વર્ષની ઉપજ તેઓ બધી મારે માટે સાચવે છે, કે કંઇ નહિ તો એટલું તો મારા હાથમાં રહે ! અને મને મારા કાકાશ્રીનું આપેલું ઝવેરાત થોડુંક છે, તેથી હું કંઈ ભુખે મરું એવી તો ફીકર નથી. માટે, મારા પિત્રાઇ, હું તમને આ ઘડીએ જે ખરું છે તે કહું છું, કે જો તમે મને પરણવાની ના પાડશો તો ભલે, હું આ બધું છોડી એક ગરીબ સ્ત્રીને લાયકની સાદાઇથી કોઈ નાના ઘરમાં રહેવા જઈ જીવન ગાળીશ, પણ કોઇ દુરાચરણી દૈત્યને મારો દેહ વેચીશ તો નહિ, કે મારો આત્મા જીહાનમના ગારમાં નાખીશ નહિ. તમારા જવાબ ઉપર બધો આધાર રહેશે...અને તો પણ, મીનોચેહેર !" તે તેનો હાથ લઇ ઓજરખાહીથી બોલી, "તમે તમારા અંતઃકરણના અવાજ પ્રમાણે જ બોલજો અને કહેજો,—ખુદા જાણે છે કે હું તમારી પાસે ખોટું કામ કરાવવા ચાહતી નથી—સમજ્યા કે તમે ?"

મીનોચેહેરે તેનો હાથ જરા વાર ધરી રાખ્યો અને તેમ કરતાં બોલ્યો, "તમે મારી ઉપર વિશ્વાસ રાખજો; આ સવાલ કઠણ તો છે, પણ ખુદા મને રસ્તો બતાવશે, અને બતાવશે ત્યારે ખરો જ બતાવશે એવી મારી ઉમેદ છે..."

મીનોચેહર ગયો, અને નાજાં લાયબ્રેરી વાળા ઓરડામાં પાછી ગઇ અને પોતાના મરહુમ મુરબીની છબી આગળ ઉભી રહી થોડો વખત તેમના તરફ જોયા કીધું, અને જાણે તેઓ બોલતા હોય કે, "જોજે, હું જ જીતીશ !" એવું તેને લાગ્યું.

"અરે મારા વ્હાલા મુરબી !" તે ધીમે સાદે બોલી, "આ રીત મને સુખી કરવાની તમને કયાંથી સુઝી ! મને કેવી શરમ, અને કેવી હલકાઈ લાગી, મને કેવું દુઃખ થયું મીનોચેહેર જેવા એક ફીરેસ્તાને શ્રી મોઢે ચડતાં ! અને વળી હું તેના મ્હોત ઉપર ઇમારત બાંધું છું એવું તેને લાગ્યું ને તે દુઃખી થયો !"

પછી પાસે પડેલી ખુરશી ઉપર માથું નાંખી તે ગલીચા પર બેઠી અને પોતાનો ભરાઈ આવેલો દીલો દાબવાની હવે જરૂર નહિ રહેવાથી ખુબ રડી.

"એને મારી જરાબી દરકાર હોય એવું લાગતું નથી...હું એને જરાબી પસંદ પડી નથી !...એ તો મારી સૂચનાથી ચીઢાયો અને અજબજ થઈ ગયો. મારે મનથી તો એ એક સહેલી જ વાત, પણ એને કેવીગંભીર લાગી ! અરે એ મને ના કહેશે તો મને કેવું લાગશે ! અરે કાલ કયારે પડે !...આ મારી એકલી અટુલી જિંદગી...મારાં મનની વાત કોણને કહું ? મારા મનની ગુંચવણ કોણ ટાળે ? કોણ મારો મિત્ર છે ?"...પણ એમ વિચારતાં તેને મીનોચેહેરના કેટલાક શબ્દો તેમજ તેનાં ગાયનો યાદ આવ્યાં. તેને પ્રભુના પ્યારનું ભાન થયું, તેના ડહાપણ ઉપર વિશ્વાસ કેમ રાખવો તે તેના હૃદયમાં સમજાયું, અને તે હાથ જોડી ઉંચે જોઈ ખરી આરથાથી એક જાણીતા ભજનના શબ્દો ગણગણી બોલી, "'વાલી ! તું મુજનો

—આપણા લોક સંસ્કૃત આશીર્વાદ ભણાવે છે તેથી લંબાણ થાય છે,—પણ હું એકજ અસલ ભાષામાં આશીર્વાદ સરાવવાની તરફેણમાં છું."

"ને સમજાતી ભાષામાં નહિ !"

"સમજાતી ભાષામાં એ સુંદર આશિષ અને શીખામણો અપાતી હોય તો ઘણું સારૂં, પણ તેમ બની શકતું નથી. પારસી કાયદા પ્રમાણે અસલ ભાષામાંજ એ ભણતર ભણવું જોઈએ, નહિ તો લગ્ન ખોટાં ઠરે. આપણે તેના અર્થ ઇંગ્રેજી અથવા ગુજરાતીમાં લખાવી લઇ આપણા હાથમાં રાખી મુબેદ સાથે એકત્ર થઈ શકીએ,—અને તેમ થઇએ તોજ ક્રિયા ખરી, નહિ તો આપણાં જેવાં આજનાં શીખેલાં માણસો 'કરપાન' એટલે સાંભળતા કાને બહેરાં રહેનારાં કહેવાઇએ. હું તો એ ભાષા જાણું છું, પણ તમને એટલું કરવું પડશે !"

"એ તમારૂં બોલવું મને વ્યાજબી લાગે છે ખરૂં: હું જ્યારે પારસી લગ્નોમાં જાઉં છું ત્યારે મને જણાય છે કે આશીર્વાદની ક્રિયા ઉપર કંઇ ધ્યાન અપાતું નથી,—લગ્ન એટલે હસવું, બોલવું, ગાવું, સારાં કપડાં પહેરવાં પહેરાવવાં, વાજાં વગડાવવાં અને ખાણીપાણી કરવી, એજ પારસીઓ સમજે છે. તે બધી ગડબડમાં મુબેદો જાણે નકામા ઘાંટા પાડવા ઉભા હોય, અને મોટે મોટે બડબડાટ કરી બધી ખુશીખુરમીમાં ખલેલ કરતા હોય, તેમ માની લોકો પોતપોતામાં ખૂબ વાતો કરવાનું અને હસવા બોલવાનું ચલાવે છે, એ કેવું બેહુદું ! તેથી તો હું પારસી લગ્નોમાં જતી નથી."

"પણ ખાણીપીણી તો તમે કરવા માંગો છો જ!"

"તે કાં નહિ કરું ? મારાં ભાડુતો જેઓ મને ચાહે તેમને ખુશી કાં નહિ કરું ? પણ તેથી ક્રિયા ગંભીરપણે કરવામાં કંઇ વાંધો પડવો નહિ જોઇએ! ક્રિયા થાય તેટલાં અગીઆરીમાં થોડાં, સમાય તેટલાં, માણસ હોય, સર્વ કોઈ ક્રિયામાં ગંભીરાઇથી ભાગ લે, અને લગ્ન થવા પછી ખુશીખુરમી થાય તો તેમાં ખોટું કાંઈ નથી."

"લગ્ન પર ખાણીપાણી થવીજ જોઈએ એમ તમે માનો છો?"

"થવી જ જોઈએ એમ હું કંઇ કહેતી નથી,—જો પૈસા હોય તો કરાય, પણ તેથી લગ્નને તમાશાનું રૂપ આપી દેવું જોઈએ નહિ."

"હું ધારૂં છું કે લગ્નને નામે મોટા મોટા ખર્ચજ નહિ કરવા જોઈએ."

ઓવારણાં તે શું ?

આમ વાતો ચાલે છે તેટલાં બપોરના ખાણાનો ઘંટ થયો અને ઓફીસનાં બારણાં પર દીનમાએ ટકોરા માર્યાઃ "અરે ચાલની, નાજાં ! ભૂખ લાગીછ ! અંદર ભરાઇને શું કર્યા કરે છ ! પેલો તારો ઈરાની છજી બેઠો છે કે શું!"

"ઘરાની કોણ, દીનમાએ ? તમે કોણને વાસ્તે બોલો છો ? અંદર તો મારા પિત્રાઇ મીનાચેહર છે," એમ બોલતાં નાજાંએ બારણું ઉઘાડયું અને દીનમાએને અંદર લઈ તેમને ગળે વળગી પડી બોલી, "દીનમાએ, લેવો આ મારા થનારા વરને ઓવારણાં લેવો. તમે તો કહેતાં હતાં ને કે તારો વર આવશે તો સોનાં રૂપાનાં ફુલે વધાવીશ ને મોતીના ચોક પુરીશ, તે ક્યાં છે ?" અને એમ બધું રમુજમાં બોલતાં, મીનોચેહર જે દીનમાએને જોતાં જ ઉઠી ઉભો થયો હતો તેને તેમની આગળ ધસડી ગઈ.

દીનમાએ મોં જોવા લાગ્યાં, "એ શું બોલે છે ? ભવિષ્યનો વર કેમ થયો ?"

"દીનમાઈ! અમો આવતી તા. ૧૫ મીએ સહવારે દશ વાગતે થાણાની અગીઆરીમાં પરણીએ છીએ. ઓવારણાં લેવોની હવે ?"

"હં! હં! ભલે! વારું મરું, ઘણું જીવી એકમેકને પુરાં પડો અને દીકરા દીકરીનાં થઇ આ દુનિયા ને પેલી દુનિયાનું ભરપૂર સુખ હાંસલ કરો!" એમ બોલતાં દીનમાઈએ મીનોચેહરને મોઢે હાથ ફેરવી ઓવારણાં લીધાં.

મીનોચેહર ઘણો શરમાઇ ગયો, તેમજ જરા નારાજ પણ થયો અને બોલ્યો, "અરે એ શું, મિસ મીનોચેહર, તમે જેવાં સારા વિચારનાં બાનુ એક મિત્ર પાસે બીજાને ઓવારણાં લેવાડો! ઓવારણાં તે શું છે કંઇ સમજો છો?"

"વળી શું? એક રીતનો આવકાર! તમે ઘરમાં આવ્યા તેથી આવકાર દઇએ—બીજું શું?"

"કાંઇબી નહિ, ઓવારણાં તે કાંઇ આવકાર નથી! મારાં માતપિતાને તો ઓવારણાંનો જબરો ધિક્કાર હતો, કેમજે ઓવારણાં લેવાં એટલે પીડા બલા હોરી લેવી; 'મરું મરું' બોલતાં જાય અને કંઇ કાઢી લેતાં હોય તેમ હાથ ફેરવી પોતાને કપાળે હાથ દીએ અને અળાબળા હું લઉં ને તું સલામત રહે એમ ઇચ્છે—એ શું આપણુ જરથોસ્તીઓને છાજે? અને તે બી આજનાં શીખેલાંઓને? કદી નહિ, એ તો તદ્દન અમરથો વહેમ છે,—જેઓ બઇરાંને તો હલકાં અને ઓછી કિંમતનાં ગણે તેઓ બઇરાં પાસે મરદોને ઓવારણાં લેવાડે!"

"અરે બાવા, તેમાં શું વળી? બઇરાંના જીવની શી કિંમત? અલબત્ત માટીડાને જી! ને માટીડાની અળાબળા બઇરાંએ લેવીજ જોઇએ," દીનમાઈએ બચાવ કીધો.

"એમ છે?" હવે નાજાં બોલી, "હું તો કંઇ જાણું નહિ,—હું તો એટલું જ સમજું કે એ તો આવકાર દેવાનો એક હિન્દી રીત છે; કેમજે જ્યારે આપણા શાહનશાહ આ દેશમાં આવ્યા હતા ત્યારે પારસી બાનુઓએ આવકાર દેવાની એક રીત તરીકે ઓવારણાંને ગણ્યાં હતાં.[૧] પણ વારું હવે તે તો થયું, પણ દીનમાઈ, તમે ખુશી થયાં કે નહિ? હું અદરાઇ તે તમને ગમ્યું કે નહિ? કે તમારી પહેલાં હું અદરાઈ ગઈ તેથી અદેખાં પડયાં?"

"ઓવારી અદેખાઈ! કોઈ ભુંડું હોય કે અદેખાઈ કરે! હું બી લગભગ તો અદરાયલી છું જ—તું પેલા સાત હજાર તોલે તો લેને,—એક દહાડે બે લગ્ન થાય!"

પણ વળી પાછો નાજાંએ સખત શબ્દોમાં એ વિચાર વખોડી કાઢ્યો અને દીનમાઈને મુંગાં રાખ્યાં: "ખબરદાર, દીનમાઈ! તમે એ પાપી કામમાં મારી મદદ માંગી તો! જે સાત હજાર રૂપિયા માંગે છે તેને કહીએ ચૌટામાં ઉભો રહી વેચા—કોઈ વધતાબી આપશે! ને, મારાં દીનમાઈ, તમે જો પરણીને સુખી થવા ચહાતાં હો તો એ ખશરૂ વાંદરાને પડતો મૂકી પેલા ગરીબ માસ્ટર સાથે પરણો, જુઓ હું કેવી તમને નવાજું છું!"

"કબુલ, લે ચાલ, કબુલ! હું તો જાણું કે માસ્ટર મારા જેવી અજાણુને કબૂલ નહિ કરશે."

"કરશે—હું જાણું છું, તે તમારું દયાળુ દીલ જાણે છે, અને એમ જ માને છે કે તમે તેનાં મા વગરનાં બચ્ચાંને ચાહશો, પણ બીચારો પોતાની ગરીબીને લીધે બોલતાં શરમાય છે."...

૧. શાહનશાહ પંચમ જ્યોર્જ સને ૧૯૧૧માં અત્ર પધાર્યા ત્યારે મુંબઇના ગવર્મેન્ટ હાઉસના મેળાવડામાં આ પ્રમાણે બન્યું હતું.—તંત્રી

(૭)

લગ્નની આગલી સાંજે શું બન્યું !

[મીનોચેહર હવે ઇરાન ઉપડી જવાની તૈયારીમાં પડ્યો. સ્ટીમરની પેસેન્જરના પૈસા ભરી દીધા. એને પોતાને માટે લગ્નની તૈયારી કરતાં વખત લાગ્યો નહિ; અને નાજાં પાસે તો ઘણું ભરેલું છે તો હું એને બીજાં "કપડાં કરવા"નો ફોકટ ખરચ શા માટે ઉઠાઉં એમ કહેતો, પણ દોસ્તોની સમજાવતથી નાજાં માટે લગ્નની ક્રિયામાં પહેરવા એક તદ્દન સાદી પણ સુશોભિત સફેદ સાડી સાથનાં માત્ર એકજોડી કપડાં કરાવ્યાં તે જ. કેમકે પરણતી કન્યાનો પોષાક તેના થનારા વર તરફથી આવનો જોઇયે એ પારસીઓમાં જુના કાળનો રેવાજ છે, એમ જ નહિ પણ ઇરાનના જરથોસ્તીઓમાં પણ તે ચાલુ છે એમ તેણે જોયેલું હતું, જો કે ત્યાં "વરને વાગો" કરવાનો હસવા સરખો ચાલ તો નથી.

એવામાં લગ્નની આગળી સાંજે સોરાબજી વકીલ એક બીજા હીન્દુ વકીલ મી. ભાઇશંકરને લઇને નાજાંને અગત્યનું કામ છે કહી આવ્યા. મી. ભાઇશંકરે એક સીલ કીધેલું પડીકું નાજાં આગળ ધર્યું ને બોલ્યા: "મરહુમ શેઠ ફરામજી મીનોચેહેરના ખાનગી હુકમ પ્રમાણે આ પડીકું વગર ઉઘાડયે મી. સોરાબજી વકીલની સમક્ષ હું આપ બાઇ સાહેબને આપના લગ્નના દિવસની એક સાંજ અગાઉ પહોંચાડું છું. જો લગ્ન નહિ થાય તો મરહુમના મરણને તેર મહિના થાય તે દહાડે આપને પહોંચાડવાનો મને હુકમ હતો." નાજાં ભાઇશંકરને બીજા રૂમમાં બેસાડી આવી, અને પછી મોં પર જરા કચવાટ સાથે પેલું પડીકું ખોલી માંહેનો કાકાશ્રીનો કાગળ પહેલાં વાંચ્યો તે આ]:

"...હું જે જમાનો ખાધેલ બુઢ્ઢો છું તે આજે આ લખતાં બી તારી સાથે શરત માંડવા તૈયાર છું કે આ કાગળ તું તારા લગ્નની એક સાંજ આગમચ વાંચીશ, કેમજે હું જાણું છું કે તારી સઘળી બહાદુરી છતાં તું જ હારીશ!...હવે મારી દીકરી જાણી ચુકી હશે કે એક સ્ત્રી સદા સ્વતંત્ર રહી શકે નહિ, પણ એક ભલા પુરૂષ ઉપર આધાર રાખી તેનાં સુખ દુઃખની ભાગ્યણ થવામાં અને તેનાં બચ્ચાંની માતા થવામાં જ તેનું ખરૂં સુખ અને કર્તવ્ય છે!

"જો એમ હોય તો, દીકરી, જોઉં તારૂં માથું ઉંચક ને મારી તરફ જો! અને બોલ કે 'કાકાજાન, તમે જ જીત્યા!'...

"પણ-(અરે! 'પણ' વગરની તો દુનિયા જ નથી! એટલે મને તેનો વિચાર રાખવો પડે છે, અને તેથી લખું છું કે)- પણ જો તું આ કાગળ મારા મરણને તેર મહિના થયા બાદ વાંચતી હોય, એટલે હું ખોટો પડ્યો હોઉં,-તું તારે લાયકનો ધણી મેળવી શકી નહિ હોય તો લે-આ પડીકામાં જ એક બીજી કોડીસીલ કરીને મૂકું છું... એથી પહેલી કોડીસીલ ખોટી ઠરાઉં છું અને તે થઇ જ ન હોય તેમ રદ થાય છે, અને વ્હાલી દીકરી, તુંને હું મારી બધી દોલત, કશી પણ સરત વગર, સુપરત કરું છું.

"માટે, મારી દીકરી, જો તું ઘર છોડી જવા તૈયાર થયલી હોય તો તારા ગાંસડા પોટલાં પાછાં છોડાવ, અને મારા ઘણા ઘણા આશિષ સાથે તારા બાપીકા ઘરમાં પૂર સુખ ચેનમાં રહીને ઘણાં વર્ષ જીવજે,-આ બધું તારૂં જ છે...."

[કાકાશ્રીએ ઉમેર્યું હતું કે જો તું કોઈ સખ્સને પરણવા કબુલ થઇ હોય પણ તે ખરા પ્યારની લાગણી વના હોય તો "આ ઘડીએ તારૂં કારજ તોડી નાખ ને તે ધણીને કહે કે 'જાવો તમે! મને તમારી ગરજ રહી નથી!' તેવા સખ્સની નાસીપાસી ટાળવા પણ

તેને કાંઇ આપતી ના કેમકે જેઓ બૈરીના પૈસા જોઈ પરણવા આવે છે તેમને કશો સ-રભાવ ઘટતો નથી,-તેમને તો ધકો જ મળવો જોઇએ..."

નાજાં આ કાગલ વાંચી ડુસકે ડુસકે રડવા લાગી! તે જોઈ સોરાબજી સમજ્યા નહિ, ને ગભરાઇ જ ગયા, પણ નવી કોડીસીલ જોઈને બોલ્યા કે "આ તદન બરાબર છે,'પેલા'નું હવે કંઈ ચાલશે નહિ! હું એનો નિકાલ કરૂં છું. તમે બેફીકર રહો." પણ નાજાં કહેવા પડી કે એમ કાંઈ કરવાનું નથી, હવે કાંઈ હું મી-નોચેહરને છોડવાની નથી, કરી ઝડપથી નવી કોડીસીલ ફાડી નાંખી ને બોલી:

"લેવો! હવે શું કહો છો? કોડીસિલ છે કે કોડીસિલ નથી? મારા બેહેસ્તી મુર-બીના પૈસાની હું ધણીઆણી છું, અને હું સદા મારા વર મીનોચેહરની ઉપકારી રહીશ કે તેણે મને પરણીને મારો એ સંધી દોલત પર હક કાયમ રાખ્યો!"

પણ આ વાત મીનોચેહરના જાણવામાં આવી જ નહિ,—તે નહિ જાણે તેની નાજાંએ સોરાબજી વકીલને તાકીદ કીધી હતી...

બીજે દીવસે મીનોચેહર અને નાજાંનાં લગ્ન પૂર ગંભીરાઇથી અને અક્કલ પસંદ રીતે થાણાની અગીઆરીમાં થયાં તે બધું જોઈ ત્યાં હાજર રહેલાંઓ ઘણાં ખુશી થયાં કે આ તે લગ્ન કરવાની ખરી રીત! આ તે ખરો સુધારો!

બપોરના ખાણા પછી બધાંને મળી ભેટીને મીનોચેહર-નાજાંની સાથે-મોટરમાં મુંબાઇ સ્ટીમર પર ચઢવા ઉપડ્યો].

(૮)

મુંબઈ જતાં રસ્તામાં

મોટર પૂર ઝડપે દોડી. અને બંન્ને થોડો વખત તદ્દન મુંગાં,-પોતપોતાના વિચારમાં મશગુલ-બેસી રહ્યાં......

અંતે નાજાં બોલી, "જરા પડદો ખેંચો તો! તડકો મોં પર આવે છે," (એટલે મી-નોચેહરની જીભ ઉપડી–):

"મને વિચાર આવે છે, મિસ મીનો-નાજાં! કે તમે જો કોઈ રીતે મારા મરણ બાદ મારી યાદગીરી રાખવા ચાહતાં હો તો મને ગમતાં કામમાં પૈસા ખરચશો?"

"લગ્નને દહાડે મરણની વાત શી કરવો વારૂં! તમારાં હીરાંડોસાં હોય તો કહે કે અ-પશુકન નડે!" એમ કહી નાજાંએ તેનો હાથ ધર્યો.

"ત્યારે શેની વાત કરૂં? તમને શું ગમે છે?"

"લગ્નને દહાડે લગ્નની વાત, બીજી શી?"

"લગ્નની વાતે કરિયે? તમોને તમારાં લગ્ન ગમ્યાં કે એમ પુછું?"

"હા, પુછોની! વળી આપણાં લગ્નમાં ખાસ નવીન તત્વ હતાં એટલે પુછાયબી," તે બોલી.

"ગાયનમાં થયલી ભક્તિથી તમને સારૂં લાગ્યું?"

"ઘણું જ, મારા પર ઘણી ઉંડી અસર થઇ...મેં તો ધારેલું કે જેમ તેમ ચાર ચોખા છંટાવી લઇ હું તમારૂં નામ ધારણ કરી લઈશ એટલે થયું, પણ તમે જે રીતે લગ્ન ક્રિયા કરાવી તે રીતથી તો મારા પર એવી અસર થઈ છે કે મારી છાતી ભરાઈ આવે છે અને હું રડવું દબાવી શકતી નથી—"

"લગ્નને દહાડે રડાય? અપશુકન ન નડે!" મીનોચેહરે ટકોર કીધી.

"મને રડવું એમ આવે છે કે હું જેને એક સાધારણ સાટું માનતી હતી તે તો ખુ-દાના પવિત્ર કેબલાની સામે, દીનના દસ્તુરોની હજુરમાં, એક ગંભીર કોલ આપવા જેવું છે."

"હા, છે, તે તમે જાણતાં નહિં હતાં?"

"ના, બા ! મારે મનથી તો એટલું જ હતું કે લોકો એક આગલથી ગોઠવી રાખેલા સાટાંને જાહેર કરવા માટે લગ્ન ક્રિયા કરે છે, અને તેમાં આમ સુખી થજો, ને તેમ સુખી થજો, એવા આશીર્વાદ ફક્ત છે, પણ આજે તો મેં જોયું કે એમાં ઘણું વધારે છે."

"તમે ધાર્યા કરતાં વધારે, પણ હોવું જોઈએ તે જ, વધારે નહિ..."

[મિનોચેહર થોડી વાર થાણાની ટેકડીઓ જોતો બેસી ઈરાનના પહાડોના દેખાવ વિશે બોલવા લાગો. પણ નાજાંની ધીરજ રહી નહિ અને બોલી–]

"મીનોચેહર ! શું તમે ધારો છો કે એ સારૂં છે કે જે માણસ સાથે તમે લગ્નના ગાંઠથી બંધાયા તેની સાથે ગુજારવાનો ફક્ત એક કલાક રહ્યો છે ને તમે તેની જરા બી દરકાર કીધા વગર બીજી બીજી બાબતો પર ટાહેલાં ચલાવો છો !"

"ઓ ! હું ઘણો દિલગીર છું," મીનોચેહરે પોતાનું હંમેશનું ગૃહસ્થપણું બતાવ્યું, "તમને મારા બોલવાથી કંટાળો આવતો હોવ તો લો ! હું મુંગો બેસું !"

"મુંગા બેસશો તો હું ચાલતી ગાડીએ કુદી પડી મરી જઈશ!" તે આંખમાં આંસુ લાવી ચીડતી બોલી, "પરણ્યાં ને છુટાં પડવાનાં, તો શું આપણી પાસે આપણા ભવિષ્ય વિશેની કંઈ જ વાતો નહિ કે મુંગાં બેસીએ ?"

પણ મીનોચેહરને દબાયલો જોઈ નાજાં પાછી નરમ પડી ગઈ....

"ઓ મીનોચેહર, હું માફ માંગું છું. હું તમારૂં દિલ દુખવવા નથી માંગતી, પણ મારૂં દિલ અતિ દુઃખી છે....મારા દિલમાં એવું દુઃખ લાગે છે કે જાણે કોઈના ખભા પર માથું નાંખી રડી પડું !"...

"શાથી તમારૂં દિલ એટલું દુઃખી થયું છે ?...."

"બસ આ લગ્નક્રિયાના ગંભીર શબ્દોથી ! અરે મને ખબર નહિ કે લગ્નનો ખરો અર્થ શો છે ! હવે હું સમજી ! મને હવે ખબર પડી કે લગ્નથી બંધાઈ છુટા પડનારાં... જોડાંઓને કેવું લાગતું હશે !...એટલું તો મને કહીને જાવો કે એવી ગંભીર ક્રિયાથી ખુદાની હજુરમાં બંધાઈને એક થયા પછી આપણે છુટાં પડીશું તો ખુદાના ગુનેહગાર તો નહિ થઈશું ?"

"નહિ, એમાં ગુનાહ નથી. મેં એક સારા કામને વાસ્તે મારૂં સુખ તજ્યું છે,–તમે તે સારા કામમાં ભાગ લેવાને ખાતર તમારા સુખનો ભોગ આપ્યો છે, માટે ખુદા આપણી મનસ્વી જોઈ આપણને માફ કરશે."

"માથે લીધેલી ફરજો નહિ બજાવીએ તો પણ ?"

"બીજી વધારે મોટી–જન સેવાની ફરજો આપણે બજાવીશું, તે બસ છે."

[આ પ્રમાણે નાજાંને કાંઈક ઠંડી પાડી, મીનોચેહરે તેના મનનું કાંઈક સમાધાન કર્યું... એમ કરતાં તેઓ બંદર પર આવી પુગ્યાં...]

(૯)

[મીનોચેહેરને વળાવી સ્ટીમર પરથી ઉતરતાં નાજાંને બહુ ભારી લાગ્યું. સ્ટીમર ઉપડીને નાજાં મોટરમાં એકલી પડી રડતી ઘેર ગઈ. હવે તેનામાં ખરો પ્યાર જાગી ચૂક્યો હતો અને તેની અસંત વેદના થવા લાગી, તે ભૂલવાને તે જનસેવાના કાર્યોમાં ગૂંથાઈ રહેતી.

ઈરાન પહોંચી મીનોચેહેર ત્યાંના રસીલા હેવાલ લખી નાજાંને રીઝવતો હતો, તેમાંથી નાજાં ઈરાનીઓ વિશે અને તેમના રીતરીવાજો વિશે ઘણું નવું શીખી. આ હેવાલો ઉપરથી કર્તા (શ્રી પુતલીબાઇ)નું પોતાનું બોહલું વાંચન દેખાઈ આવે છે, અને તે આજે પણ વાંચતાં રસ પડે છે.

કેટલાક મહીના કેડે મીનોચેહેરના કાગલો આવતા બંધ થયા અને નાજાં ફીકરમંદ થઈ, ખબર કાઢતાં મીનોચેહેર તાવથી હેરાન હોવાનું સાંભળ્યું, એટલામાં ૧૯૧૪માં ઈંગ્લંડ અને જર્મની વચ્ચે લડાઈ જાગી અને તેમાં ટર્કી જોડાયાંથી ઈરાકમાં-ઈરાનની પાડોશમાં જ -લડાઈ આવી પહોંચી એટલે નાજાંના દીલમાં ધાસ્તી વધતી ગઈ. થોડુકમાં જ ઘાયલ થયેલા સૈનિકો હીંદુસ્તાન પાછા ફરતા થયા તેઓને માટે મુંબાઈમાં લેડી હાર્ડીંગ હોસ્પિટલ શરૂ થઈ તેમાં નાજાં નર્સ તરીકે મુફત સેવા કરવા જોડાઇ...એક દહાડો તેની નજર એક બેભાન પડેલા નવા દરદી પર પડતાં તે ચોંકી. તે તાવથી તદ્દન ગળાઈને હાડપીંજર જેવો થઈ ગયો હતો, તેથી અને તેનાં લશ્કરી કપડાંને લીધે તે નક્કી ઓળખી શકાયો નહિ. નાજાંએ તેના આંગપરથી ઉતારેલાં કપડાં શોધ્યાં તો તેમાં સુદરેહકુસ્તી હતાં, અને તેના ગજવામાંથી કાગલના ટુકડો મળ્યા તે પર મીનોચેહરના અક્ષર ઓલખ્યાથી નાજાંની પૂર્ણ ખાતરી થઇ. તે દરદીની સારવાર પોતે કરવાનું તેણે વડી નર્સ પાસે માંગી લીધું અને કારણ કહી દીધું કે એ મારો વર છે. આથી નાજાં તરફ ડાક્ટરો અને નર્સોની દીલસોજી ઘણી ઉશ્કેરાઇ અને સૌ કોઈ તે દરદીને બચાવવા મથ્યાં. થોડી વારે તે ભાનમાં આવ્યો ત્યારે નાજાંને ઓલખી ખુશી થયો. અંતે કેટલાક ચિંતાભર્યા દિવસો ગયા પછી મીનોચેહેર ધીમે ધીમે સારો થયો, તેને નાજાં દેવલાલીના પોતાના બંગલામાં લઇ ગઇ. અને ત્યાં તેની શક્તિ વહેલી પાછી આવી.]

લગ્નનું ખરૂં સાર્થક

હવે બન્નેએ તે ગયલા દુઃખી દિવસોની બધી વાત એકમેકને કહી. બન્નેએ પોતપોતાની લાગણી કેમ છુપાવી અને કાં છુપાવી તે એકમેકને જાહેર કીધું, અને નાજાંએ જ્યારે પોતાના સુગંધી સુખડના ડાબડામાંથી પોતાના લખેલા કાગળો (જે ઠેકાણું ચોક્કસ ન હોવાથી મોકલી શકાયા નહોતા તે) કાઢી મીનોચેહરને વંચાવ્યા ત્યારે તેની આંખમાંથી સંતોષનાં આંસુ પડયાં. મીનોચેહેર પણ એક ચામડાની કોથળી ઉઘાડી તેમાંથી થોડાક કાગળો અને પોતાની ખાનગી નોંધપોથી કાઢી નાજાંને દેખાડી-વંચાવી, અને નાજાં વાંચતી ગઈ અને રડતી ગઈ અને આખરે બોલીઃ

"હા, હવે હું સમજી, લગ્નની મોતેબરી સમજી, પ્રીત વગરનું જીવન કેવું અને પ્રીતિમય કેવું તેની સરખામણી થઇ. હવે હું મારા મુરબ્બી કાકાજીનો મારે માટેનો ખરો પ્યાર અને ખરી કાળજી પણ સમજી. તેઓ મને પરણાવવા માંગતા હતા તે શા માટે તે હું સમજી, અને કોઈ નાલાયકને પોતાની મરજીથી મારો હાથ આપી ન દેતાં, સદા મને કહેતા કે 'તું કોઈ સારા લાયક જવાન ઉપર મહોબત ધરાવે તો હું તને પરણાવું' તેની મતલબ હવે મને સમજ પડી." એમ કહી જાણે કાકાશ્રી પાસે હાજર હોય તેમ પળેપળ તેમનો આભાર માનતી.

થોડાંક અઠવાડિયાં આવી રીતના અપાર સુખમાં ગાળવા બાદ જ્યારે વરસાદની વૃષ્ટિથી દેવલાલીમાં વિશેષ સરદી થઇ ત્યારે આ દંપતિ મુંબઈ પાછાં ફર્યાં, અને પોતાના ભવ્ય મકાનમાં રહેવા ગયાં, અને જતાંવાર નાજાંએ ભાડુઓને નોકરોને, પાડપાડોશીઓને બીજબાની આપી, અને કેટલાંક સખાવતનાં કાર્યો જે કરવાનાં પડી રહ્યાં હતાં તે હાથ ધર્યાં; એટલું જ નહિ, પણ મીનોચેહરને સાથે લઈને લેડી હાર્ડીંગ હોસ્પીટલમાં ફરી જવામાં અને ત્યાંના અશક્ત યોદ્ધાઓને સંતોષ આપવામાં મોટી મોજ માનવા લાગી....

પૈસા પ્યાર અને કર્તવ્ય

(પ્રકરણ છેલ્લું)

[બગદાદ બ્રિટિશે લીધું તે બનાવની ખુશાલીમાં નાજાં મીનોચેહેરે મેસોપોટેમિયાથી લડાઈનું સંકટ ખમીને આવેલા સિપાઈઓને ઉઆફત આપી]

હવે બગદાદને માર્ગે ઈરાનમાં થઇ ઇરાનના હમદીનોની હાલત ઉપર ઘણી રૂડી અસર થશે, એમ મીનોચેહરના દિલમાં નવી આશા આવી છે:

"માટે લડાઇ પૂરી થતાં વાર ઈરાન જાઓ જઇ આ નવી તકનો બનતો લાભ લેવાનો મેં ઠરાવ કીધો છે, નાજાં!" તે બોલે છે. ત્યાં કામ ઘણું કરવાનું હજી રહ્યું છે. જો ને, આજે જ મને યઝદથી મારા એક દોસ્તનો આ કાગળ મળ્યો છે. તે લખે છે તે ખરૂં છે કે એ શહેર અને તેની આસપાસના ગામોમાં જરથોસ્તીઓની ૮૦૦૦ ની વસ્તી છે, તેઓ બહુજ દરિદ્રાવસ્થામાં જીવન ગાળે છે. ત્યાં આધુનિક કેળવણી આપવાની ૧૪ નિશાળો છે...બધી શાળાઓમાં ૭૦૦થી વધારે શિષ્યો તાલીમ લે છે, તેઓમાંના ઘણા છોકરાઓ પોતાના અભ્યાસ માટેની ચોપડીઓ પણ ખરીદ કરી શકતા નથી. એ ઉપરથી મારા દોસ્ત લખે છે કે 'હિંદુસ્થાનમાં બ્રિટિશ ન્યાયી રાજ્યના સંરક્ષણમાં વસનારા સુખી પારસીઓ પોતાના યજદમાં રહેનારા કંગાળ હમદીન ભાઈ બહેનોને હમેશાં કરતાં વધારે મદદ કરવાની ઉલટ પકડે તો તેઓ આગળ વધી શકે એમ છે. ઉપકારના ઉભરા સહિત મને કહેવા દેશો કે આપણા પરમજુ ઉદાર પારસીઓની મદદ ઈરાનીઓને મળવાથી તેઓ હમણા સુધી ઇરાનમાં ટકી શકયા છે; પારસી સખી ગૃહસ્થોની સહાયતા તેમને નહિ મળત તો ઈરાનમાં જરથોસ્તીઓનું નામ નિશાન બાકી ન રહેત!'"[1]

આ સાંભળી નાજાંએ તે કાગજ મીનોચેહરના હાથમાંથી જોવા લીધો ત્યારે તેની આંખો આંસુથી ભરાયલી હતી, તેથી જરા અટકીને બોલી, "હા, હું જોઉં છું કે ત્યાં ઘણું કામ કરવાનું પડયું છે, તે આપણે નહિ કરીએ તો કોણ કરે? માટે જ થોડુંક પર આપણાં ભલાં મિત્ર મીસીસ કટેલીએ તહેરાનમાં છોકરીઓની નિશાળ માટે રૂપીઆ દશ હજાર કાઢી આપ્યા તે સાંભળી હું કેવી ખુશ થઈ! પણ, મીનોચેહેર! એ તમારો દોસ્ત કોણ છે? નામ તો ઈરાની છે, પણ શું સુંદર ગુજરાતી અક્ષર છે! ને કેવું શુદ્ધ ગુજરાતી લખ્યું છે કે મને મારાં ગુજરાતીની શરમ લાગે છે!"

"એ મી. રશ્સ ઈરાની જ છે, પણ મુંબઈમાં ગુજરાતી એક જુદી ભાષા તરીકે શીખી ગયા છે એટલે તે ચોખી ભાષા લખે છે, જ્યારે તું કે આપણાં બીજાં પારસીઓ ગુજરાતી શીખ્યા વિના કે માત્ર અધુરૂં શીખી બોલીએ કે લખીએ છીએ; પણ ઇંગ્રેજી અશુદ્ધ જોડણી લખતાં કે બોલતાં શરમાઈએ તેમ ગુજરાતીમાં કરતાં કેમ શરમાતાં નહિ હોઈશું?"

"તમે જાણો છો ને, મીનોચેહેર! કે આપણા વિદ્વાન મિત્ર મી. જમશેદજી દલાલ તો કહે છે કે પારસીઓથી શુદ્ધ ગુજરાતી બોલી કે લખી શકાય જ નહિ![2] જો કે પોતે

---

૧. ખોદાદાદ બો. રશ્સનો તા. ૫ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૭ નો આ પત્ર સ્ત્રીબોધના અધિપતિ ઉપર આ વાર્તાના સંબંધમાં જ આવેલો તેમાંથી આ ઉતારો છે. આ પત્ર મળવા પછી થોડા જ મહિનામાં ઉપલા જુવાન લખનારનું ઇરાનમાં ખૂન થવાની ખબર સાંભળી અમે બહુ દિલગીર થયાં —પુતલીબાઇ.

૨. સ્વ. જમશેદજી દલાલ વડોદરામાં વિદ્યાધિકારી હતા. તેઓએ "સમાલોચક"માં સાક્ષર શ્રી અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી કૃત "નિવૃત્તિ વિનોદ" નામક પુસ્તકનું અવલોકન કરેલું તેમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પારસીઓ માટે ઉચ્ચાર્યું હતું.

તો કેવું શુદ્ધ લખે છે ને બોલે છે જો!"

"હું એ મતને મળતો થઈ શકતો નથી, નાજાં! અને તને ભલામણ કરું છું કે જોઈએ તો હમણાં જ અને જોઈએ તો હું પાછો ઈરાન જાઉં ત્યારે તું ગુજરાતી પર એક સ્ટડી-અભ્યાસ તરીકે મંડજે."

"ખરી વાત! તમે ઈરાન પાછા જાઓ ત્યારે!—"

"એટલે, નાજાં, તું શું કહેવા માગે છે? હવે મને ઈરાન જવાને શી અડચણ છે? હવે તો મારો તાવ જતો રહ્યો!"

"હા, જીગર! હું ખુદાનો આભાર માનું તેટલો થોડો કે તમે મારે નસીબે બચ્યા છો!" વળી નાજાંની આંખ આંસુથી ભરાઈ ગઈ, તેથી તે જરા થોભી બોલી, "પણ તમે ઈરાન જાઓ તે આગાઉ હું તો ફારસી શીખવાની છું, ગુજરાતી નહિ—સમજ્યા?"

"નહિ સમજ્યો! તું ને અહિં ફારસીનું એટલું શું કામ!"

"અહિં નહિં, પણ ત્યાં—"

"એટલે?"

"એટલે કે જ્યાં તમે ત્યાં હું—હું હવે તમને ઈરાન જતા અટકાવીશ નહિ, વ્હાલા જાન! તમારાં ખરી અગત્યનાં કામની વચ્ચે હું મારો પ્યાર આણીશ નહિ, પણ તમારી સાથે ત્યાં રહીશ, અને તમારાં કામમાં સહેજ પણ ભાગ લઈ શકું તો મારું જીવન મેં વ્યર્થ ગુમાવ્યું એમ મને અંતરમાં લાગ્યા નહિ કરશે."

"એમ ના સમજ, નાજાં! તેં આજ સુધી પૂરતું કીધું છે. તેં તારા પૈસાનો કેવો કિમતી ઉપયોગ કીધો છે ને ઇરાનના ગરીબોના આશિષ મેળવ્યા છે તેનો હું સાહેદ ... ને તે જોઈ મારા દિલમાં કેવી ખુશી ...ી રહી છે!"

"પૈસા! પૈસા શી ચીજ છે? ને તે ખુદાએ મને સોંપ્યા તેથી મારા થયા કે? અને મારા ગુજરાન સારું તે કેટલા જોઈએ? અને જ્યાં હજારો કામ પડેલાં છે ને કેટલાં તો પૈસા વગર અટકે છે ત્યાં હું મારા કહેવાતા પૈસા લઈને બેસી રહું તો ખુદાનો વિશ્વાસઘાત નહિં કરું કે?...ને હું પૈસા આપીને જ સેવાની ફરજમાંથી છટકી જાઉં કે? નહિ, નહિ, મીનોચેહેર! તમારી તે ફરજ—તે મારી નહિં કે? મને અહિં બીજું શું કામ છે?...મારા પૈસાનો વહિવટ! તે કેટલું કામ? અને તે પણ ખરાં તન મનનાં કામમાંથી છટકવાનું બહાનું જ!..."

"પણ, નાજાં! મેં તને આગળ કહ્યું છે નેં જે તારા જેવી સ્ત્રીઓને માટે ઈરાન જવું ઘણું જોખમ ભર્યું છે!"

"તો! તો! હવે તો મામલો સુધરશે, ને નહિ સુધરે તો પણ આજ સુધી મીસીસ સાઇકસ ને એવા ડીયલાફવા પોતપોતાના વર સાથે વરસો સુધી ત્યાં રહેલી તે શું હું જાણતી નથી કે? તેઓનાં ઈરાન વિષેનાં પુસ્તકો તો તમે જ મને વાંચવા આપેલાં તે ભૂલી જાઓ છો કે? વળી ખ્રિસ્તી મીશનરીઓ સાથે તેમની સ્ત્રીઓ ક્યાં ક્યાં જાય છે તે શું આપણે જાણતાં નથી? તો 'મીનોચેહેર મીશનરી'ની બાયડી શું તેની સાથે જતાં ડરી જશે કે? ને 'નાજાં' નાજુક' નો એલકાબ પામશે કે?"

"વ્હાલી નાજાં, તારો પ્યાર મને હરાવે છે—તારો સેવા કરવાનો ઠરાવ અને ઉત્સાહ મને હરખાવે છે. તને જે તારી ફરજો તારી આંખ સામે ઉભેલી દેખાતી હોય તે બજાવતાં અંગત ધાસ્તીથી કે સ્ત્રી-અબળા વિષેના આપણા સાધારણ વિચારોથી હું હવે તને અટકાવીશ નહિ. ખુદા આપણો બેગો યત્ન સ્વીકારે!"

મીનોચેહરે નાજાંને ખરા સંતોષથી એક પવિત્ર ચુંબન કીધું, ને નાજાંને લાગ્યું કે મારા ધણીનો સંપૂર્ણ પ્રેમ—માનસિક જ નહિં પણ આત્મિક પ્રેમ—હું આજે આ પળે જ પહેલવહેલો પામી! [સમાપ્ત]

સ્વ. કેખુશરો કાબરાજી

જયંતીવિભાગ.

સાક્ષરોના લેખો, શતાબ્દીનો મેળાવડો મુંબઈ શતાબ્દીનો મેળાવડો, કરાંચી મેળાવડામાં
ગવાયલાં ગાયનો વગેરે.

જેમની જન્મ શતાબ્દી. તા. ૨૧ મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૨, મુંબઈ તથા કરાંચીમાં ઉજવાઈ હતી.

જયંતી વિભાગ

સદ્‌ગત મહાન પારસી લેખક અને સુધારક

કેખુશરો નવરોજી કાબરાજી

ખબરદાર

ભારત દેશનો ગુજરાત પ્રાંત એક ખરેખર ભાગ્યવંત પ્રાંત છે, અને ગુજરાતી સમાજ પણ એક મહાન વિશિષ્ટ સમાજ છે. ગુજરાતી એટલે ગુજરાત કાઠિયાવાડ ને કચ્છના વેદધર્મી હિન્દુઓ જ નહીં, પણ જૈનો, મુસ્લિમો, પારસીઓ, ખ્રિસ્તીઓ વગેરે અનેક જુદા જુદા ધર્મ ને આચાર પાળતી અન્ય પ્રભાવશાળી કોમો પણ છે. ગુજરાતની આધુનિક સંસ્કૃતિને ખીલવવામાં ને માત્ર ગુજરાતને જ નહીં પણ આખા ભારતદેશને ભર દુનિયામાં દીપતો અને આગળ પડતો કરવામાં એ સર્વ કોમનો હાથ છે. શ્રીકૃષ્ણની સ્થાનભૂમિ એ જ ગુજરાત હોવા ઉપરાંત તેણે હેમચંદ્ર આચાર્ય જેવા ત્રિકાલજ્ઞાની મહાપંડિત સાધુ, દયાનંદ સરસ્વતી, મહાત્મા ગાંધીજી, દાદાભાઇ નવરોજી, સર ફિરોઝશાહ મહેતા, સર જમશેદજી જીજીભાઇ, જમશેદજી તાતા, બહેરામજી મલબારી, કેખુશરો કાબરાજી, નામદાર આગાખાન, સર ઇબ્રાહીમ રહીમતુલ્લા, મહમદઅલી ઝીણા, મહાન ભક્ત અનવર સાહેબ જેવા અનેક નરવીરલાઓ પેદા કીધા છે. ગુજરાતની કીર્તિ તે માત્ર હિંદુઓની જ નહીં, પણ પારસીઓ, મુસ્લિમો વગેરે સર્વ કોમોની છે. એ કીર્તિને વધારવામાં એ સૌએ પોતાનો કિંમતી ફાળો આપ્યો છે.

ઇસ્વિસની ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ગુજરાતની તમામ કોમો પર પોતાના લેખોથી અને નેતૃત્વથી જે થોડા ગુજરાતીઓ અમર નામ મૂકી ગયા છે, તેમાંના એક સ્વર્ગસ્થ કેખુશરો નવરોજી કાબરાજી પણ છે. જે વેળાએ ગુજરાતની તમામ કોમોમાં જનવાણી સંસારની અનેક માઠી રૂઢિઓ ચાલુ હતી, જે વેળાએ પુરુષોમાં પણ કેળવણીનો પ્રચાર બહુ જ થોડો હતો અને સ્ત્રીઓ તો અનેક અંતરાયો અને પટાંતરોથી સમાજમાં બહાર પણ આવી શકતી નહોતી, જે વેળાએ દેશાભિમાનની લાગણી અતિમંદ હતી, અને જે વેળાએ સાહિત્યનો ને વિદ્યાસંપાદનનો શોખ જનસમાજના પૂરા બે ટકામાં પણ નહોતો, તે વેળાએ મુંબઈમાં જે સુશિક્ષિત ગુજરાતીઓ સમાજના હિતાર્થે પોતાના તનમનથી શ્રમ લેવા બહાર પડયા હતા, તેમાં સ્વ. કેખુશરો કાબરાજીનું સ્થાન મોખરે જ હતું. કવિ નર્મદાશંકર, કરસનદાસ મૂળજી, નાનાભાઈ હરિદાસ વગેરે હિંદુ સુધારકો સાથે દાદાભાઈ નવરોજી, નવરોજી ફરદુનજી, સોરાબજી બંગાલી, બહેરામજી મર્ઝબાન, ખરશેદજી રૂસ્તમજી કામા, અને બીજા ઘણા પારસી સુધારકો સાથે કેખુશરો કાબરાજી પણ આગળ પડતા હતા.

સામાન્ય સમાજની સ્મરણશક્તિ ઘણી વેળાએ ટૂંકી હોય છે. "સાંઇ ગયા ને સાંઇની શરમ સાથે લેતા ગયા" તેવું સમાજમાં બને છે. આજે વિદ્યા, જ્ઞાન અને કેળવણી આગળ વધ્યાં છે, સંસારની અનેક માઠી રૂઢિઓ ભુસાઇ ગઇ છે, નાતજાતની અનેક

માંથી, અજ્ઞાનમાંથી, ગુલામીમાંથી સમાજને મુક્ત કરવા જે નરવીરો જીવનભર અનેક વિરોધીનો સામનો કરીને પોતાથી બનતું કરી ગયા છે, તે સૌનાં સ્મરણ આભાર સાથે તાજાં રાખવાની સમાજની ફરજ છે.

આજનો યુવાન સાહિત્યકાર ભાગ્યે જ જાણતો હશે કે મુંબઇમાં અને ગુજરાતમાં સ્વ. કૈખુશરો કાબરાજીનું નામ એક શક્તિ સમાન હતું. કાબરાજી એક મહાન દેશી વર્તમાનપત્રકાર ઉપરાંત સમર્થ લેખક, નાટકકર્તા, નવલકથાકાર, સંગીતકાર, વ્યાખ્યાતા અને પ્રખર સુધારક હતા. કરસનદાસ મૂળજીએ પ્રથમ પ્રગટ કરેલા સાપ્તાહિક "રાસ્ત ગોફતાર"ના સને ૧૮૬૩ થી સને ૧૯૦૨ સુધી, તેમજ પ્રખ્યાત જુનામાં જુના સ્ત્રીમાસિક "સ્ત્રીબોધ"ના સને ૧૮૬૩થી સને ૧૯૦૪ સુધી,–એમના મરણ પર્યંત, કાબરાજી તંત્રી હતા. એમના બધા લેખો એકઠા કરીને છપાવાય તો હજારો પૃષ્ઠોના અનેક ગ્રંથો થાય. આપણો આજનો સાહિત્યકાર જાણીને વિસ્મય પામશે કે કાબરાજીએ પોતાના વર્તમાનપત્ર અને માસિકના તંત્રીપદ હેઠળ જે ચાલુ લેખો લખવાના હતા તે ઉપરાંત એક ડઝન ઉપર નાટકો અને વિશેક મોટી મોટી નવલકથાઓ પણ લખી છે. એ નાટકો અને નવલકથાઓ એમના જમાનાના તમામ હિંદુ પારસી ને મુસ્લિમ સમાજોમાં ઘણી લોકપ્રિય હતી, ને આજે પણ તે બહુ હિંદુ કુટુંબોમાં વંચાય છે. આ નવલકથાઓ જાણીતી અંગ્રેજી નવલકથાઓ પરથી રૂપાંતર કરીને લખાઈ હતી, પણ તે એવાં સચોટ રૂપાંતર હતાં કે તે પારસી સંસારને આબાદ લાગુ પડે તેવાં હતાં. માત્ર મૂળનું ખોખું જ રાખીને તેના પાયા પર પોતાની કળા અને વિચારશક્તિના બળથી તે જાણે નવી જ કૃતિ ખડી કરતા. હજી આજે પણ એ નવલકથાઓ વાંચવા જેવી છે, અને હું મારા હિંદુ સાહિત્યબંધુઓને વિનંતિ કરું છું કે એમની થોડી પણ નવલકથાઓ—'દારાશાનાં,' 'દુખિયારી બચુ,' 'ગુલી ગરીબ,' 'મીઠી મીઠી,' 'ભોલો દોલો' વગેરે–તેઓ વાંચે તો તેમાંથી તેમને કળાના કેટલાક આકર્ષક રંગો મળી આવશે અને ચિત્રવિચિત્ર મનુષ્ય સ્વભાવનાં અનેક ચિત્રો તેમાંથી તેઓ મેળવી શકશે.

એવા મહાન લેખક કૈખુશરો કાબરાજીનો જન્મ તા. ૨૧ મી ઓગસ્ટ સને ૧૮૪૨ને દિને થયો હતો, એટલે આ વર્ષની આવતી તા. ૨૧ મી ઓગસ્ટે એ જન્મની શતાબ્દી પૂરી થશે. કાબરાજીને મરણ પામ્યાને ૩૮ વર્ષ થઈ ગયાં છે, (તા. ૨૫ એપ્રિલ, ૧૯૦૪), પણ પારસી સમાજ એમને ભૂલ્યો નથી. અને એમના જન્મને હવે સો વર્ષ પૂરાં થશે તે વેળાએ એમની જયંતિ ઉજવવાની સૂચના પણ પારસી પત્રોમાં થઇ છે ગુજરાતીઓએ એટલે ગુજરાતની બધી કોમોએ કરસનદાસ મૂળજીની, રણછોડભાઈ ઉદયરામની, કવિ નર્મદાશંકરની એમ ગઈ સદીના આપણા મહાન ગુજરાતીઓની જયંતી ઉજવી છે. સાહિત્યમાં તો નાતજાતનો કશો ભેદ નથી ને હોવો ન જ જોઇએ. મારી સૂચના છે કે સ્વ. કૈખુશરો કાબરાજીની શતાબ્દી ઉજવવા ગુજરાતના સાહિત્યકારો ને સુધારક મંડળો જલદીથી પ્રબંધ કરે, પારસી વર્તમાન પત્રો પારસી લેખક મંડળ તથા પારસીઓનાં

નામાંકિત પારસી સાહિત્યકાર

કેખુશરો નવરોજજી કાબરાજી

(જીવનકાળ ૨૧-૮-૧૮૪૨ થી ૨૫-૪-૧૯૦૪)

(એમની શતાબ્દી વખતે એક આછો પરિચય)

લેખક:—ડૉ૦ એરચ જહાંગીર તારાપોરવાળા, પીએચ. ડી.

જૂના કાળમાં ભાષાભેદ નહોતા

પારસી ગુજરાતી સાહિત્ય એક રીતે કહીએ તો ઇસવીસનની ૧૯ મી સદીથી જણાયલું છે. તે આગળ પણ ૧૭ મી સદીમાં બેહેરામ લખમીધર નામે લેખકનાં નામોઓ જણાયલાં છે. અને સર્વથી પુરાતન ગુજરાતી ભાષાના નમૂનાઓ જે આજે આપણને જડે છે, તેમાં જરથોસ્તી ધર્મગ્રન્થોના ગુજરાતી અનુવાદો પણ ગણવા જોઈએ. એમાંથી ઈ. સ. ની ૧૪ મી તથા ૧૫ મી સદીમાં પ્રચલિત ગુજરાતી ભાષાનો સારો ખ્યાલ આવી શકે છે. ધારવા મેળે એજ પ્રકારની ભાષા ગુજરાતનાં સર્વ વતનીઓ બોલતા હતા. પારસી ગુજરાતી, હિંદુ ગુજરાતી તથા થોડાંક વર્ષોથી જુદી પડતી મુસલમાન ગુજરાતી એ કિસમના વિભાગો આપણે ઓગણીસમી સદીથી જ જોઈશું, એવા વિભાગો પડવાનું કારણ તપાસવાનું અત્યારે આ લેખમાં અસ્થાને ગણાય, છતાં તેના પરિણામે પારસી કોમનાં "શીખેલાં ભણેલાંઓ" રફતે રફતે ગુજરાતના આજના સાહિત્યથી મોટે ભાગે લગભગ અણુજાણ્યુ રહ્યાં છે. ખાસ કરી આપણી પારસી કોમ એક પ્રકારે ગુજરાતી તરફ એકદમ બેદરકાર બની ગઈ છે. ઘરમાં ભારોભાર અંગ્રેજીથી મિશ્રિત ગુજરાતી બોલવું અને કદાચ થોડાંક વર્તમાનપત્રો વાંચવાં એટલામાં જ મને છે કે જે પારસી હોય તે કદીએ શુદ્ધ ગુજરાતી લખી યા બોલી શકે નહીં. આપણી પોતાનીજ બેદરકારી આ હાલત માટે જવાબદાર છે, અને વધુ અફસોસકારક તો એ છે જે આપણા પોતાના પારસી લેખકોને પણ આપણી કોમે વિસારી મૂકયા છે.

કાબરાજીની શતાબ્દી

પારસીઓમાં ગુજરાતી ભાષામાં અસરકારક અને સુંદર શિષ્ટ ભાષામાં લખનારા અલબત થોડાજ છે. તેઓમાં કેખુશરો કાબરાજી ઊંચું સ્થાન લે છે. બલકે ગદ્ય લેખકોમાં સર્વથી પહેલું સ્થાન એમનું ગણાય. મને યાદ છે જે મારાં વિદ્યાર્થી જીવન દમિયાન મેં એમનાં ઘણાંક લખાણો હોંશે હોંશે વાંચેલાં. કમનસીબે બધાં મારાથી ન જ વંચાયાં અને પાછળથી ખાસ અભ્યાસને માટે એમનાં પુસ્તકો વાંચવા ઇચ્છા થઈ, ત્યારે માત્ર પાંચેક મોટી વાર્તાઓ અને દસ નાટકો મને વાંચવા મળ્યાં; પણ એટલામાંજ એમણે જન્માવેલું સાહિત્ય સમાઈ જતું નથી એ તો સ્પષ્ટ જ છે. આ પ્રકારનાં સંકુચિત વાંચનને કારણે મારું આ લખાણ કાંઇક અધુરું લેખાય. છતાં આપણી કોમના સર્વોત્તમ ગુજરાતી લેખકની આ શતાબ્દી સમયે એમના એક વખાણનાર તરીકે મારે કાંઇક તો લખવું ઘટે.

ધ્યાન ખેંચે છે તે એ જે એમની વાર્તાઓ તથા નાટકોમાં ઘણીક વાર મુખ્ય વસ્તુ (plot) અંગ્રેજી પરથી હોય છતાં તેનું રૂપાંતર એટલી તો કુશળતાથી કરેલું હોય છે જે સાધારણ વાંચનાર એમજ ધારે કે બધું લેખકની પોતાની કલ્પનાનું પરિણામ છે. અંગ્રેજી સંસાર તથા સંસ્કૃતિ વર્ણવતી એક અંગ્રેજી વાર્તા (novel) ને લઈને તેને પારસી સંસારને તથા આ દેશના આચાર-વિચારોને અનુસરતી બનાવવી એ સાધારણ લેખક કરી શકે નહીં. અને એવાં રૂપાન્તર છતાં તેમાં રસ (Interest)ની જરાએ હાનિ થવા ન પામે એવા લેખક ઘણા જ થોડા હોય છે. એવી અદ્ભુત શક્તિ કેખુશરો કાબરાજી ધરાવતા હતા.

એમની "દુખિયારી બચુ"એ તે સમયની ગુજરાતી જનતાનાં હૈયાં હચમચાવી મેલ્યાં હતાં. અંગ્રેજી સાહિત્યનો જાણકાર જ એનું મૂળ પારખી શકે છે. કારણ કે આખી વાર્તાને હુબહુ પારસી સંસારના પ્રતિબિમ્બ જેવી બનાવી હતી. એ જ પ્રકારની વાર્તા "ભોલો દોલો" છે; મેં પોતે બચપણમાં અત્યંત આનન્દપૂર્વક આ વાર્તા વાંચેલી અને આજે પણ એ વાર્તા મને પ્રિય છે. એ પહેલી વાંચ્યા પછી દસેક વર્ષે મેં મૂળ અંગ્રેજી વાર્તા Handy Andy વાંચેલી અને તે વખતે મને થયું જે મૂળ લેખક કરતાં કેખુશરોનું રૂપાન્તર ઘણું ચઢિયાતું લેખાય. આજે પણ મારા મતમાં ફેર પડયો નથી. એવો જ એક ત્રીજો દાખલો-"નિન્દાખાનું." બે જ માસ પર મેં "નિન્દાખાનું" વાંચી તુરત પછી તેનું મૂળ The School for Scandal વાંચ્યું-એમાં પણ કેખુશરો કાબરાજીની લેખક તરીકેની ખૂબી તરી આવે છે. આપણા સંસારને અને આપણી રહેણીકરણીને બંધબેસતું થાય એ પ્રકારે વસ્તુ ગોઠવાય તો જ લેખકની ખૂબી ગણાય. અંદર એક પણ પ્રસંગ એવો ન હોય જે આપણા મનને ખટકે. "નિન્દાખાના"માં એવું જરાયે નથી. બલ્કે એક વાકય પણ એવું શોધ્યું મળશે નહિ જે આપણા સંસારને અણજુગતું હોય.

ઉત્તમ નાટકકાર

પણ કેખુશરો કાબરાજીની વાર્તાઓ તથા તેમનાં નાટકો બધાં જ આ પ્રમાણે બીજા લેખકોનાં લખાણોનાં રૂપાંતરો નથી, ઘણાંક સ્વતંત્ર કલ્પનામાંથી ઉપજાવેલાં છે, જેવાં કે એમનાં શાહનામાનાં નાટકો. "શાહનામા" માંથી એમણે માત્ર એક આખ્યાન લીધેલું અને તેને એવે પ્રકારે શણગારીને નાટકનું રૂપ આપ્યું છે જે આપણે જાણે મુગ્ધ બની જઈએ. મારાં વાંચેલાં એવાં ત્રણ નાટકોમાં હું અગ્રસ્થાન "બેજન અને મનીજેહ"ને આપું. એ હું ધારું છું ત્યાં સુધી કાબરાજીનું પ્રથમ નાટક હતું. એનો દીબાચો (મે, ૧૮૬૯ માં લખાયલો) વાંચવા અને મનન કરવા યોગ્ય છે. "એક સારા નાટકમાં શું શું જોઇએ?" એ વિષય પર દીબાચો લખાયો છે અને નાટક પ્રજાજીવનમાં શો ભાગ ભજવે છે તે પર મનનીય વિચારો દર્શાવ્યા છે. એ સંબંધે યાદ રાખવું જે તે સમય ગુજરાતી નાટકની અધોગતિનો હતો. સ્વ. રણછોડભાઈ આ સમયે ગુજરાતી નાટકને ઉચ્ચ પદે લાવવા મથી રહેલા હતા. એવે સમયે કેખુશરો કાબરાજીએ બહુ જ સંગીન સહકાર આપ્યો. એ બને પ્રિય મિત્રો હતા. કેખુશરોએ પોતાનું એક નાટક-"નંદબત્રીસી"-પોતાના બે પ્રિય હિન્દુ મિત્રોને અર્પણ કર્યું છે. એનું "ગ્રંથાર્પણ" ઉતારી લેવા યોગ્ય છે:

"મારા સ્નેહી મિત્રો રા. રા. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ તથા રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ, જેઓના લાંબા સ્નેહસંબંધમાં મારા સરખા એક લખનારને લેખન શીખવાનો લાભ મળ્યો છે. તેઓને ગુજરાતીના

મારા જ્ઞાનસુધારાના સ્મરણમાં આ ન્હાનો નાટક-ગ્રંથ આદરયુક્ત અર્પણ કરું છું."

આ સુંદર ગ્રંથાર્પણમાં કેખુશરોની પોતાના મિત્રો તરફની ઊંડી લાગણી અને પોતે કેટલા આજ કાલની કોમ કોમ વચ્ચેની કડવાશથી મોકળા હતા તે દેખાડે છે.

ભાષાશક્ષી

કેખુશરો કાબરાજીની ભાષાશૈલી સરળ તથા સુંદર છે. આજના ગુજરાતી પર જેટલે અંશે અંગ્રેજીની છાયા પડી છે તે કેખુશરોમાં દેખાતી નથી. એમનાં પહેલાં નાટકો ફારસી "શાહનામા" પરથી લીધેલાં એટલે તેમાં ફારસીની અસર દેખાય તે કુદરતી ગણાય, છતાંય ગુજરાતી ભાષા સરળ વહેતી જાય છે. જોડણીની દૃષ્ટિએ કોઈક આજકાલના સાક્ષરને કાંઇક અણગમો થાય ખરો, પરંતુ તે સમયે ગુજરાત વિદ્યાપીઠનો જોડણીકોશ છપાયો ન હતો, પણ જોડણીમાં એ સુધારો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. એમનાં પાછળનાં નાટકોમાં તથા વાર્તાઓમાં જોડણીની શુદ્ધતા પર કેખુશરોએ વિશેષ ધ્યાન આપ્યું છે. કેટલીકવાર તો એમણે શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દોનો પ્રયોગ કરેલો મળે છે, અને કોઇ પણ સંસ્કૃત જાણકાર સાક્ષરને શોભે તેવું સુંદર ગુજરાતી લખ્યું છે. આ સંબંધે એક રમુજી વાત યાદ આવે છે. મહારાણી વિક્ટોરિયાની "ડાયમંડ જુબીલી" નો અવસર હતો. અને કાબરાજીના અઠવાડિક "રાસ્ત ગોફ્તાર" માં તેને લગતાં લખાણો આવતાં. તેમાં એ હંમેશાં "ડાયમંડ જુબીલી" ન લખતાં "હીરક મહોત્સવ" લખતા. મારા સ્વર્ગવાસી મામાશ્રી આથી બહુ ખીજતા કે "આ શું ડાચું ભાંગી જાય તેવું લખે છે? સમજાતું બી નથી ને બોલાતું બી નથી!"

સત્યપ્રિય સેવક

કેખુશરો કાબરાજીએ આ સંસારનો ફેરો સફળ કર્યો. નિડર સંસાર સુધારક અને સત્યપ્રિય સેવક તરીકે કોઈની પણ દરકાર કર્યા વિના, સ્તુતિ કે નિન્દાની પરવા કર્યા વિના, પોતાને જે સત્ય લાગ્યું તેને વળગી રહ્યા. તેમ કરતાં એમને ઘણું ખમવું પડેલું, એમના ઘણા વેરીઓ થયેલા, એમની સામે ઘણા મુકદ્દમાઓ ઊભા થયેલા, અને અનેક પ્રકારની મુસીબતોનો સામનો કરવો પડેલો. એ કેટલીક વાર હાર્યા હશે, પણ સિંહની પેઠે ત્યારે પણ સામે મુખે ખડા રહ્યા અને વેરીઓના પણ માનના પાત્ર બન્યા. સમર્થ લેખક હતા એટલીજ ખ્યાતિ એમને પૂરતી હતી, પણ જાહેર જીંદગીમાં પોતાના સિદ્ધાંતોને ડર્યા વિના વળગી રહેવું અને તેને ખાતર ગમે તેટલો ભોગ આપવો પડે તે ખુશીથી આપવો અને કદી પણ પીછેહઠ કરવી નહિ, એવું શૌર્ય અને એવી સત્યપરાયણતા કેખુશરો કાબરાજી જેવા વીરલાઓજ કરી શકે.

• એવા વીર પુરૂષનું સ્મરણ કરી આપણે પણ ભાગ્યશાળી થઈએ.

પુના, તા૦ ૨૪-૭-૧૯૪૨
(ગુજરાતી, મુંબઈ. તા. ૧૬-૮-૧૯૪૨)

મારા સ્વર્ગવાસી મિત્રને

" [નિરૂપણઃ—રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામનું લોકપ્રિય નામ ગુર્જર વાંચકવૃંદથી અજાણ્યું નથી. એમની સાહિત્ય-કીર્તિ અખંડ તેજથી ઝળકતી રહી છે. નાટક, કથા, ટીકા, પિંગળ આદિ વિદ્વતાભર્યા અઠી ડઝન ગ્રંથોથી ગુર્જર સાહિત્યની જે ઉત્તમ સેવા આ વિદ્વાન ગૃહસ્થે કીધી છે તે માટે ગુર્જર પ્રજા એમની બહુ આભારી છે. મર્હુમ મી. કાબરાજીની સાથે રા. રા. રણછોડભાઈને નિર્મળ મિત્રભાવ હતો, અને એ બન્ને પ્રસિદ્ધ લેખકો ન્હાનપણથી એક બીજાના વખાણનાર હતા. એવી લાંબા કાળની અખંડ મિત્રતાનો સબળ સાક્ષી આ નિર્મળ ઉભરા અને લાગણીઓથી ભરેલું એમનું કાવ્ય છે. રાજ્યકાર્યનો ભાર વહન કરવા છતાં એ વિદ્વાન ગૃહસ્થે મિત્ર પ્રતિનો પોતાનો જે ધર્મ બજાવ્યો છે તે એમને બહુ માનદાયક છે. આ કાવ્ય તેના સરળ ઉભરા માટે બહુ રસમય લાગે છે. એમાં મી. કાબરાજીના જીવનનો ઈતિહાસ ટુંકમાં પણ સ્પષ્ટ રીતે કોતરાયો છે, અને રા. રા. રણછોડભાઈ મી. કાબરાજીની જિંદગીના કેવા બારિક અભ્યાસી છે તે તથા તેમની "સ્નેહ-પ્રદર્શક મુદ્રા" એમના "સ્નેહિ હૃદય" માં કેવી "સદા વિરાજી" રહેલી છે તે સર્વ જોતાં આપણે એ વિદ્વાન લેખક પ્રતિ માનપૂર્વક નજરથી નિહાળીએ છીએ.

—તંત્રી, "કાબરાજી સ્મૃતિ"]*

× × × ×

[સવૈયા એકત્રીસા]

ધાર્મિક જનનું મરણ થાય તે મરણ નહિ પણ શાન્તિ મનાય,
પાછળનાને દુઃખરૂપ લાગે, જનારને સુખ સાધન થાય;
ત્યારે ખેદ ન કરવો ઝાઝો, શ્રેય સાધના જેમ સધાય
તેમ સાધીને સુખ માનવું, ઉત્તમ એવી રીતિ ગણાય. ૪

× × × ×

જ્યોતિ જ્યોતિમાં મળી જવાથી જ્યોતિરૂપ બન્યા જો આપ,
જન્મ મરણનો ફેરો ટળિશે, શુભ કરણીનો એજ પ્રતાપ;
આમ બનેલું હશે, ભાઈ! તો ટળ્યો સ્નેહી સૌને સંતાપ,
અમ કેરી પણ એવી ઇચ્છા, ઐક્ય પામવા જપિયે જાપ. ૬
જ્ઞાન અને અનુભવની સાથે, ઓળખ પડતો ધરી આકાર,
જો વિચરતા હો, વીરા, તો જુવો સ્નેહી જ્યાં જ્યાં સાકાર;
ખાંતે ખોળો, જણુવો જગમાં જે નિપજિયા વિવિધ પ્રકાર,
દેશદાઝ દિલમાં દાખીને, સાધો સાધન જે સુખકાર. ૭

---

* "કાબરાજી-સ્મૃતિ"–તંત્રી પે. ખ. તારાપોર ૧૯૦૫.

[આ કવિતામાં આવેલી જૂદી જૂદી કડીઓની નીચલી ટીકા રા. રણછોડભાઈએ પોતે ળ્ખી છે અને તેમાંનો કેટલોક ઐતિહાસિક વૃત્તાંત જાણવા જેવો છે. તંત્રી.]

૭. જો તમારી પરમાત્મા સાથે એકતાન થઈ હોય અને તમે ઓળખાઓ એવો તમારો દેહ ધારણ કરીને તમે બીજી દુનિયામાં વિચરતા હો, તો તમારા સ્નેહિયો, તમારી પેઠે જ દેહ ધારણ કરીને હોય તેને ખોળી કહાડો, અને આ પૃથ્વી ઉપર નાના પ્રકારના બનાવ બનેલા તમારા જોવામાં હોય તેનું વર્ણન કરી બતાવો, અને આપણા દેશની દાઝ દીલમાં રાખીને જે સુખનાં સાધન હોય તેની સાધના કરો.

ચડતી પડતી સૌની થાતી, અનુભવ્યો એ નિયમ અપાર,
કહો નિયંતા[1] સમિપ થઇને "સુખનો દો સોંપી ભંડાર."
વીતી બહુ રીતિ ઉલટાતાં, કશો ન કાઢયો સારો સાર,
'સહાય થાજો સ્વામિ હાવાં' એમ વીનવો વારંવાર. ૮
'વારો આપો વારે ચડીને, તારો જી, તારણ દેનાર,'
એમ મળી સૌ પ્રભુ પ્રાર્થના કરો, કરણ ધરશે કિરતાર.
જો નહિ પ્રભુની સાંય થશે તો અવની અટવાશેજ અપાર,
મરકીને રણ યુદ્ધ મચે છે, માર ઉપર વળી તેનો માર. ૯
લોભ પાપનું મૂળ, તોય પણ લોભે લાખો કતલ કરાય,
થોભ ન પળ પણ એક કરે વળી, લે લેનો માંડયો અન્યાય;
લઈ લે છે નબળાનું જે તે, એ કોના ઘરનો છે ન્યાય,
એનો આરો ત્યારે આવે, ખાળે પ્રભુ ત્યારેજ ખળાય. ૧૦
એક કાજ આ અવની ઉપર, કેવા કેર બને બહુ વાર,
ઘાણ વળે લાખો લોકોનો, તોપણ દિલમાં નહિ દરકાર;
સ્વારથ ખોટો સાધી લેવા ખુન કરાવે કોટી હજાર,
અવનીમાં અન્યાય અતિશય, તેનો કો ન મળે પૂછનાર. ૧૧

× × × ×

કેખુશરો! કયી વસુધા વસિયા? ભૂપરના તજી દઈને ભોગ,
આજ થયું છે વર્ષ તોય પણ, તાજો સૌને તુજ વિયોગ;
ઉતાવળ શા માટે કીધી? શ્યો યોજ્યો છો હવણાં યોગ?
તે જાણું તો "ઠીક કરયું" કહું, નહિ તો લેવો'તો નહિ જોગ. ૧૩

[૧. નિયમમાં રાખનાર, ઈશ્વર.]

૮. આ જગતમાં સર્વેની ચડતી પડતી થાય છે. અમારી સારી રીતિ ઉલટાઇ જવાથી અમને નાના પ્રકારની પજવણી થઇ છે. અમારો હવે વારો આવ્યો તો સુખનો ભંડારઅમને સોંપો, એવી, કેખુશરો! તમે સરજનહારની પાસે જઈને અરજ કરો. તેની પ્રાર્થના કરો કે અહો પ્રભુ, જો તમે સહાય કરો નહિ તો આખી પૃથ્વી અટવાઈ જશે; કેમકે નાના પ્રકારનાં યુદ્ધ અને મરકીનો માર ઉપર માર ચાલી રહ્યો છે.

૯–૧૦–૧૧. આ પૃથ્વીના પ્રાણિયોના લોભનો પાર નથી. તેમના લોભને લીધે નિરપરાધી લાખો પ્રાણિયો કતલ થઇ જાય છે. તેમણે તો જે આવે તે લઈ લેવાનો જ વેપાર માંડયો છે. પ્રભુ! આવી રીતે તું ખાળશે તો જ ખળશે. પોતાનો સ્વારથ સાધવાને કરોડો માણસનાં ખુન કરાવે છે તેને કોઈ પૂછનાર નથી. અન્યાય બહુ ચાલે છે. લોક ભૂંડાં કૃત્ય બહુ કરે છે અને મરીને પાછા ફરી ફરી અવતરીને અટવાયાં કરે છે. આવા મામલામાં જે કસોટીમાં ઓછા ઉતરીને ચાલ્યા જાય છે તેને માટે શોક નથી.

૧૩. કેખુશરો! તમે આ પૃથ્વીના ભોગ તજીને બીજી કઇ પૃથ્વી ઉપર વસ્યા છો, ત્યાં શી યોજના ધારી છે તે જો કહો તો અને હું જાણું તો "ઠીક કર્યું" એમ કહું. જો એમ ન હોય ત્યારે તો તમારે જોગ લેવો ન હતો.

જેની સાથે સામિલ રહીને તંત્રી કેરું કીધું કામ,
ભેટયા તે ભાઈ કરશનજી, શોધી કાં'ડયું તેનું ઠામ ? ૧૪

× × × ×

બાળપણે તંત્રી, ગંત્રી થઈ, જુજવાં કામો કરમાં લીધ,
ખાંખત[1] રાખી ખરી, ફરી નવ કલમ કરીને કીધાં સિદ્ધ;
વળગી રહી વિવેક વીરા, આવી આફત અળગી કીધ,
"પાર ઉતારો આદર્યું તેને" એ શિખામણ સૌને દિધ. ૧૭

થાક ચડચો બહુ તેથી, કે શું પરમેશ્વરની પ્રીતિ કાજ,
અવની તજી તૈયારી કીધી, અળગા રાખી સુખના સાજ ?
કલમ, શાહી, ને કાગળ ખુટતાં લેવા ચાલ્યો થઈ નારાજ,
વળ્યો ન પાછો, મળ્યો ન અહિયાં, વર્ષ વીતિયું, વીરા ! આજ. ૧૮

જ્ઞાન તણી લે'રો લાગેલી, તેમાં લીન થયો સમજાય,
ધર્મ સુખ છેવટ તેં માન્યું તે લાલચ રાખી મનમાંય,
રટણ કરયું રાજીપે રાખી તેનું શુભ ફળ એજ જણાય,
મુક્તિ પદ પામ્યો તું, તેથી વળ્યો ન પાછો એમ કળાય. ૧૯

પાત્રઋષિનું પદ ઓછું પડતાં, પૂરું ઋષિપદ મળવા માટ,
કિયા બ્રહ્મકુળમાં અવતરિને હિંચો છો કે ધરતી ખાટ ?
આર્યકુળ તો હતું આપનું, કાળાંતરમાં એકજ જાત,
ઝંદ અને સંસ્કૃત બે બે'ને,—વેદ અવસ્તા એવી ભાત. ૨૦

રંગભૂમિતો રોઈ રહી છે, તારી ખામી જ્યાં ત્યાં જોઈ,
નવલ-કથા તુંજ અવલ ગણાઈ, એ પણ પાછળ બેઠી રોઈ;
ગાન કળાનાં તાન ઉઠતી કોણુ કરે તુજ વણુ પણ સોઈ ?
આવ અહીં પાછો કે પાઠવ[2] ગુણિયલ જન જોઈને કોઈ. ૨૧

ગાન પ્રકાર ઘણો છે ઉંચો, નારદ સાથ મચાવ્યો નાદ ?
મધુર ભરેલા જત જત કેરા કેવા કોમળ ત્યાંના સાદ !
વાદિત્રો[3]ના વિવિધ પ્રકારો હશે તહીં, વીરા ! નિર્વાદ,
વર્ણન કરવામાં ઓ એકા ! યત્ને ગોઠવીને કર યાદ. ૨૨

ગાન-કલી મન કેરી ખિલવે, ઉપજાવે આનંદી ઓાધ,[4]
અંગ નિરોગું કરે અતિશય, ભંગ કરીને ભૂંડા રોગ;
એ ગાયનની ખુબી પિછાની, કામાજી શું કરિયો જોગ ?
રાગ રાગણી ત્યાંની મધુરી માનીને માગ્યો વિયોગ ? ૨૩

[૧. ચાનક; ચુક ખોળવાની ટેવ. ૨. મોકલ. ૩. વાજંના. ૪. રેલો.]

૧૪. કરશનજી-કરશનદાસ મુળજી, જેઓ રાસ્ત ગોફતાર અને સત્ય પ્રકાશના મુખ્ય તંત્રી હતા.

૨૨. નારદ—ગાન કળામાં અતિ કુશળ મુનિ.

૨૩. કામાજી—શેઠ ખરશેદજી નસરવાનજી કામા, જેઓ છેવટ સુધી ગાયન ઉત્તેજક મંડળીના પ્રમુખ હતા.

ગાયનના ગુણની માહીતી જ્ઞાન પ્રસારક દ્વારા કીધ,
ખાસાહબથી ચડ્યો તોય પણ કો'ની ઉસ્તાદી તેં લીધ?
લયમય કરનારા લય જુજવા, જુજવા રાહ કરયા છે સિદ્ધ!
અહિં મુજને ઉપયોગી થાતા કયમ નવ હજિયે દાખવી દીધ? ૨૪
દાદી ઠુંઠી થયો શાગરિત, રંગ રાગ ને નાટક માંય?
કાવસ શાણો હાસ્ય મૂરતી, હોરમજ સાથે ઉભો જ્યાંય,
એ આકર્ષણ કરી ગયા શું, નાટક રંગ મચાવ્યા ત્યાંય!
કંઈ પેરે હ્હેરે લલચાયો, તારો પત્તો મલશે કયાંય? ૨૫
કાવસ ત્યાં પણ કેટે બાઝયો, તારી તાલીમ લેવા કાજ.?
નરોત્તમે શું નૌતમ કીધું? મળી ગયા ત્યાં બે નારાજ;
જણવ્યું તેને, "હજી મંડળી ગુજરાતી નાટક શિરતાજ
રંગ મચાવા મચી રહી છે, સંપાડીને સારાં સાજ?" ૨૬

---

૨૪. ખાં સાહેબ—ઉસ્તાદ ઇમદાદખાન જેની પાસેથી મી. કેખુશરો એ તાલીમ લીધેલી તે.

૨૫. દાદી ઠુંઠી—મી. દાદાભાઈ રતનજી ઠુંઠી.

કાવસ—મી. કાવસજી 'ગુરગીન'—કાવજી બા જેઓ નાટક ઉત્તેજક મંડળીના એક માલિક ને ખેલાડી હતા,

હોરમજ—મી. હોરમસજી મોદી—જેઓ નાટક ઉત્તેજક મંડળીના એક માલિક અને લાડી હતા.

૨૬. ૨૬—નરોત્તમ—એક ઉત્તમ ગુજરાતી મેહતાજી. વડોદરા પાસે છાણીને શ્રી ગોઠ બ્રાહ્મણ હતો—તે મેચલ હતો. પણ ઘણો આગ્રહી હતો. નાટક ઉત્તેજક મંડળી જ્યારે 'નળ દમયંતી'નો ખેલ કરતી હતી રે શિવરાત્રીના તહેવારને દિવસે પોતા થકી તે ખેલ કરાવવાને તે ના. ઉ. મંડળીના માલિકો પાસે ા અને અમુક ઉચ્ચક રકમ આપવાની ઈચ્છા જણાવી, પણ તેમણે આકરી માંગણી કરતાં એ કામ દ્ધ થયું નહિ. મહેતાજીએ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું કે અમને આપ નિરાશ કરો છો તે ઠીક કરતા નથી. ેા વિનય વ્યર્થ જતાં છેવટે કહ્યું કે, "બાપુ, અમને આ કામે આવડે એવું છે, તે ઉભું કરવાની મને ઉશ્કેરણી થાય એમ ન બોલો." એક આકળા જણે કહ્યું કે "ચાલ, ચાલ, વાનિયા, તારાથી જ ઉપર એક ઉંદર પણ ચલવી ન શકાય તે તું શું કરી શકવાનો હતો?" મહેતાજીએ કહ્યું કે અમે તો સિંહ ચલાવી શકિયે એવા છીયે, પણ અમારે એમ કરવું નથી." આ પ્રમાણે ઉજ્જત ાં, છેવટે મહેતાજી નીરાશ થઇ પાછા વળ્યા અને ત્રીસેક માણસનું ઝુંડ લઈને મારી પાસે આવ્યા ને એક ગુજરાતી નાટક મંડળી સ્થાપવાની છે માટે એક નાટક આપો એમ માગણી કરી. મે ને ઘણું સમજાવીને કહ્યું કે "નાટક ભજવવાનું કામ તમે જેવું સહેલું સમજતા હશો તેવું નથી. માં અતિ કુશળતા, શ્રમ અને ધનનું કામ છે તે તમારાથી ન બની શકે. હમણાં એ કમાવાનો ેા નથી પણ ખોટનું કામ છે." તેઓ કહે કે "અમે પાંચ બાંગિયા થયા છિયે અને હમણાં ચ હજાર રૂપિયા બોર મૂકવાને કહાડી બેઠા છિયે, અમે કુશળતા મેળવવાને શ્રમ લેવામાં પાછા ડયે એવા નથી." મેં કહ્યું કે "હમણાં માંડ માંડ નાટક ઉત્તેજક મંડળીનું કામ ચાલતું થયું છે માં ભાંગાણ પાડવાને વળી તમે કયાં ઉભા થયા છો!" ખરે મહેતાજી કહેતા નથી કે એમનીજ ે વાંધો ઊડવાથી અમે ઉભા થયા છિયે, પણ ઉલટું એમ કહે છે કે નાટ્યશાસ્રને ઉત્તેજન આપ- ને નાટક ઉત્તેજક મંડળી થઈ છે તો એ સભાએ અમને પણ મદદ આપવી જોઇએ; મેં તેમને

"ઉંદર નવ ચળાવી શકનારે, સિંહ ચલાવ્યા ચાલ્યા જાય,
વાહ! વાહ! સૌ વાટે ઘાટે આર્યજનો કરતા હરખાય."
હતો આપણો લોભ-બોધની સાથ ગમતનાં નાટક થાય,
બનતું તે માટે બહુ કીધું, યશ તારા તે માટ ગવાય. ૨૭
ઓખાહરણ તણો ઑપેરા કાં પૂરો કીધો નહિ કેમ?
જોસ ચડાવ્યો જાણી લીધો, ત્યારે ઉંચો મૂક્યો એમ?
કેવો તારો વિવેક વીરા! એ વાતો મેં જાણી જેમ,
કારણ તારું હવણાં જાણ્યું. નાતમ તેં જાળવિયો નેમ. ૨૮
મેં જાણ્યું તેં તહીં જઈને નાટકનો રંગ્યો છે રંગ;
પૈસા માટે ધંધા થાતાં ભલે થાય નીતિનો ભંગ,
એ અણગમતાં એવા જનનો ઉંચો મૂકી તજિયો સંગ,
નીતિમય નાટકમાં મચિયો, દેહીને કરવાને દંગ! ૨૯
'સ્ત્રીબોધે' બોધેલી અબલા ત્યાં આવેલી તણો જમાવ
અવર ભલીને ભેળી કરીને, બુજ પરનો બતલાવા ભાવ;

સમજાવીને પાછા તો કહાડયા પણ ફરી આવીને ગુંદની પેઠે વળગ્યા. મેં તેમને 'લલિતા દુઃખદર્શક'ની ચોપડી આપી, પણ તેમનો હેતુ તો હું 'બાણાસુર મદમર્દન'(ઓખા હરણ નાટક) લખતો હતો તે લેવાનો હતો. મેં તેમને તે આપવાની સાફ ના પાડી અને ભજવવા યોગ્ય 'લલિતા દુઃખદર્શક' ટુંક કરીને આપ્યું અને કહ્યું કે "તમે લઈ જાઓ છો તો ખરા પણ તમને ભજવી બતાવવાની તાલિમ કોણ આપશે?" મેં મી. કેખુશરોની પાસે જવાનું કહ્યું. અને તેમણે તેમની પાસે જઈને તેમને વિનવ્યા. તેમની નજરમાં પણ આશ્રય આપવા જેવું લાગ્યું, તથાપિ શુદ્ધ ભાષા જાણવાવાળા મહેતાજીઓ જ્યારે રંગભૂમિ ઉપર દેખાવ દેશે ત્યારે પારસિયો કદાપિ ભાષામાં પછાત પડશે એમ તેમને લાગ્યું; પણ તેઓ જ્યારે આ વિષે મને મળ્યા અને અમારે આ વિષે વધારે વાત થઈ ત્યારે એમને પણ લાગ્યું કે એ મંડળીને ચરશા ચડશી થશે; એટલે પારસિયોને શુદ્ધ ભાષા શીખવાને વધારે કાળજી રાખવી પડશે, તેમાં તેમને લાભ થશે; પણ જ્યારે માલિકો સાથે તેમને વાત થઈ ત્યારે પૈસાની બાબતમાં તેમને હાનિ થવાની એ વાત તેમના મન ઉપર તેઓ વધારે ઠસાવી શક્યા, તેથી છેવટે મહેતાજીઓએ પોતાને ફાવ્યું તેમ કરી બહાર પડયા.

તુકરજી—આ મહેતાજી ઉપર કાવસજી અને હોરમસજી નારાજ થયો હતા તે હવે ત્યાં તમારી સમક્ષ સમાધાન થતાં મળી ગયા છે? વળી તે બેને તમે જણાવ્યું કે એ ગુજરાતી નાટક મંડળી તો હજી પણ રંગ મચાવી નામ રાખી રહી છે?

૨૮. ઓખાહરણનો ઓપેરા—ગુજરાતી નાટક મંડળી 'બાણાસુર મદમર્દન'(ઓખાહરણ નાટક) ભજવતી હતી તે ઉપરથી નાટક ઉત્તેજક મંડળીવાળાને એથી ચડિયાતું એજ વિષયનું નાટક કરી બતાવવાની હોંસ થઈ હશે અને તેમને માટે એ ઓપેરા લખવા માંડયો હોય, પણ કદાપિ તે મારા લખેલા નાટકની સામે લખેલો ગણાય એમ સમજી તેઓએ અધૂરો મૂકયો હોય. એ ઓપેરા કરી અયોગ્ય ગણવા સરખું કાંઇ નથી. કારણ કે નાટક અને ઓપેરા એ જુદી ચીજ છે તો પણ અમારી મિત્રાચારીના સંબંધને લીધે લોકોની દૃષ્ટિએ ઠીક દેખાય નહિ એમ તેઓએ માન્યું હોય તેથી કદાચિત એ કામ તેમણે ઉંચું મૂકયું, અને મારા પ્રતિ સ્નેહભાવની વિશેષ લાગણી એમણે પ્રદર્શીત કરી એમ હું માનું છું.

રોકી રાખ્યો તુજને તેણે, ગમતો જાણી કાર્ય સ્વભાવ!
કુંવરબાઈ ને જરબાનુ શું ત્યાં કરવા ધાર્યો નિભાવ? ૩૦

ઉતાવળ જવા કયમ કીધી તેનું કારણ નહિં કળાય;
હતું કામ અહિંયાં બહુ તારૂં, પણ ખાંતીલા કેમ ખળાય?
ખામી તારી જ્યાં ત્યાં જોતાં અતિ અંતરની માંહ્ય બળાય;
ઉજ્વળ શાને કામ ઉપાડ્યાં, લીધાં ચિત્ત તો કેમ ચળાય? ૩૧

મતમાં ભેદ પડ્યો ભંખાયો, એનો આવ્યો અંતર ક્લેશ?
સૌ વાતે મત મળતા તુજને, એવો કો શોધ્યો છે દેશ?
કલમ કશીને જંગ મચાવા, અવર ઠામ પકડ્યું કો બેશ?
અવની પર કરવાનું કરીને, વિશેષ માટે લીધો વેશ? ૩૨

અવળી અવની અળગી કીધી, વિવેકની લાગે એ વાત,
પણ ત્યાં શા માટે વિચરયા છો, કેવી મેળવવાને ખ્યાત?
ત્યાં છે અહિંના જેવી અવળી જૂદી જૂદી ઝાઝી જાત?
ભિન્ન ભાવના, કોપ, તકરો, એવી ત્યાં છે ભૂંડી ભાત? ૩૩

બ્રહ્માએ બ્રહ્માંડ રચ્યાં બહુ રૂડી રાખી હૃદયે નેમ,
તેને તું વિનવીને, વીરા! અકળાઈને પૂછી જો એમ-
"ભૂંડાથી ભરપૂર કરેલી આ અવની કીધી તેં કેમ?
કર રૂડી રીતે રૂડાં ને વસવા યોગ્ય બને એ જેમ!" ૩૪

જન મંડળ સૌ રૂડું થાવા, રૂડા જનનો કરતું શોધ;
અહિં આવે રૂડા જન પાછા, એવો સૌને કરજે બોધ;
ઝાલાજી ને ઓઝા કયાં છે? મણી૦ હરિ૦ને શોધી રોધ,
વિલાયતી પણ આર્ય આપણા, એ સૌ કોને ખુબ પ્રબોધ. ૩૫

---

૩૦. કુંવરબાઈ—કેખુશરોનાં પત્ની. જરબાનું—કેખુશરોનાં વડાં પુત્રી.

૩૫. ઝાલાજી—ગોકળજી સંપત્તિરામ ઝાલા—જૂનાગઢના માજી દિવાન, જેઓ સારા વેદાન્તિ હતા અને રાજપ્રકરણિય કામમાં નિપુણ હતા, જેઓએ કેખુશરોની લોક પ્રતિની સેવા ઉપરથી રાજી થતાં તેમને રૂ. ૧૦૦૦) પોશાકના આપવા માંડેલા તે તેમણે લીધા નહિ, તેથી તેમના ઉપર તેઓ બને રાજી થયા હતા અને તેથી સારો ભાવ રાખતા હતા.

ઓઝા—રા. રા. ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઓઝા, સી. આઈ. ઈ. જેઓ ભાવનગરના કુશળ દિવાન હતા અને પાછલી વયે સંન્યાસી થયા હતા.

મણી૦—દિવાન બહાદુર મણીભાઈ જશભાઈ જેઓ કચ્છના અને પછી વડોદરાના દીવાન થયા હતા; પેન્શન લીધા પછી જેઓ મુંબઈમાં વસીને સુધારાના કામમાં આગેવાની કરતા હતા અને સ્રી કેળવણી વિષે અંગ્રેજી ભાષામાં લખાણ કર્યું છે તે.

હરિ૦—રા. રા. હરિદાસ વિહારીદાસ દેસાઈ, નડીયાદના. જેઓ વઢવાણમાં અને વાંકાનેરમાં એડમિનિસ્ટ્રેટર હતા તથા ઈડર અને જૂનાગઢમાં દીવાન થયા હતા. અને જેઓ કુશળ રાજપ્રકરણીય હતા તે.

વિલાયતી ઇ૦—ગ્રેટબ્રિટનના સદ્‌ગૃહસ્થો જેમણે ભારતખંડના માટે કાળજી રાખેલી છે તે સર્વે.

વિખુટ પડતાં મોતી० મુજથી, અનુભવ આડો થાતાં વાર,
મણી० શોધવા માટ જ આવ્યો, જાણી ત્યાં સુખનો ભંડાર,
પત્તો તુજને નવ લાગે તો, પ્રાગરાવનો જો દરબાર,
અહિંની અવગણનાને લીધે એ જ ગ્રહ્યો મણિયે આધાર. ૩૬

મહિપત, દલપત, તાતા, નર્મદ, નવલ, ફારબસ, ભોળાનાથ,
એ આદિ સુધારક બીજાં, દેશ દાઝની ભરતા બાથ,
નિશાની આપું એઓની, આર્ય દાઝના ઝંડા હાથ,
તેવાને ખોળી ખોળીને ભેળા કરજે તારી સાથ. ૩૭

રાણીમાતા તહિં બિરાજે, જેનું તેં ગાયું છે ગીત,
જેણે વચનો પાક આપ્યાં, હિંદ ઉપર રાખીને ચીત;
કે' તેને "રૂડા તુજ પુત્રે કલહ ટાલવા પકડી રીત;
"પણ મંત્રી તેને મોકલ તું રાખે હિંદ ઉપર જે પ્રીત!" ૩૮

---

૩૬. મોતી०—રા. રા. મોતીભાઈ મણીભાઈ, બી.એ., જેઓ કચ્છના હજુર આસિસ્ટન્ટ હતા અને મુંબઈમાં હતા ત્યારે કેખુશરો ના પરિચિત હતા તે દીવાન બહાદુર મણીભાઇ જશભાઈના પુત્ર.

પ્રાગરાવ—શ્રી કચ્છના સ્વર્ગવાસી મહારાવશ્રી પ્રાગમલજી, જી. સી.. આઈ. ઈ, જેઓએ દિ. બા. મણીભાઈને પોતાના દીવાન તરીકે મુકરર કર્યા હતા ને તેમના દેવ થયા પછી તેમની ઈચ્છાનુસાર તેઓ ત્યાંની રીજન્સી કૌનસિલમાં દીવાન તરીકે નિમાયા હતા.

છેલ્લી લીટી—દી० બા० મણીભાઈને રાજાઓનો અનુભવ થયો તેથી પ્રાગમલજી પાસે જ રહેવું એ એમને ઠીક લાગ્યું તેથી ત્યાં એમનો આધાર લઈને તેમના દરબારમાં વસેલા હોવા જોઈએ.

૩૭. મહિપત—રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ.

દલપત—કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ, સી. આઈ. ઈ.

તાતા—જમશેદજી નસરવાનજી તાતા.

નર્મદ—કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર

નવલ—રા. રા. નવલરામ લક્ષ્મીરામ, અમદાવાદ ટ્રેનીંગ કોલેજવાળા

ફાર્બસ—જેઓએ રાસમાળા લખી છે તે. ગુજરાતના મિત્ર અને જેઓના નામની શ્રી મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રીપાઠીના પ્રયાસથી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા સ્થપાઇ છે તે.

ભોળાનાથ—રા. બા ભોળાનાથ સારાભાઈ.

આ બધાને શોધી કહાડીને મળી. તેમની સાથ રહીને દેશ કલ્યાણમાં કામ કરવાને પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવી હોય તો કરો. મહા વિકટોરિયા રાણીમાતા પાસે જાઓ, ત્યાં જે થાય તે કરો. જરૂર પડે તો એ સર્વને પાછાં અહિં લઇ આવો અને તેમના ભેગા રહીને ફરીને પ્રયત્ન ચાલતો કરો. જે કામમાં જે કુશળ હોય તેની તે તે કામમાં મદદ લો; આ પ્રમાણે કેખુશરો પ્રતિ મારી માંગણી છે.

૩૮. રાણીમાતા—કૈસરે હિંદ વિક્ટોરિયા જેઓ ભરતખંડ ઉપર દયાભાવ રાખતાં લોકનાં કલ્યાણાર્થે ૧૮૫૮ માં લેખ પ્રકટ કર્યો છે. તેમના પુત્ર કૈસરે હિંદ સાતમાં એડવર્ડ જેઓ પોતાની માતાની પેઠે હિંદ ઉપર સારો ભાવ રાખે છે, જેમને કલહ પ્રિય ન હોતાં પોતાનું ચાલતા સુધી લડાઈ થતી અટકાવવાને પ્રયત્ન કરે છે તે.

આપ આપણું સંભાળીને, નીતિ માર્ગમાં ચાલે આપ,
કોને કો સંતાપે નહિ, પછી કોને શો મનમાં સંતાપ?
રાજા વણ સૌ રાજા ધરના, નહિ પછી કોને કોનો તાપ;
સામાજિક થઈ સુખ ભોગવે, પૂરો પ્રભુનો એ જ પ્રતાપ.　　૩૯

ઝગડો નહિ, કંઈ રગડો નહિ ને સુખ સુખ સુખ ચોફેર જણાય,
એ ઠામે વસિયો તું વીરા! સંદેશો મળવા મન થાય!
અવનીમાં અતિ યુદ્ધ મચ્યાં છે, પ્રાણી બહુ રીતે પીડાય,
એ જો અળગું થાશે તો તો રૂડાથી અહિં વાસ વસાય.　　૪૦

સ્નેહી કેરી સ્નેહપ્રદર્શક[1] મુદ્રા[2] સ્નેહી હૃદયે હોય,
કાળ ન તેને કાંડી શકતો, સદા વિરાજી તાજી જોય!
જીર્ણ[3] ન તે તો જરિયે થાતી, વિયોગ જન વેઠંતું કોય,
સ્મરણ તેજ તે પર પડવાથી નહિ રણછર હૃદયથી ખોય.　　૪૧

તા. ૨૫-૪-૧૯૦૫,　　　　　　　　　　　　　　　　રણછોડભાઈ ઉદયરામ.

[૧ સ્નેહ-હેત દેખાડનારી. ૨ છાપ. ૩ જુની.]

૩૮. ચોથી ટૂક-પોતે તો સારા છે, પણ ભરતભૂમિના લાભાર્થે તેમના અધિકારીયો પ્રયત્ન કરે એવા સારા ખોળી કઢાડીને અહીં મોકલે એવી તેમને વિનતિ કરો.

૩૯. પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હોવાથી બધા પ્રકારની અડચણો મટી જાય છે તે પસંદ હોતાં તેવા પ્રદેશમાં વાસ કર્યો છે?

૪૦. આ પૃથ્વીમાં તો રશિયા, જાપાન આદિનાં અયોગ્ય યુદ્ધ મચી રહ્યાં છે. એક રાજાની ખાતર કેટલું થાય છે તેનો એ દાખલો છે; અન્યાયનું યુદ્ધ થાય છે એમ બધા જાણે છે તેમ છતાં બધા રાજા મળીને અન્યાય થાય નહિ એવી ગોઠવણ કરતા નથી: પણ પ્રજા પાસેથી પૈસો કઢાવીને પોતાની યોગ્યતા જાળવવા લશ્કર વધારવાની ખટપટમાં મચી રહેલા સ્થાનવાળી પૃથ્વી વાસ કરવા માટે તને અયોગ્ય લાગેલી તો બીજા કિયા ઠામે જઈને તું વસ્યો છે? જ્યાં કજીયો કંકાસ નથી, જ્યાં એને માટે નાના પ્રકારના કોપ થતા નથી એવું બીજું સારું ઠામ કિયું છે? એના સંદેશા જો તારા સાથીથી આવે તો ત્યાંના જેવા સુધારા કરવાને અહીં પણ રૂડા જનો પ્રયત્ન કરે, અને તે પ્રમાણે બને તો જ રૂડા જનો આ પૃથ્વીમાં વસી શકશે.

કેખુશરૂ કાબરાજી

લેખક : સ્યાવક્ષ આ. બાહા.

Lives of great men all remind us :
We can make our lives sublime,
And departing leave behind us
Foot-prints on the sands of time.
—LONGFELLOW.

જ્યારે જ્યારે મહાન માણસો આ ફાની જહાનમાંથી કુચ કરી જાય છે, ત્યારે તેઓનાં કામોના પડઘા વરસો સુધી આ અવનિપર ગણુ ગણુ કરતા રહી જાય છે, અને તેઓની પછવાડે આવનારી ઓલાદ પર આ ગણગણાટની અસર થયા વગર રહેતી નથી. ઈંગ્લાંડનો એક મહાન લેખક થોમસ કારલાઈલ કહી ગયો છે તેમ "History is the biography of great men." ઈતિહાસ શીખવો એ મોટા માણસોની સદ્‌ગુણી જિંદગીની નકલ કરી તેઓને પગલે ચાલવા બરાબર છે: તેજ પ્રમાણે મી. કાબરાજીની જિંદગીનો હેવાલ વાંચવો એ તે વખતની જરથોસ્તી કોમનો આખો ઈતિહાસ રજુ કરવા બરાબર છે.

૨૫ મી એપ્રિલ ૧૯૦૪ને દિને જે વખતે મરહુમ કેખુશરો નવરોજી કાબરાજી આ ફાની જહાન છોડી ગયા તે વખતે કોઈને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ હતો, કે તેઓએ રોપેલા બીનું ઝાડ આટલું જલદીથી ફળ આપતું થશે ? આ મહાન નરે જે બી વાવ્યાં હતાં તેનાં ફળ ચાખવાને માત્ર જરથોસ્તી જ કોમ નહિ પણ હિંદુસ્તાનની બીજી ભાઈબંધ કોમો પણ તે મીઠાં ફળ ચાખવા ભાગ્યવંતા નિવડી છે. જરથોસ્તી કોમની અંદર એવાં ઘણાં થોડાક મહાન માણસો થઈ ગયાં છે કે જેઓની જીંદગી કામોએ હિંદુસ્તાનમાં વસતી એકથી અનેક પર પોતાનાં કાર્યનો મજબુત છાપ પાડ્યો હોય. અને તેમાંના એક તે કેખુશરૂ કાબરાજી હતા.

કેખુશરોનું બાળપણ

સને ૧૮૪૨ ના સાલના ઑગસ્ટ મહીનાની તા. ૨૧ મીએ જુના મુંબઈના કોટમાં ગોળવાડની ગલીમાં ગરીબ સંજોગોમાં એક બાલકનો જન્મ થયો હતો. કોઈને પણ તે વખતે ખ્યાલ ન હતો કે આ બાળક આગળ ચાલતાં આખી જરથોસ્તી કોમનું નામ અનેક દીશાઓમાં પ્રકાશિત કરશે.

આ બાળક કંઈ આજના જેવી યુનિવર્સિટીની કેળવણી મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયો ન હતો: તેના શિક્ષણની શરૂઆત તે જમાનાના એક સાધારણ "મહેતાજીની નિશાળ" જે વોહરા મસજીદના મોહલ્લાના એક ઘરના ઓટલા પર હતી ત્યાં થઈ હતી ત્યાર પછી તે વખતના જાણીતા મહેતાજી મોરલીધરના હાથ હેઠળ તેણે થોડોક અભ્યાસ વધારી ત્યાંથી સર જમશેદજી જીજીભાઈ ઈન્સ્ટીટ્યુશનમાં દાખલ થયો ને ૧૮૫૭ માં તેજ સ્કુલમાં અંગ્રેજી શીખવાનું શરૂ કીધું. પાંચેક વરસ ત્યાં કાઢ્યા પછી ને ફક્ત પાંચેક અંગ્રેજી ચોપડી શીખી લઈ કેખુશરોએ ૧૬ વરસની ઉમરે પોતાની નિશાળને છેલ્લી સલામ કીધી. આટલા થોડા શિક્ષણ પછી તેઓએ કેલવણીની તે મોટી નિશાળ જેને આપણે દુનિયા કહીયે છીયે, તેમાં પોતાની જિંદગી શરૂ કીધી. ૧૬ વરસના એક જુવાન છોકરા તરીકે પણ કેખુશરૂ ઘણું સરલ ગુજરાતી ગદ્ય (Prose) લખી શકતા હતા ને કોઈ કોઈવાર કવિતાઓ પણ રચતા હતા જે સાધારણ કરતાં ઘણી ઉંચ અતિની કહી શકાય. આવી સરલ ભાષામાં પોતાના વિચારો દર્શાવવાની જે શક્તિ કેખુશરૂ પોતાના આપબળે મેળવી શકયા, તેના જ પ્રતાપથી પોતાની બાકીની જિંદગીમાં તેઓ છાપાઓમાં એક

ઘણા સરસ લખનાર તરીકે વખણાવા લાગ્યા, ને પોતાની જિંદગી છાપા સાથેના સબંધમાં જ ગુજારવા લાગ્યા.

"જામે"માંથી "રાસ્ત ગોફતાર"માં

૧૮૫૯ માં મી. કાબરાજીએ ૧૭ વરસની ઉંમરે "જામે જમશેદ" ના એક રીપોર્ટર તરીકે કામ શરૂ કર્યું ને લાંબો વખત ગયો નહિ તેટલામાં તો તે જ પત્રના એક જોખમદાર અધિપતિ તરીકે નિમાવાને ફતેહમંદ થયા. 'જામે જમશેદ'ના વિચારો સાથે એકમત નહિ થઈ શકવાથી અને કેખુશરૂ દરેક બાબત પર આગળ પડતા વિચારો ધરાવતા હોવાથી આ પત્રના અધિપતિપણા પર ચાલુ રહેવાનું તેઓ માટે અશકય થઈ પડયું, અને હવે તેઓ "રાસ્ત ગોફતાર" ના અધિપતિ તરીકે નિમાયા કે જે ઓહદો તેઓએ ૪૦ લાંબાં વરસો સુધી ઘણી જ નામના સાથે દીપાવ્યો. રાસ્ત ગોફતારના અધિપતિ તરીકે કેખુશરૂના એ પત્ર સાથના સંબંધનું વર્ણન કરવું તે પારસી કોમનો ૪૦ વરસ સુધીનો સામાજીક ધાર્મિક અને આર્થિક ઈતિહાસ લખવા બરાબર છે. તે વખતમાં પારસીઓમાં અથવા તો હિંદુસ્તાનની બીજી ભાઈબંધ કોમોમાં એક પણ રાજદ્વારી ધાર્મિક અથવા તો સંસારી સવાલ ઉભો થતો ન હતો કે જેમાં મી. કેખુશરૂ પોતાની તેજસ્વી કલમ ચમકાવતા નહિં. એક સંસાર સુધારક તરીકે કેખુશરૂને જુના વિચારો ધરાવતા માણસો તરફથી અનેક મુશ્કેલીઓ નડી, પણ એક બહાદૂર લડવૈયાની જેમ તેવી મુશ્કેલીનો ખ્યાલ ન કરતાં મી. કેખુશરૂએ પોતાના વિચારો ધપાવવા માંડયા.

રાસ્ત ગોફતાર ઉપરાંત 'સ્ત્રીબોધ'ના અધિપતિ તરીકે કાબરાજીનાં લખાણ એટલાં વખણાયાં હતાં કે તે વખતના બે જાણીતા લેખકો મી. ખંબાતા અને મી. દેસાઈએ તેમના લેખણની જાદૂઈ અસર માટે વારંવાર ઈસારા કર્યા હતા, તે જાદૂઈ અસર કે જે કોમમાં તથા દેશમાં કુધારા, કુચાલ અને કુબુદ્ધિને પાછલ હઠાવીને સુધારા સદ્‌ગુણ અને સુશિક્ષણનાં પગલાં આગળ પાડયાં છે. મી. કાબરાજીએ શિક્ષણની શરુઆત કેટલી મજબુત કીધી સ્ત્રી અને સ્ત્રી જાતિનો દરજ્જો કેવી રીતે આગળ વધાર્યો તે તો કાબરાજીની સાથે જે કોઈ સબંધમાં આવ્યું હોય તે નોંધ્યા વગર કદી પણ રહે નહિ. તે વખતમાં સ્ત્રી અને મરદો ઘરની બહાર કદી પણ સમાગમમાં આવતા હતા નહિ. કાબરાજી પહેલા જ જરથોસ્તી હતા કે જેઓએ આ બાબત મજબુતાઇથી ઉપાડી લઈ, પોતાના કુટુંબની જ સ્ત્રીઓને જાહેર જિંદગીનાં સઘળાં કાર્યોમાં પોતાની સાથે લઈ જવા લાગ્યા. આજે જ્યારે સ્ત્રીઓ એક બાબતમાં નહિ પણ સઘળી બાબતોમાં મરદોના જેટલો જ સરખો હીસ્સો માંગવાને માટે ચૂકતી નથી, ત્યારે તેઓમાંનાં કેટલાંને ખબર છે કે સ્ત્રી જાતિના હક્કોની લડત કરનાર અને તે હક્કોનો સ્વીકાર કરાવનાર મી. કાબરાજી પહેલા જ જરથોસ્તી હતા!

મી. કાબરાજીની સેવાઓ

રાસ્ત ગોફતારના અને 'સ્ત્રીબોધ'ના અધિપતિ તરીકે મી. કાબરાજીએ ખાસ કરીને પારસી કોમના ભવિષ્ય ઉપર ઉમદા અસર ઉપજાવી છે. પોતાની કોમની ધાર્મિક, સંસારી, સામાજીક તથા માનસિક જિંદગી સુધારા અને રોશનીના રાહમાં દોરવાને તેઓએ મહાન પ્રયત્નો કીધા છે.

દેશી પ્રજામાં ઉંચા સાહીત્યનો શોખ ખીલવવામાં, ઉંચાં નાટકોની ભુખ ઉપજાવવામાં, ઉંચા સંગીતની તરકી કરાવવામાં મી. કાબરાજીએ બુલંદ કોશેશો કરી છે.

પ્રજાના મનની અને શરીરની કેળવણીને લાભકારક દરેક કામને, તેઓએ પોતાના પત્રની કતારોમાં દીલોજાન ભર્યો ટેકો આપ્યો છે.

હિંદુ કોમમાં દાખલ થના ઘટતા સંસારી સુધારાઓને મજબુતી આપવાને,-બાળ લગ્નની નુકશાનકારક ચાલ દૂર કરવાને, વિધવાઓની વિપત્તિઓનું તારણ કરવાને, પુનર વિવાહ સામેની વિરુધતા બેસાડી દેવાને મી. કાબરાજીએ પોતાની બેજમતી કલમ સદા આગળ ધરવાની હીંમત દેખાડી હતી.

દેશીઓને આપવામાં આવેલા સ્થાનિક "સ્વરાજ્યના અમુલ્ય હકની જાળવણી અર્થે" મી. કાબરાજીએ મુંબઈની મ્યુનીસીપલ કોર્પોરેશન તેમજ દેશાવરના શહેરી સમાજોના વહીવટને ઘટતે રસ્તે દોરવાને "રાસ્ત ગોફતારની" કટારોમાં ઉંડી કાલજી બતાવી છે. ૨૧ વરસ સુધી મુંબઇમાં મ્યુનીસીપલ કોરપોરેટર તરીકે અને સ્ટેન્ડીંગ કમીટીના સભાસદ તરીકે એમણે શહેરીઓના હકોને માટે જે મજબુત લડત ચલાવી હતી તેવી મજબુત લડત કોરપોરેટર તરીકે, ઘણા થોડા અપવાદ સીવાય, કોઇએ જ ચલાવી હશે. આજે ગરીબ માણસોનું હિત હૈયે ધરી દારૂબંધી શરૂ કરવામાં આવી છે, પણ વરસોની અગાઉ કેખુશરૂએ કોરપોરેશનના એક સભાસદ તરીકે ગરીબ માણસોની અંદર કોકેન ખાવાની જે નાશકારક બદી વધતી જતી હતી તે અટકાવવાને મજબુત લડત ચલાવી હતી, પણ કોરપોરેશને તે પર ધ્યાન ન આપવાથી કેખુશરૂએ લડત સરકાર સાથે સીધી ચલાવી. ગવર્નર લોર્ડ નાર્થકોટને પોતે મલવા ગયા ને પોતાની તકરારોની મજબુતાઈ પુરવાર કરી આપ્યાથી સરકારી આબકારી ખાતાને કોકેન વેચનાર ઉપર ફોજદારી કામ ચલાવવાની સત્તા આપવામાં આવી. સમાજને લગતો એક પણ સવાલ કોરપોરેશન આગળ એવો નહિં આવતો કે જેમાં કેખુશરૂ ભાગ નહિં લે.

કેખુશરો કાબરાજી પહેલા જ હિંદીવાન હતા કે જેઓએ હિંદુસ્તાની મ્યુઝીક (સંગીન) ને ઉંચે દરજ્જે લાવવા અનેક કોશીશો કરી હતી. તે વખતે હિંદુસ્તાની મ્યુઝીક હલકા પેશાની સ્ત્રીઓની હકુમત ગણાતી હતી. મી. કાબરાજીએ આ દિવ્ય હુન્નર (Divine Art) આવાં માણસોના હાથમાંથી છોડવી તેને પારસી ઘરોમાં એક ઉંચુ સ્થાન આપ્યું. મી. કાબરાજીની આ મહેનતનાં ફળ આજે ઘણાં પારસી હીંદુ અને મુસલીમ કુટુંબ ચાખતાં દેખાય છે. મી. કાબરાજી ઇંગ્લીશ મ્યુઝીકમાં પણ ચોક્કસ દરજ્જે પ્રખ્યાતિ મેળવવા ભાગ્યવંત નિવડયા હતા. હિંદી નાટક તખ્તા ઉપર તે વખતે જે ચોક્કસ બિન ઇચ્છવા જોગ તત્ત્વ વારંવાર જોવામાં આવતાં હતાં તેને માટે પણ મહેનત કરી મી. કાબરાજીએ હિંદી તખ્તાને એક ઉંચું સ્થાન આપ્યું.

દેશી છાપાની પ્રતિષ્ઠા વધારવામાં, તેને જેમ સ્વતંત્ર તેમજ મર્યાદશીલ રાખવામાં અને એક વર્તમાનપત્ર કેવી રીતે ફક્ત સાધારણ લોકોની ચાલતા વખતની બેખબર લાગણીનો પડઘા પાડનાર વાજીંત્ર તરીકે જ નહિ, પણ પ્રજાના સાચ્ચા લાભો હિંમતથી દેખાડી આપનાર રાહબર તરીકે ચલાવવું જોઇએ તેનો વ્યાવહારિક ખ્યાલ આપવામાં મી. કાબરાજીએ હિંદ દેશની એક અમર સેવા બજાવી છે.

૧૯૦૨ માં તેમની આગેવાની હેઠળ "જરથોસ્તી લગ્નોની ઓનેબરી જાળવવાની મંડલી" ઉભી થઈ. પારસીઓમાં વધી પડેલી "રીતની ભીખ" માંગવાની બદીને દાબી નાખવા માટે અને કોમની લાગણીને એ નાપસંદ તથા નુકશાનકારક ચાલની સામે જાગરૂત કરવા માટે મી. કાબરાજીએ ૪ અગત્યનાં ભાષણો આપી ઉપલી પારસી કોમ માટે અગત્યની મંડલી સ્થાપવા ભાગ્યવંતા થયા. તેજ પ્રમાણે કાબરાજીની જરથોસ્તી કોમને માટે ધાર્મિક તથા સંસારી સુધારા માટેની જીકરો સઘળાને જાણીતી છે.

રાસ્ત ગોફતારના આ માજી અધિપતિની

આપ-અખત્યાર અને સ્વતંત્ર વલણ સૌ કોઈ જાણે છે. ભલા ધનેતરને ધ્રુજાવનાર તે માલેતોજાર લેખક પર એકજ લાગવગ અમલ કરતો હતો. તે લાગવગ પોતાની કોમને માટેનું અભિમાન–પોતાના ટોલાનું માન અને પ્રતિષ્ઠા, આ સદા તેમને હૈયે હતાં. કાબાજી ફક્ત વિચારથી અને વચનોથી જ નહિ પણ કામોથી કોમની સેવા બજાવનાર સડવૈયા હતા. તેઓ કદી પણ ભુલતા નહિં હતા કે " reform, like charity, begins at home." અને તેટલા માટે ખુદ પોતાનાં વ્હાલાં કુટુંબને જે સુધારો તેઓ જરથોસ્તીઓમાં દાખલ કરવા માંગતા હતા તે સુધારાના અમલ હેઠળ મૂકવા માટે જરાકે અચકાતા હતા નહિ. મી. કાબરાજીની એક બીજી ખુબી એ હતી કે એઓ અંધેરના કટ્ટાવેરી હતા. તેઓ પોતાના મીત્રોનાંભી રાખ રખાવત વગર, કંઇભી અંધેર પોતાને માલમ પડે, તો સ્વતંત્રપણે તે જાહેર કરી દેતા.

આપણે ઉપર જોયું તે પ્રમાણે કેખશરૂ કાબરાજી પોતાની જીંદગી દરમ્યાન પોતાની ઉમંગી અને ઉત્સાહી કારકીર્દી એકજ રાહમાં દોરવતા ન હતા; પણ અનેક દીશાઓમાં, અનેક બાજુએ, અનેક જાતનાં લખાણો કરી જ્યાં જ્યાં તેઓને અંધકાર દેખાતો હતો તે દૂર કરી ત્યાં ગ્નાનનું અજવાળું લાવવા અથાગ મહેનત કરતા.

આવા એક દૂરઅંદેશ, ઠરેલ, કાબેલ અધિપતિ, હીંમતવાન સંસારસુધારક, બાહોશ કોરપોરેટર, માનીતા નાટકકર્તા, નોવેલીસ્ટ, ઉલટમંદ સંગીતકાર, સ્ત્રી કેળવણીના મજબુત હીમાયતી અને મુંબઈ શહેરની સેવા લગભગ ૪૦ વરસ સુધી બજાવનાર, તેની ઉન્નતિ હૈયે ધરનાર વીરલા પોતાની પાછળ એક એવું નામ મૂકી ગયા છે કે જે માત્ર પારસી કોમજ નહી પણ મુંબઈની સઘળી કોમો પોતાનો કિંમતી વારસો (inheritance) ગણશે તથા આ ઈન્ડીયન વીરલાની જન્મ શતાબ્દી (centenary) સાથે મળી ઉજવી આજના ઉગતા જમાનાને પુરવાર કરી આપે કે સ્વ. કેખશરૂ કાબરાજી પોતાની પાછળ જે traditions મૂકી ગયા છે તેનો પડધો હજી મુંબઈની સઘળી પ્રજાઓમાં ચાલુ પડતો રહે છે.

વાજાં બેહેકલ હોય તેમને તો ધિક્કારે

લેખકઃ જહાંગીર મા. દેશાઈ.

(કાવ્ય ૭૬)

નવરોજીના સુત, કેખુશરો કાબરાજી;
કાર્યશક્તિ અદ્દભુત, સુધારા માટે ઝાંઝી.
કારમી જે ગરીબાઈ, એમાંથી જન્મ લીધો;
એના ડંખથી ત્રાહી, કદી ના વીરો બ્હીધો.
નાની ઉંમરથી શોખ લેખન કળાનો લાગ્યો;
તંત્રીપણાનો યોગ પંદરની વયપર જાગ્યો.
"પારસી મિત્ર" છે નામ, અઠવાડિક પેપરનું;
ચારજ રૂપરડી દામ મહિને ઍડીટરનું.
બે વર્ષ વીત્યાં ત્યાર "જામે" એને બોલાવે,
ચાલીસતણો પગાર આપી દઈ લલચાવે.
ગાળ્યાં વર્ષ અહીં ચાર, અંતર અવાજ દબાવી;
લીધું "રાસ્ત ગોફ્તાર," સુધારા પક્ષની ચાવી.
વરસો બેતાલીસ એમાં સુસેવા આપી;
લેખો ભાષણ મિષ કુધારાની જડ કાપી.
મધ્યમ નીતિને ગ્રહી વહેમ પર પ્રહાર કીધા;
બાણ ટીકાનાં સહી લાભો અનેરા દીધા.
સંસાર ચિતાર ધીર ધીરે બદલાવ્યો;
કેળવણીનાં દ્વાર ખોલીને ઈલ્મ ભણાવ્યો.
"વાજાં બહેકેળ" હોય, તેમને તો ધિક્કારે;
મધ્યમપણાથી રહોય એમના સૌ વિચારે.
વાર્તાથી પંકાય કાબરાજી હજી આજે;
હિંદી "ડીકન્સ" થાય વાંચકવૃંદ સમાજે.
નાટક લખી વિશેષ રંગભૂમી ઉદ્ધારી;
વસ્તુ લઈ હંમેશ વીર, ઈરાન, સંસારી.
સુધારા જે જે કીધ ઘરથી જ પહેલ કરાવે;
"દારાશાનાં" સિદ્ધ નિજ સંસાર શોભાવે.
કાઢ્યું વળી "સ્ત્રીબોધ" સ્ત્રીઓ કેળવવા કાજે;
ઉત્સાહનો એ ધોધ ધર્યો ધરાય ના સાચે.
લેખક હિંમતવાન સરોપરો નહિ રાખે;
મુશ્કેલ સહુ આસાન આત્મબળે કરી નાખે.
પારસી કોમનો સ્થંભ ગયો એ સેવક સાચો;
સાંખે નવ જરી દંભ, એનો તો પડ્યો ખાંચો.
જીવતાં તો નહીં સહેજ કદર કરી કૈં કોમે;
આજે કરે ખરે જ બળે જર સૂરજ સોમે.
ફળાઓ સોળે સોળ ખીલવી પત્રકારત્વે;
આજે પોળં પોળ જરી ના એમાં સત્વે.*

*"પારસિકા" પૃ૦ ૧૮૫.

કેખુશરો કાબરાજી અને 'રાસ્ત ગોફતાર'

એકસોમી જન્મતિથિના પ્રસંગે એમના જીવન ઉપર ઉડતી નજર

લેખક : ડુંગરશી ધ. સંપટ

પારસી કોમે આપણાં હીંદની મોટી સેવા કરી છે. એ સંખ્યામાં નાની પણ ગુણે મોટી કોમે હીંદને અનેક મહાન પુરુષોની ભેટ આપી છે હીંદમાં શરાફો, ઉદ્યોગપતિઓ, પહેલી હરોળના રાજદ્વારીઓ, સંસારસુધારકો, લેખકો, વિચારકો અને તેજસ્વી કાર્યકર્તાઓ આ કોમમાં પેદા થઈ પોતાના ગુણોથી આપણા દેશની આબરૂ, શોભા, ધનદોલત અને જ્ઞાન વધારવામાં કીમતી ફાળો આપ્યો છે. આવા મહાન નરો રૂસ્તમજી દોરાબજી પટેલ, ફરામજી કાવસજી બનાજી, સર જમશેદજી જીજીભાઈ બેરોનેટ, સોરાબજી શાપુરજી બંગાલી, વહાડીઆ કુટુંબના નબીરાઓ, દાદાભાઈ નવરોજી, ફીરોજશાહ મહેરવાનજી મહેતા, સર દીનશાહજી પીટીટ, જમશેદજી તાતા, બહેરામજી મલબારી વગેરે હતા. એમની સંફમાં બેસી શકે એવો હજી એક પારસી બચ્ચો સુધારે પ્રખ્યાત થયો છે, જેની હિંમત, જેની ખંત, જેની ભોગ આપવાની ઈચ્છા, જેનો પ્રજાસેવાનો ભારે ઉમંગ ઉપલા કોઈ પણ ગૃહસ્થ કરતાં તો ઓછી કોટીનાં નં જ. હોતાં એ હીંદનો પ્રકાશમય તારો હતો. કાબરાજીની જયંતી (૧૦૦ વરસની) તરત ઉજવવાની છે. આ જયંતીમાં સૌ કોઇ હિંદુ, પારસી, ખોજા અને બીજા મુસ્લીમ ભાઈઓ ભાગ લે એવી વિનંતી છે.

કાબરાજી આગલાના પારસી મહાપુરુષોની જેમ સાર્વજનિક ભલામાં ભારે ઉત્સાહથી ભાગ લેતા હતા. આગલાના પારસીઓ ધર્મચુસ્ત અને કોમના માટે ભારે લાગણી ધરાવતા હતા. પરંતુ પોતાની ભાઈબંધ કોમોને માટે પણ એમને અનહદ માન હતું. એઓ પૈસા, સમય અને શરીરનો ભોગ આપવા માટે કદી પછાત પડતા નહિ. આગલાના પારસીઓએ કદી સાંકડી કોમી વલણ અખત્યાર કરી ન હોતી. એઓ જેવા પોતાને પારસીઓ માનતા તેવા જ પોતાને હિંદીઓ તરીકે માનતા હતા. એઓ દીલના ખરેખર દીલાવર હતા. આવા એક દીલાવર પારસીનું જીવનચરિત્ર પ્રજાને ઉપયોગી ધારી અમે આપીએ છીએ.

પારસી બંધુઓમાં ઘણા આગેવાનો થયા છે. તેમાંનો મોટો ભાગ વેપારમાં, ધંધા ધાપામાં ઉદ્યોગ હુન્નરમાં, અને રાજદ્વારી સુધારામાં નામાંકિત થયા છે. પરંતુ મહાપુરુષ થવામાં અનેક ગુણો જોઇએ છીએ. સંસાર સુધારો કરાવવાના કામોમાં, પ્રજા જીવન સુધારવાના કામોમાં, પ્રજાની નૈતિક જીંદગી ઊંચી લાવવાના કામમાં જે ખરા દીલથી ભાગ લઈ લોકોના તિરસ્કાર અને નિંદાને સહન કરે છે તે જેવી ઉચ્ચ કોટીના માણસો છે, એવાં ઝવાહીરો બહુ થોડાંજ ઝળકી ઉઠે છે. કાબરાજી તેવા પુરૂષ હતા એ નિઃસંશય છે.

કોમની અને પ્રજાની સેવા ભારે તપનો માર્ગ છે. એમાં વારંવાર હડધુત થવું પડે છે. દરેક કોમ પોતાને જુને ચીલે ચાલવા ચાહે છે. એ ચીલો જુનો અને બગડી ગયેલો હોવા છતાં 'જુનું એ સોનું' એવું માનનારા ઘણાં લોકો છે. ખરાબમાં ખરાબ રાહ રસમો અને રીતભાતો જે સાદી સમજથી ખુલ્લી રીતે નુકશાનકારક હોવાનું જણાયું છે, તેનો બચાવ કરનારાં ઘણાં જોવામાં આવ્યાં છે. લોકોને પોતાનો ચાલતો મારગ છોડવાની મરજી થાતી નથી. ઘણા સમયે જુની સારી રીતભાતો અને રાહ રસમોમાં પણ સડો આવે છે, આ

સદાને પણ લોકો હિતકર્તા સમજીને તેને પોતાના જીવ કરતાં પણ વધારે ચાહે છે.

કોઈ બુદ્ધિમાન તેજસ્વી પુરુષ આવે, સડો દૂર કરવા બેટ બાંધે કે તો લોકો તેની સાગે થઈ ભારે ધિક્કારીને ગાળો દે છે. શ્રી જરથુસ્ત, બુદ્ધ મહાવીર, દયાનંદ વિગેરે મહાપુરુષોને લોકોના કોપનો ભોગ થવું પડયું હતું. સુધારક મહાપુરુષોની જિંદગી દુઃખ, ભય, તિરસ્કારમાં પસાર થાય છે. એમના મરણ પછીજ એમના ઊંચા ગુણો પૂજાય છે.

કાબરાજીનું ખાનદાન જુનું હતું. એમના કોઈ વડીલ રંગે કાબરા હતા, તેથી એમના વંશજો કાબરાજી તરીકે ઓળખાયા. એમના વડીલો હિંદમાં મહાન વહાણ બાંધનારા શેઠ લવજી વડાડીઆ સાથે વેપારવણજના સંબંધથી જોડાયા હતા. લવજી નસરવાનજી વડાડીઆ જ્યારે મુંબઈની ગોદીમાં કામ કરવા આવ્યા ત્યારે એમની સાથે સુરતથી મુંબઈ નસીબ અજમાવવામાં આવ્યા હતા. એમના સર્વે વડીલો આબરૂથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતાં હતાં. બહુ પૈસો ભેગો કર્યો નહોતો પરંતુ પ્રમાણિક ધંધાદારીઓ તરીકે ગણત્રી થતી હતી.

કેખુશરોના પિતા નવરોજજી હોરમજજી કાબરાજીએ નવો હુન્નર મેળવીને નવો ધંધો શરૂ કર્યો. એમના સમયમાં પારસીઓમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ ધરાવનારા બહુ થોડા હતા, પણ નવરોજજી સાધારણ અંગ્રેજી ઠીક પ્રમાણમાં શીખ્યા હતાં. નાનપણથીજ એમણે કંપોઝ કરવાની નાની પાયરી ઉપરથી પોતાની લાયકાત અને ચંચળાઈથી આગળ વધ્યા હતા. ધીમે ધીમે એઓએ હેડ પ્રિન્ટરની માનવંત જગા અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રોમાં મેળવી લીધી. "જેન્ટલમેન્સ ગેઝેટ "માં તેઓ હેડ પ્રિન્ટર હતા. આ અંગ્રેજી વર્તમાનપત્ર પાછળથી "બોમ્બે ગેઝેટ "ને નામે ઓળખાયું હતું. એઓ "બોમ્બે ટાઈમ્સમાં" પણ હેડ પ્રિન્ટર હતા. નવરોજજી કાબરાજી સાહસિક અને ચંચળ પુરુષ હતા. એમણે ઈ. સ. ૧૮૫૦ માં દફતર આશકારા પ્રેસ ખરીદી લીધું હતું. પાછળથી એમણે 'ચિત્ર જ્ઞાન દર્પણ' નામે છાપું ખરીદી તે ચલાવ્યું હતું.

નવરોજજી કાબરાજી ઉપર આ સમયે એક મોટી આફત આવી પડી. એઓ પણ સુધારક વિચારના હતા. આગલા પારસી અમેસરોની માફક નવરોજજી પણ ભારે ઉમંગથી ભાઈબંધ કોમોના સંસાર સુધારા ઉપર સખ્ત લેખો લખતા હતા. મુંબઈમાં હિંદુ ભાઈઓનો વૈષ્ણવ સંપ્રદાય હતો, એ સંપ્રદાયના મહંતો ખગબ ચાલો ચલાવતા હતા. એમની વર્તણુક હવસ ભરેલી અને પોતાના શિષ્યોના ધન હરણ કરવાની હતી. આની સામે કરસનદાસ મુળજી, કવિ નર્મદાશંકર, લક્ષ્મીદાસ ખીમજી અને નાનાભાઈ રાણીનાએ ઝુંબેશ ઉપાડી. નવરોજજી કાબરાજીએ પોતાના "બાગે નસીહત" નામના અઠવાડીક પત્રમાં આ વિષય ઉપર સખ્ત લેખો લખ્યા, એમની સામે કોર્ટમાં કેસ ચાલ્યો. હાઈકોર્ટના આવા લાયબલ કેશો ભારે ખર્ચાળ હોય છે. નવરોજજી કાબરાજીએ પોતાના બચાવેલા પૈસા આ કેશમાં વાપરી નાખ્યા. ઉલટું એમના ઉપર કરજ થયું. આથી છેવટે એમને નાદારી કોર્ટનો આશરો લેવો પડયો, એઓ પઈસે ટકે ખુવાર થઈ ગયા; પરંતુ પોતાની હિમ્મત કે સાચી વાત મૂકી નહિ. નવરોજજીની આ હિંમત કેખુશરોમાં બરાબર ઉતરી હતી. એમણે નાનપણમાંજ પોતાના બાપની ચડતી પડતી અને સુખી મીઠીનો અનુભવ મેળવ્યો હતો. વર્તમાનપત્રો ચલાવવાં, પ્રેસને નીભાવવું લખાણો નિડરતાથી કરવા, એ પણ એઓ પોતાના બાવાજી પાસેથી શીખ્યા હતા.

કેખુશરૂનાં માતાજી પણ કેળવાયલાં હતાં, હિંમતવાન પણ હતાં. તે વખતે બહુ થોડી બાનુઓ વાંચી જાણતી હતી પણ મેહેરબાઈ ગઝદર તો ભણેલાં તેમ અનુભવી હતાં. એમણે જિંદગીની લીલી સુકી ખુબ જોઈ હતી. મહેરબાઈ ગઝદર વાંચનના ખુબ શોખીન હતાં. એઓ બહુ ઉંમર ભોગવી ડોસાં થયાં ત્યારે પોતાના દિકરાએ રચેલી વાર્તાઓ વાંચી બહુજ રાજી થતાં હતાં.

કેખુશરૂ પોતાના પિતાની પેઠે લેખો લખવામાં ભારે ઉત્સાહી હતા. એઓએ ચૌદ પંદર વરસની ઉમરે નીશાળ છોડી હતી. નિશાળમાં હતા ત્યારે પણ લેશન ઉપર ધ્યાન નહી. નિબંધો, નાની વાર્તાઓ, કાવ્યો સાચાં ખોટાં અનેક ભુલોવાળાં લખે. ધીમે ધીમે એમનો લખવાનો અભ્યાસ એમના પિતાની તાલીમ નીચે ખુબ વધી ગયો. કુદરતી બક્ષિસ, સરસ યાદ શક્તિ અને આખા દિવસ લખવા વાંચવાના કામમાં મશગુલ રહેવાથી કાબરાજી બહુ નાની ઉંમરમાં સારું લખી શકતા હતા. એઓ હજી સર જમશેદજીસ્કુલમાં જ શીખતા હતા, એટલામાં સ્કુલના વડા ડો. ફ્રેઝરને એમના લેખો જોવા મલ્યા, એમની સરસ લેખો લખવાની રીત જોઈ ડો. ફ્રેઝરને અચંબો થયો. એ સમયે એમની દેખરેખ નીચે "પારસી મિત્ર" નામે અઠવાડીક પત્ર નીકળતું હતું. માસિક ચાર રૂપીયાના પગારથી કાબરાજીને આ નાના પત્રના અધિપતિ તરીકે પંદર વરસની વયે નિમણુંક કરી, કેખુશરોએ પોતાનું છોગર રેઠો આ પત્ર સારી રીતે ચલાવ્યું.

કેખશરૂના પિતાને માટે આ સમય ભારે તંગીનો હતો; લાયબલ કેસમાં તે ખુવાર થઈ ગયાથી, ઘરમાં માંડ માંડ પુરું ખાવાનું અને જેવું તેવું પહેરવા ઓઢવાનું મળતું હતું. કેખુશરૂ ગરીબાઈ અને તંગીની છાયામાં ઉછર્યાં હતાં, આ ગરીબાઈનો અનુભવ એમણે પોતાની લખેલી નોવેલોમાં આપ્યો છે.

કેખુશરો કાબરાજીએ છાપાની લાઈન પસંદ કરી; એમને હવે કુટુંબને મદદ થવા માટે નોકરી જોઈતી હતી. પોતે સુધારક વિચારના હતા, છતાં તંગીને લીધે એમણે "જામે જમશેદ"માં શરૂઆતની નોકરી લીધી. લખાણો કરવામાં કેખુશરોનો હાથ બેઠેલ હતો એટલે અધિપતિ સોરાબજી મંચેરજી જાલે એમને પોતાના પ્રથમ મદદનીશ થોડા જ વખતમાં બનાવી દીધા. એમ એઓ વર્તમાનપત્રનું કામ 'જામે જમશેદ'ની નિશાળમાં શીખ્યા.!

પારસી ભાઈયો આગળના વખતમાં ભારે રૂઢીચુસ્ત હતા. એઓ જુની રૂઢીઓને એવી ચીવટાઇ અને ચોકસાઈપણાથી ચોંટતા હતા કે એ રૂઢી ખરાબ કે સારી હોય તોય એમને "જુનું તે સોનું" લાગતું. હવે હીંદુઓની પેઠે પારસી ભાઈયો પણ દરેક લગ્ન અને નવજોતની ક્રિયા સાંજ પછી કરતા હતા. એ વખતે જ આ ધાર્મિક ક્રિયા થવી જોઈએ તે માટે કોમનો મોટો ભાગ ભારે આગ્રહ ધરાવતો હતો. ધીમે ધીમે નવજોતની ક્રિયા કોઈએ સહવારે કરાવી તેની સામે ખળભળાટ ઉઠયો પરંતુ એ ધીમે ધીમે સમાઇ ગયો. પછી કામાવાળાઓ જે સુધારાને પસંદ કરતા હતા એમણે નવી પહેલ કરી, એમના કુટુંબમાં લગ્ન પહેલું જ સહવારે થયું. આથી કોમના જુના વિચારવાળા ભાઈઓમાં ભારે ખળભળાટ થયો. એમના મનમાં આ કામથી ધર્મના ઉપર કોઈએ મોટો હુમલો કર્યો હોય એવું થયું. એમનું લોહી ઉકળી નીકળ્યું. "જામે જમશેદ" હમેશાં આ જુના વિચારવાળા ભાઈઓની કુમકે હથીઆર બાંધી આવતું હતું, પરંતુ આ વખતે કાંઈ ગજબ થયો, "જામે જમશેદે" પોતાની રૂઢી મૂકી દીધી. એ સુધારાવાળાની

વાળા ગ્રહસ્થો હતાં; ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં એઓએ 'રાહુનુમાય માઝદયસ્નાન' નામે મંડળ સ્થાપ્યું હતું. શેઠ સોરાબજી શાપુરજી બંગાલી એના પ્રથમ સેક્રેટરી હતા. કાબરાજી પણ પાછળથી આ મંડળમાં આગેવાની ભરેલો ભાગ લેતા હતા.

રાસ્ત ગોફતાર પત્ર 'દફતર આશંકારા પ્રેસ'માંથી પ્રસિદ્ધ થાતું હતું. એ પ્રેસમાં સુધારકોની મંડળી દરરોજ સાંજે મળી એક એક વિષયની ખૂબ ચર્ચા કરીને પત્રની નીતિ ઘડતી હતી. પરંતુ આગળના પારસી ભાઈઓ જેમ અશો ધર્મચુસ્ત હતા તેમ પાકા ગુજરાતી અને સરસ હીંદી હતા. પોતાની ભાષા, પોતાના ગુજરાત, પોતાના ગુજરાતી દેશભાઈઓ માટે તેમને મોટું અભિમાન હતું. દરેક પ્રવૃત્તિઓ જે સાર્વજનિક હોય તેમાં ભાગ લેતા હતા. રાસ્ત ગોફતારના અધિપતિ તરીકે આ સુધારક મંડળે કરશનદાસ મુળજીને નિમ્યા હતા.

પારસી બંધુઓમાં આ સમયે ઘણા જુના વિચારો હતા. તે સર્વેમાં વ્હેમ, અજ્ઞાનતા અને રૂઢીચુસ્તપણું દેખાતાં હતાં. હમણાંના પારસી ભાઇઓને તેનો સહેજ ખ્યાલ વટીક આવી શકે નહીં. આ કુધારાની સંક્ષિપ્ત નોંધ:

(૧) કોઈ બાનુથી અંગ્રેજી વિદ્યાભ્યાસ થઈ શકે જ નહીં. આખી કોમમાં અંગ્રેજી ભણેલી બહુ થોડી માત્ર આંગળીના વેઢા પર ગણાય તેટલી જ નીકળે.

(૨) કોઈ પરણેલી અથવા કુંવારી બ્હેન પારકાઓ સાથે હળીમળી શકે નહીં. બહારનો માણસ આવે તો ઓજલ પડદાની અંદર સંતાઈ રહે. ઘરમાં મેળાવડો હોય તો ઘરની બાનુઓ તેમાં ભાગ લઈ શકે નહીં.

(૩) ધણી–ધણીયાણી. ખુલ્લી. ગાડીમાં બેસીને ફરવા જઈ શકે નહીં.

(૪) સ્ત્રીઓમાં પડદેનશીનપણું પૂરું પાળવામાં આવતું હતું. વરવહુ મોટાઓની હાજરીમાં કયારે પણ વાતચીત કરી શકે નહીં. બાનુઓથી બહાર નોકરી કે કામ થઈ શકે નહીં. બૈરાંઓ તો માત્ર ઘરકામ જ કરે.

(૫) માયાબાનું ઠેઠ કપાળ ઢંકાઈ જાય તેવી રીતે બંધાતું હતું. સ્ત્રીઓથી બુટ, મોજાં પહેરાય નહીં. કોઈ પણ માણસ સાથે વાતચીત કે શેકહેંડ થઈ શકે નહીં. તાપ, વરસાદમાં પણ સ્ત્રીઓ છત્રી વાપરી શકે નહીં.

(૬) ખુદ પારસી પુરૂષો પોતાના પગોમાં ધોતીયાં જેવી પહોળી ઇજાર પહેરતા. બુટ, મોજાંનો વપરાશ નહોતો. સ્લીપર પહેરતા હતાં અથવા સપાટનો ઉપયોગ કરતા હતા.

(૭) આખું કુટુંબ, નાનાં મોટાંઓ; કુંવારાં પરણેલાં સંયુક્ત કુટુંબ તરીકે રહેતાં હતાં. પછી સાસુ વહુ અને નણંદ ભોજાઈના કજીઆ ખૂબ થતા હતા. તકરારો પણ ઘણી થતી હતી.

(૮) સૌકોમાં અજ્ઞાન હતું. પવિત્ર જરથોસ્તી ધર્મના ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો અથોરનાનોને પણ આવડતા નહોતા. ધર્મગુરૂઓ માત્ર પોપટની પેઠે ભણી જતા હતા. દાનદક્ષિણા સિવાય ધર્મના મૂળ તત્વોનું કે પરમ પવિત્રતાનું એમને ધ્યાન પણ હતું નહીં.

(૯) બાળલગ્નો બહુ મોટાં પ્રમાણમાં થતાં હતાં (જુઓ પૂજ્ય દસ્તુરજી ધાલાની આત્મકથા)

(૧૦) મરણ પછી રોકકુટ બૈરાંઓ કરતાં હતાં.

(૧૧) બૈરાંએ સંગીત શીખવું, નાચતાં શીખવું, હારમોનિયમ વગાડતાં શીખવું, દીલરૂબા વગાડવી ને મધુર કંઠે માટીડાઓની હાજરીમાં ગાવું એ સર્વે તે જમાનામાં ખીલકુલ બંધ હતું: કોઇ બ્હેન જરા પણ જોસથી ગાય તો તેના ઉપર ટીકાનાં બાણો છૂટતાં હતાં!

(૧૨) કોઈ પણ બ્હેન નાટકમાં જઈ ખુલ્લે મોઢે માટીડાઓની વચ્ચે બેસી નાટક

જોઈ શકતી નહીં. બૈરાંઓ કોઇને ત્યાં ઘરકામનાં વૈતરાં સિવાય બીજી ઊંચી જાતની નોકરી કરી શકતાં નહીં.

(૧૩) સ્ત્રીઓ ધાર્મિક કિતાબો સિવાય કદાચજ વાર્તાનાં પુસ્તકો વાંચી શકતી હતી. વર્તમાનપત્રો વાંચનારી સ્ત્રીઓની એમની સાસુઓ અને વડીલ સ્ત્રીઓ નિંદા કરતી હતી.

(૧૪) કોઇ સ્ત્રી વિધવા થયે ભારે સખ્તાઇથી વિધવાના ધર્મો પાળતી હતી. શોખ કે મોજમજાહ કે આરામ ભરેલી વસ્તુઓ વાપરતી નહોતી. કઠણ પથારી ઉપર સુવું. કાળી સાડી પહેરવી, પગમાં માત્ર સપાટ પહેરવી, કાંઈ અલંકારો કે ઘરેણાં પહેરવાં નહીં. એવું જીવન ગુજારતી હતી.

(૧૫) સંયુક્ત કુટુંબમાં એક દાદાના પુત્રો સાથે રહેતા હતા. પછી પુરુષોમાં પણ કજીયા કંકાસ થતા હતા.

આવા આવા ઘણા જુના કુધારાઓ ઉપર કાબરાજીએ પોતાની તીક્ષ્ણ કલમ ચલાવવા માંડી. કાબરાજીની ભાષા શૈલી બહુ મીઠી સરળ અને સાદી હતી. છતાં મીઠાશની નીચે પણ ચાનક લાગે તેવી રીતે ક્યારે ક્યારે લખતા હતા. તેઓ પોતાના વાંચનારાઓ ઉપર અસર પડે એવું લખી શકતા હતા. કાબરાજી વઢેલ સુધારક નહોતા. એઓ "બ્હેકેલાં વાજા" ને ચાહતા નહોતા. જરથોસ્તી ધર્મ નીતિ અને સદ્‌ગુણોના ઉપાસક હોવાથી વઢેલ સુધારો એમને બિલકુલ પસંદ નહોતો. કોઈ પણ રીતે કોમ સંસ્કારી, જ્ઞાનવાન બને અને ઉદ્ધતાઇ, ખોટી ફીશીઆરી, ખોટી ફેશનો, વાંદર નકલો અને યુરોપની કુટેવો કોમમાં ન ઉતરે તે માટે તેમણે તકેદારી રાખી હતી. કોમ ઉદ્યોગ અને જ્ઞાનમાં આગળ વધે, કોમમાં દેશ, પ્રજા અને જ્ઞાતિસેવા કરનારા પુષ્કળ ગૃહસ્થો અને સન્નારીઓ પાકે, કોમમાં ખોટી મોજમજાહ, ભપકો, ઉડાઉપણું, ખોટું ખર્ચાળપણું દાખલ ન થાય તે માટે તેઓની કલમ તેજી સાથે ચાલતી હતી. તેઓ constructive સુધારક હતા, destructive નહોતા.

રાસ્ત ગોફ્તાર એમના હાથમાં ભારે દીપી નીકળ્યું. પુરાં ચાલીશ વર્ષો સુધી એમણે રાસ્ત ગોફ્તારમાં અધિપતિપણાને શોભાવ્યું. કાબરાજીની જુની ખુરશી કોઈ દિવસે ખાલી જોવામાં આવે નહી. બંધીના દીવસોમાં પણ ખુરશી ઉપર બેસીને એઓ કાંઈક લખીનેજ ઘરે જાય. રાસ્ત ગોફ્તારનાં લખાણો માટે અને એને સરસ બનાવવા માટે રાત્રી દીવસ એ કામ કરે. કામથી કદી થાકેજ નહી. એઓ લખવા બેસે એટલે પાનાંના પાનાં ભરાવા માંડે, પછી એમના હૃદયનો કુલ આવેશ કાગળ ઉપર ચિત્રાય ત્યારેજ સંતોષ પામે. એઓના સામા લખાણ કરનારાઓને તેઓ સણસણતા જવાબ આપે પણ કદી વિવેક ભુલે નહીં. ગાળાગાળ કે કઠણ શબ્દો એમને પસંદ નહોતા.

રાસ્ત ગોફ્તારના અધિપતિ તરીકે એમણે વીશેક હજાર પાનાં જેટલા લેખો લખ્યા હતા, એમાંનો મોટો ભાગ સંગ્રહ કરવા જેવો હતો પરંતુ દુઃખની વાત છે કે કોઇને એમાંથી ચુંટીને સારા લેખોનો સંગ્રહ કરવાનું સુઝયું નથી. એ કિંમતી ખજાનો શું કોમ ગુમાવા દેશે?

કાબરાજી માત્ર સુધારક નહોતા, તંત્રી પણ માત્ર નહોતા, પરંતુ એઓ એક અચ્છા લેખક હતા. અમે આજે ચાલીશ વર્ષ ઉપરે એમની નવલકથાઓ—દુખીઆરી બચુ, ગુલી ગરીબ, દારાશાનાં, મીઠી મીઠી, ચાલીશ હજારનો ચાનજી, વગેરે વાર્તાઓ ખુબ પ્રેમથી રાત્રીએ જાગીને પણ વાંચી છે. સાદી સીધી ઈબારત, ચાનક ભરેલી વાર્તાની રસદાર શૈલી, સૌના સંસારને લાગુ પડે એવા દરરોજના જીવનનાં ચિત્રો, ઉંચી નેક સદ્‌ગુણી બાનુ અને મરદોના આત્મભોગો, એ સર્વે કાબરાજીએ સરસ રીતે વર્ણવ્યાં છે. એમણે પારસી બાનુ-

ઓની ફેશનની શોખીનીઓ, કપડાં અને બીજાં ઘરનાં ફર્નીચરો લેવામાં ઉડાવગીરી, બાહેર લોકોને ગાલ ઉપર થપ્પડ મારી લાલ દેખાડવાનો ખોટો દંભ બચ્ચાંઓની માબાપ પ્રત્યેની નાતાબેદારી અને તેનાં ખરાબ પરીણામો અભણ સ્ત્રીઓથી થતાં દુઃખો અને અંતે મળતી ખુદાઈ મદદ, સંસ્કારી સ્ત્રીઓના સદ્‌ગુણો, વફાદારીથી થતા ફાયદાઓ ખુબ ખુબ સરસ રીતે દેખાડયા છે.

અમને મોટી દીલગીરી આથી ઉપજે છે કે લાખો કરોડોના દાન કરનાર પારસી ગૃહસ્થોમાંથી કોઈએ આ વાર્તાઓને ફરી છપાવવાની જરૂર વિચારી નથી. આ પુસ્તકો હવે મળતાં નથી. પારસી બાનુઓ! તમારા તરફ હું પુજ્ય ભાવ ધરાવું છું. તમે સેંકડો અંગ્રેજી નોવેલો વાંચો છો, તેને બદલે કાબરાજીનાં આ વાર્તાનાં પુસ્તકો વાંચો તો કેટલુંબધું હિત થાય! તમે જો આ પુસ્તકો વાંચવા માટે પારસી સંસારમાં ચર્ચા ઉપાડો તો મારા કેટલાક પારસી મિત્રોની સહાયતાથી આ કામ શરૂ કરવાને માટે હું પ્રયત્નો કરુ. મને એમાંથી કાંઈ લાભ જોઈતો નથી. ઉલટું તન મન અને ધનની આ કામમાં હું વાજબી મદદ આપવા તૈયાર છું. કાબરાજીનાં નાટકો અને વાર્તાઓ ખુબ ખુબ વાંચવા લાયક છે, એ હું ખાત્રી આપું છું. મેં પારસી બંધુઓ અને બાનુઓને ભર સભામાં અપીલ કરી છે. ફરી પારસી સંસારની કતારો મારફતે અપીલ કરું છું.

પુજ્ય બાનુઓ! તમે ઊઠો, જાગો અને ચર્ચા ચલાવો.

કેખુશરોમાં નીચે મુજબ ગુણો પ્રકટી નીકલ્યાઃ

(૧) તેઓ જાતે ભારે ઉદ્યોગી અને હીંમતવાન હતા, પોતાના દીલમાં એક વાતની સચ્ચાઈ જણાઈ એટલે ઉમંગભેર એની પાછળ પોતાની સર્વે શકિત રેડી દે. એમને નિંદા, તકલીફો અથવા બીક કદી પણ પોતાના સચ્ચાઈના મારગથી ચળાવી શકે નહિ. બાર કલાક કામ કરે. દીલમાં ભારે ધગશ હોવાથી કોઈ દીવસ અધુરું કામ રાખે નહિં.

(૨) પારસીઓમાં ખાસ અને હિંદુ, મુસલમાનોમાં સાધારણ રીતે સંસાર સુધારાના હીમાયતી એઓ હતા. પરંતુ એમને વિદ્યા, હુન્નર કળા અને સંસારસુખ વધારવાનો અશખરો હતો. સૌ સ્ત્રી પુરુષો પરસ્પર હેત મીઠાશ વધારી ઘરોમાં સુખ સંસ્કારી સંસાર ચલાવે એવી એમને ઇચ્છા રહેતી હતી

(૩) કાબરાજીને ફેશનની શોખીનીઓ, ખોટી બહારની ટાપટીપ અને બહારનો દેખાવ પસંદ ન હતો. પોતે સાદાં કપડાં, સાદી રહેણી કરણી મુજબ ચાલતા હતા. ખોટા ભપકાને તેઓ ધિક્કારતા હતા. સાદાઈના ચાહનાર હતા. બેહુદેરાં વાજાંને તેઓ ધીક્કારતા.

(૪) સચ્ચાઈ ઉપર એમને અજબ વ્હાલ હતું. પોતાના નીકટના મિત્રો પણ જો સચ્ચાઈ મુકે તો ચોખ્ખું સંભળાવી દે એવા સાફ દીલના હતા.

ઈ. સ. ૧૮૫૦ સુધી પારસી કોમમાં સ્ત્રી કેળવણી જેવું કશું હતું નહિ. સ્ત્રીઓ અથવા બાળાઓને ભણાવવી એ તો ભારે મુર્ખાઈનું કામ ગણાતું હતું. પરંતુ ધીમે ધીમે સમજુ વરગમાં સ્ત્રી કેળવણીની ધગશ ઉત્પન્ન થઈ. મોટે ખાંચરેના ગૃહસ્થો પોતાની કન્યાઓને અંગ્રેજી ભણાવવાની ખાનગીમાં ગોઠવણ કરવા લાગ્યા. થોડા પારસી એલફીનસ્ટોનીઅનોએ છોકરીઓને અંગ્રેજી કેળવણી આપવા પોતાને ત્યાં ખાનગી વર્ગો શરૂ કર્યા, પરંતુ બાનુઓ પોતાની છોકરીઓને પારકે ઘેર ભણવા મૂકવા નારાજ હતી. કેટલાક વિદ્વાન હિંદુ પારસી ગૃહસ્થોએ મળીને છોકરીઓને શીક્ષણ આપવા સ્ટુડંટસ લીટરરી સોસાઈટી મારફતે સ્ત્રી કેળવણીની

ઝુંબેશ ઉપાડી લીધી. કાબરાજી, સોરાબજી બંગાલી, નવરોજજી ફરદુનજી, બમનજી માસ્તર આ સર્વે સ્ત્રી કેળવણીના મોટા હીમાયતીઓ હતા. એમણે સ્ત્રી કેળવણીના સવાલને સંસાર સુધારામાં સૌથી પ્રથમ હરોળની જગ્યા આપી. 'રાહનુમાય માઝદયસ્નાન' સભાએ આ સ્ત્રી કેળવણીના કામમાં ખૂબ ઉત્સાહ રેડયો હતો. શેઠ માણેકજી ખરશેદજી શરાફે તો પોતાને ખર્ચે પોતાના બંગલામાં કન્યાશાળા શરૂ પણ કરી દીધી.

લોકમત હજી કેળવાયો નહોતો. સર્વે મળીને આ લોકમતને કેળવવાનું કામ કાબરાજીને સોંપ્યું. કાબરાજી ખરા જીગરથી ઉલટ ધરાવતા હતા. એમણે રાસ્ત ગોફતારની કટારોમાં મજબુત લખાણો લખવા માંડયાં. કાબરાજીએ લોકોની નાડ તપાસી, એમને જેમ અસર થાય તેવી જાતનાં લખાણોની હારમાળા ચાલુ કરી. કાબરાજીની કલમ અસરકારક લખાણો લખી શકતી હતી. એમણે પારસી ભાઈઓ પાસે સ્ત્રી શિક્ષણના ફાયદા ભારે ચતુરાઈથી મૂકયા. કોમનો સમજુ વર્ગ આવા વિચારોની તરફેણમાં આવી ગયો. માણેકજી શરાફને સમજુ વર્ગે સારી નાણાંની મદદ આપી. માણેકજી શરાફે તરત જ એલેક્ઝાંડ્રા ગર્લ્સ સ્કુલની મેદાનની સામે સ્થાપના કરી. સ્ત્રી કેળવણીની આ પહેલી સંસ્થા હતી. કાબરાજીએ ભણેલી સ્ત્રીઓ માટે એક માસિકની દરકાર સમજી "સ્ત્રીબોધ" માસિક પોતાના હાથમાં લીધું. હજી એ જુનું માસિક લોકોની મોટી સેવા કરી જીવતું જાગતું ચાલે છે. કાબરાજીએ રોપેલું એ ઝાડ હજી જીવતું છે. આ માસિકે સ્ત્રી શિક્ષણ માટે ભારે ઝુંબેશ ઉપાડી હતી. કાબરાજીની સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવાની મોટી મહેનત કોમના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે નોંધાઈ રહેશે.

કાબરાજીએ હિંદુઓની સેવા પણ ઘણી કરી છે. એમના ઘણા મિત્રો અને સહાયક હીંદુઓ હતા. રાસ્ત ગોફતારે હિંદુ—પારસી એવો ભેદ કદી ગણ્યો નહોતો. એ તો કોમ કોમ વચ્ચે પરસ્પર દીલસોજી, પ્રીતિ અને સહકારના મોટા હીમાયતી હતા. રાસ્ત ગોફતારના અધિપતિની કલમ હિંદુઓમાં સુધારા કરવા, તેમનામાં સ્ત્રી શિક્ષણ વધારવા માટે ભારે બળથી અને શક્તિથી ચાલતી હતી. મુસલમાનો માટે પણ ઉશ્કેરાટ ન થાય તેવી રીતે સુધારાની હીમાયતમાં તેઓ લખતા હતા. ખોજાઓની બાનુઓમાં એમનું રાસ્ત ગોફતાર પત્ર માન પામ્યું હતું. કાબરાજી ક્યારે પણ દીવાલો તોડી બખેડ બનાવવાનું પસંદ કરતા નહોતા.

એક ઝળકતા પત્રકાર તરીકે, એક સુંદર વાર્તાનવેશ તરીકે, એક ખરા જીગરના સંસાર સુધારક તરીકે, કોમ કોમમાં અરસપરસ મહોબત વધારનાર તરીકે, સાદાઈ અને ઉદ્યોગી જિંદગી ગુજારનાર એક ગૃહસ્થ તરીકે, પ્રજાના એક સાચા સેવક તરીકે, એક નિર્લોભી મનુષ્ય તરીકે, એક નીડર લેખક તરીકે, એક સાચા સીપાઇ તરીકે કાબરાજી અખંડ કીર્તિ મેળવી ગયા છે. ધન્ય છે તેમનું જીવન! આ સાહિત્ય ઉપાસકની જીંદગી અમર છે.

કરાંચી, ૨૭–૯–૪૨.

મહુંમ કાબરાજીને મરણ પામ્યાને આજે આડત્રીસ વરસ એટલે લગભગ ચાર દાયકા થયા છે એટલે આજની નવી પારસી ઓલાદને તેઓ સાહેબની જાણપીછાણ તો ન જ હોય, એટલા જ માટે તેમનું ટુંકું જીવન વૃતાંત કહેવું જરૂરી છે.

મુંબઈની અંદર ૧૮૪૨ ના ઓગસ્ટની ૨૧ મી તારીખે તેઓનો જન્મ થયો હતો. ગરીબ ઘરમાં જન્મ લેવા છતાં આ બાળક માતા અને પીતા બેઉ તરફથી ખાનદાન લોહી ધરાવતું હતું. જન્મની આગલી રાતે મર્હુમના માતાજીને સ્વપ્નામાં રાણી વીકટોરીયા દેખાયાં હતાં, અને ખુબીની વાત એ છે કે મોટા થઇને મર્હુમ કાબરાજીએ 'ગોડ સેવ ધી કવીન' એ કવિતાનો તરજુમો કર્યો હતો. કેખુશરોના વડવાઓ ૧૭૫૦ ના અરસામાં સુરતથી લવજી નસરવાનજી વાડીયા સાથે મુંબઈ આવ્યા હતા. કેટલીક પેઢીઓ સુધી તેમના વડવાઓ દારુનો ઇજારો ધરાવતા પણ કાબરાજીના પિતાજીએ કંપોઝીટરની નવી લાઇન પકડી અને જાતિ હોશીયારીને લીધે 'જેન્ટલમેન્સ ગેઝેટ' નામે પેપરમાં હેડ પ્રીન્ટર બન્યા. આપણા વડવાઓ પોતાના કામધંધાની લાઇનને લઈ તે ધંધાની ઓખડેથી ઓળખાય છે તેમ નવરોજજી કાબરાજી 'નવરોજી ગેઝેટ' ના નામથી ઓળખાતા.

પછી તો દફતર આશકારા પ્રેસના તેઓ ભાગીદાર બન્યા અને વખતના વહેવા સાથે ત્રણેક છાપાના માલેક અને અધિપતિ બન્યા અને આ વારસો તેમના બેટા કેખુશરુમાં ઉતર્યો.

તે જમાનામાં હિંદુ કોમના ધર્મગુરુઓનો એક ચોકસ વર્ગ અનીતિ પર ઉતરી પડયો હતો તેની ટીકા કરતાં નવરોજજી કાબરાજીને બદનક્ષીના કેસનો બચાવ કરવો પડયો હતો.

માબાપની મુફલસીમાં જુવાન કેખુશરો હાથે રાંધી ખાતા ને વાસણો પણ જાતે જ માંજતા. આ રીતે આ જવાન મુફલેસીની નિશાળમાં બેસી ગરીબાઈની કવિતા શીખ્યા હતા.

તેમણે પાંચ ૭ ચોપડીની કેળવણી લીધી હતી.

એક વખત જ્ઞાન વર્ધક સભાના આશરા હેઠળ "સ્ત્રી" ના વિષય ઉપર ભાષણ હતું તે વખતે મર્હુમ કાબરાજીએ એવું તો વિદ્વતા ભર્યું ભાષણ કર્યું કે તેના જ્ઞાનથી ખુશ થઇને તે વખતના હિંદુ સુધારક કરસનદાસ મુળજીએ તેમને તેમના છાપામાં રૂપીયા ૫૦ ના પગારથી એસીસ્ટંટ એડીટર તરીકે લઈ લીધા અને સાથે સાથે સ્ત્રીબોધ ચોપાનીયાના અધિપતિ બનાવ્યા; આ છાપાઓમાં પત્રકાર, વાર્તાકાર અને નાટયકાર તરીકે લેખો લખી આ મહાન પારસીએ ૪૦ વરસ સુધી કામ અને પરકામની એકધારી સેવા કરી એકલે હાથે મોટું મિત્ર મંડળ ઉભું કર્યું.

તેઓ તેમની સેવા અને કામને લઇ રાજદરબારમાં પણ જાણીતા થયા હતા અને ગવર્નરો, વાઈસરોય તથા ઇરાનના શાહ વગેરે તરફથી પ્રશંસાના કાગળો અને ચાંદો મેળવ્યા.

તેઓને તેમની ફરજનું તીવ્ર ભાન હતું. અને તેમના ધંધાને એટલા પ્રમાણીક હતા કે સાચું કહેતાં જરા પણ ડરતા નહીં, એટલે ઘણી વખત મિત્રો પણ દુશ્મન બની જતા.

તેમનો ઘર સંસાર ઘણો સુખી હતો. ૧૮૮૩ માં તેમનાં પત્ની કુંવરબાઈ ૩૮ વરસની ઉમરે મરણ પામ્યા અને ત્યાર પછી વીલાયતથી પાછા ફરતાં તેમનાં વડાં દીકરી મરણ પામ્યાં અને તરત જ બીજે વરસે એક બીજી દીકરી મરણ પામ્યાં. આ બનાવોને લઈ તેમની ઉપર ઘણી જ અસર થઈ. અસલથી જ તેઓ મીનોઈ જિંદગીના ખ્યાલવાળા હતા અને તેમાં આ બનાવોથી તેમનું મન ધર્મ તરફ વળ્યું.

તે જમાનામાં જ્ઞાન અને કેળવણી વિના બાઈઓમાં વહેમ ઘણા હતા. બાઈઓ ટંટા ફીસાદમાં દીવસ ગુજારે, પારકી કુથલી અને નિન્દા કરે આવી અનેક રીતે સ્ત્રી જીવન ઘણું પછાત હતું અને તેથી કાબરાજીને ઘણું લાગી આવતું તેમણે સ્ત્રીબોધમાં આ બાબતમાં ઘણાં બોધદાયક લખાણો લખ્યાં જેની અસર અને ચાનકથી ઘણાં પારસી કુટુંબોમાં ભવાડાઓ થતા તે ધીમે ધીમે ઓછા થઈ ગયા.

૧૯૦૭માં સ્ત્રીબોધનો ભવ્ય સુવર્ણ મહોત્સવ ઉજવાયો હતો જેમાં યુરોપીઅન તેમજ બીજી કોમનાં જાણીતાં માણસોએ હાજરી આપી હતી અને કાબરાજીની સેવાની કદર કરવામાં આવી હતી.

તે જમાનામાં બાળલગ્ન નાબુદ કરવા અને વિધવા પુનર્લગ્ન માટે પણ તેમણે ભારી ઝુંબેશ ઊઠાવી હતી. મુસલમાનોમાં ચાલતા પરદાની પદ્ધતિ સામે પણ તેમણે જેહાદ ચાલુ કરી હતી.

એક પારસી શેઠીઆને ત્યાં ઈનામી મેળાવડો હતો. તેઓ આગળ પડતા અને સુધારક હતા. પરંતુ તેમના ખુદના ઘરનાં બાઈઓ દરવાજા અથવા પડદા પાછળ બેસીને મેળાવડો જુએ. આ હાલત ટાળવા કાબરાજીએ મેળાવડામાં હાજરી આપવાનું ઉત્તેજન ચાલુ રાખ્યું અને સ્ત્રીઓને જાહેરમાં આવવાની હીંમત અને તક મળ્યાં.

મર્હુમ કાબરાજી દીર્ઘદ્રષ્ટા, આદર્શવાળા અને સાહિત્ય તથા કળાની કદર કરનારા હતા. માત્ર તેઓ સુધારકજ નહતા પરંતુ એક કુટુંબ પ્રેમી અને આદર્શ પતિ અને પિતા હતા. તેમના ઘરમાં બાઈરાં તથા બાળકોને સ્વતંત્રતા અને છુટ હતી. તેમનો ઘર સંસાર ઘણો જ સુખી હતો.

તેમણે સમાજના સુધારા માટે જે કર્યું છે તેથી આજે તેમનું નામ અમર થયું છે અને આપણે સૌ તેમને યાદ કરીએ છીએ.

-શ્રી ડુંગરશી ધરમશી સંપટ

ઘણાં પારસી બંધુઓ મોટા ઉદ્યોગપતિઓ થઈ ગયા છે. ઘણા મોટા શાહ સોદાગર તરીકે પંકાઈ ગયા છે. પ્રોફેસરો તરીકે પણ એમણે સારી ખ્યાતિ મેળવી છે. વિજ્ઞાનમાં એમનાં ચંચળ મગજોએ પ્રવૃત્તિઓ કરી છે. વર્તમાન પત્રોના ધંધામાં પણ પારસી બંધુઓએ પ્રાથમિક આરંભ યશ સાથે કર્યો છે. તે પ્રમાણે સંસાર સુધારા અને ગરીબોની સેવામાં કેટલાક પારસી ભાઈઓનાં નામો મશહુર છે તેમાં એક મુખ્ય નામ કેખુશરો કાબરાજીનું છે.

શ્રી કાબરાજી સારા સુધારક અને સેવાભાવી પુરુષ હોવા ઉપરાંત મહાન લેખક અને વર્તમાનપત્રકાર પણ હતા. એમના સ્વભાવમાં કોમીય અંશ ન હતો. કોમપરકોમનાં સર્વે સારાં કામોમાં તેઓ અંતઃકરણથી ભાગ લેતા હતા. સારાં કામો કરતાં એમને અનેક વખત કોમ પરકોમની ગાળો ખાવી પડતી હતી છતાં નિંદાથી કે ખોટી ગાળોથી તેઓ કદી ડરીને પોતાનું ભલાઈ અને નેકીનું કામ પડતું મુક્તા નહોતા, આથી હિંદી કોમોની સેવા અને સુધારામાં કાબરાજીનું નામ મોતેબર દરજ્જો ભોગવે છે. આગળના પારસીઓમાં કોમી પ્રશ્ન તિવ્ર નહોતો. કોમપરકોમમાં સમાન ભાવે સેવા અને સુધારાની ઝુંબેશ ઊઠાવતા હતા. પારસી ભાઈઓના વડીલો પોતાની સખાવતોનો ઝરો સર્વે કોમોના ઉપકાર માટે વહાવી ગયા છે. સર જમશેદજી જીજીભાઈ પહેલા બેરોનેટ, સર દીનશાહજી પીટીટ, બહેરામજી મલબારી, સોરાબજી બંગાળી, જમશેદજી તાતા આ સર્વે કોમ પરકોમોને સમાન ભાવથી બોધ સખાવતો અને સેવાઓ કરતા ગયા છે. કાબરાજી પણ તેવા નર હતા.

કેખુશરોનું નાનપણ ગરીબીમાં ગુજર્યું હતું. તેઓએ પોતાની કારકીર્દી "જામે જમશેદ"થી શરૂ કરી. ૧૮૬૨ માં જાણીતા સુધારક શેઠ

કરશનદાસ મૂળજીની જગ્યાએ "રાસ્ત ગોફતાર" ના અધિપતિ નિમાયા હતા. કાબરાજીએ ઠેઠ ૧૯૦૨ સુધી એટલે કે ૪૦ વરસો સુધી રાસ્ત ગોફતારના નાવને અનેક તોફાનોમાંથી બચાવી સહિસલામત સફરો કરી. "રાસ્ત ગોફતાર" ની ખીલવણી એમણે એકલે હાથે લગભગ અર્ધી સદી સુધી કરી એને મોટો દરજ્જો ગુજરાતી પત્રકારત્વમાં અપાવ્યો.

કાબરાજીના ખરા હૃદયનો અને એમની પસંદગીનો વિષય સ્ત્રી શિક્ષણનો અને સ્ત્રીઓના વિકાસનો હતો. આ સુધારાની જુંબેશ માત્ર પોતાની કોમમાંજ નહિ પણ હિંદુઓ, ખોજાઓ વિગેરે કોમમાં પણ એમણે ઉપાડી હતી. 'જામે જમશેદ" જેવા સનાતની વિચારવાળા પત્રના જ્યારે તેઓ અધિપતિ હતા ત્યારથીજ એમના વિચારો સ્ત્રીઓના વિકાસ માટે આગળ પડતા હતા. એમણે એ સમયે "જ્ઞાનવર્ધક" સભાના આશ્રય નીચે "આપણો સ્ત્રી સમાજ" એવું એક ભાષણ આપ્યું હતું આ ભાષણ સાંભળી શેઠ કરશનદાસ મૂળજી બહુ ખુશી થયા હતા. એ દિવસથી એમની મૈત્રિ ગાઢરૂપ લેતી ગઈ. પછીતો સંસાર સુધારકો અને વિદ્વાનો–કવિ નર્મદાશંકર, ડોકટર ભાઉ દાજી, શેઠ લખમીદાસ ખીમજી–સાથે એમનો મિત્રતા ભરેલો સંબંધ બંધાયો હતો. સોરાબજી સાપુરજી બંગાળી પણ એમના મિત્ર હતા. આ બધા મળી સંસાર સુધારાના વ્યાખ્યાનો આપતા. સ્ત્રી કેળવણીની ખીલવણી માટે લેખો લખતા. નિબંધો લખતા અને લખાવતા હતા. કોઈ પણ કોમની સંસાર સુધારાની હિલચાલમાં કાબરાજી ઝંડો હાથમાં લઈ મોખરે ઉભા રહેતા.

"રાસ્ત ગોફતાર" એ સુધારાની વલણવાળા ગૃહસ્થોનું મુખપત્ર બન્યું એમનું એ વાજીંત્ર બન્યું. "દફતર આશકારા પ્રેસ"માં રાસ્ત છપાતું હતું. સાંજના વખતે એ પ્રેસના અધિપતિના ઓરડામાં સુધારાવાળાઓની ચાલુ બેઠક મળતી હતી. આ સ્થળે સંસાર સુધારાના વિચારોની સુંદર ચર્ચા થતી. કાર્યક્રમ પણ ત્યાંજ નક્કી થતો, જેમાં હિંદુ સુધારકો, પારસી સુધારકો અને બીજા સુધારકો ઉલટભેર ભાગ લેતા હતા.

સ્ત્રીઓમાં જ્ઞાનવૃદ્ધિને માટે સુધારકોએ "સ્ત્રીબોધ" નામે માસિક શરૂ કર્યું તેના થોડા વર્ષમાં કાબરાજી અધિપતી નિમાયા. શરૂઆતમાં પોતાના લેખો આવતા હતા. પછી તો એ માસિક સર્વે કોમની ગુજરાતી સ્ત્રીઓનું મુખપત્ર બન્યું. આજે ૮૭ વર્ષો થયાં એ વૃદ્ધ માસિક સંપૂર્ણ યુવાનીના પ્રવાહના તરંગોમાં ગુજરાતી પ્રજાને પરમ ઉપકારક બની રહ્યું છે. કાબરાજીના લેખોનો સંગ્રહ પુસ્તકરૂપે કોઈ પ્રકટ કરે તો હજી પણ એ ઉપકારક બની શકે છે.

શરૂઆતમાં સંસાર સુધારાના કાર્યકર્તાઓને અંધશ્રદ્ધાળુ જુના વિચારનાઓને હાથે કેટલી તકલીફો સહન કરવી પડી હતી તેનો ખ્યાલ આપણને આવી શકે નહિ. તેઓને સ્ત્રીઓની પણ ગાળો ખાવી પડતી હતી. તેમનાથી કોઈ સામાજીક ઉત્સાહમાં ભાગ લઈ શકાતો નહી. તેમના ઉપર માળાપરથી કચરો નાખવામાં આવતો હતો. તેમનો સામાજિક બહિષ્કાર કરવામાં આવતો હતો. છતાં કાબરાજી જેવા સમાજ સેવકો કદી પણ પોતાના ખેવને છોડતા નહિ. એમનામાં અજબ હિંમત અને શ્રદ્ધા હતાં.

કાબરાજી હિંદુ તેમજ પારસી સ્ત્રીઓના સમાજ સુધારા માટે આટલું બધું કરી ગયા છે. પરંતુ તેઓ ઉચ્છૃંખલ સુધારક નહોતા. પોતે સાદા હતા. સાદાઇથી રહેતા હતા. ફેશનની શોખીનીઓ એમને પસંદ નહોતી. કદી પણ વિલાયતની મડમો જેવી આપણી સ્ત્રીઓ બને તે એમને પસંદ નહોતું. સ્ત્રીઓના શિક્ષણ અને માનસિક વિકાસને એઓ પસંદ કરતા

ના, ખર્ચાળ, ઉડાઉગોર અને ફેશનના પતંગીઆંઓ એમને પસંદ નહોતાં. શારીરિક, માનસિક અને બૌધિક વિકાસને તેઓ ચ્હાતાહતા.

કેખુશરો કાબરાજીએ અનેક સુંદર નૉવેલો લખી છે. આ વાર્તાઓ આજે પણ વાંચવા જેવી છે. એમના પાત્રો કુલીન, સજ્જન અને સદાચરણી છે. વાર્તાનો પ્રવાહ સરળ રીતે ચાલે છે. આ વાર્તાઓ ફરી છપાવવાની જરૂર છે એવો મારો આગ્રહ છે.

શ્રી પેસ્તનજી ખ તારાપોર

'ડેલીગેઝેટ'ના માજી અધિપતિ આ અપૂર્વ પ્રસંગે આપણે એકસો વરસ ઉપર જન્મેલા એક એવા પારસી નરની પવિત્ર યાદને માન આપવા કાજે ભેગાં મળ્યાં છીયે, કે જેઓ પોતાની વિધવિધ શક્તિઓ વડે આ મહાન દેશનાં અસંખ્ય સ્ત્રી–પુરૂષોની નૌનમ સેવા બજાવી પોતાના કદીમ રોળાની કીર્તિમાં કાયમનો વધારો કરી ગયા છે.

સુધારા અને પ્રગતિનાં વિસ્તીર્ણ ક્ષેત્રોમાં કેખુશરો કાબરાજીએ કેવાં પુણ્યવાન બીજો વાવ્યાં છે, તે વિશે આજ પર્યંત ઘણું ઘણું લખાયું અને બોલાયું છે, એટલે હું આ સંધ્યાકાલે તેમની એક પત્રકાર તરીકેની બોધક કારકીર્દિના સંબંધમાં મારા નમ્ર વિચારો દર્શાવીને મારી પાક ફર્જ અદા કરીશ.

ઊંચ પત્રકારનાં મૂળ તત્વો.

એક કાર્યસાધક પત્રકાર નીવડવાને માટે કોઇ પણ લેખકમાં ત્રણ વસ્તુઓ અવસ્યની છે. પ્રથમ તો પોતે જે ભાષામાં લખે તેની ઉપર તેણે સંપૂર્ણ કાબુ ધરાવવો જોઇયે. બીજું તો તેની મનોવૃત્તિ ઊંચ ભાવનાઓથી ભરપૂર રહેવી જોઇયે. અને સૌથી અગત્યનું તો એ છે કે તેના અંતઃકરણને જે કાંઇ ઈન્સાફી અને લોકલાભનું લાગે તે અંગત સ્વાર્થ કિંવા અંગત જોખમનો જરા પણ ખ્યાલ કીધા વગર બહાર પાડવાની હિંમત તેની છાતીમાં જોઇયે.

કેખુશરો કાબરાજી પ્રતાપશાળી પત્રકારનાં એ ત્રણેય પ્રધાન લક્ષણો અસાધારણ પ્રમાણમાં ધરાવતા હતા, અને તેને લીધેજ હિંદી છાપાના ઇતિહાસમાં તેમનું નામ સદાકાલ માન તથા આભાર સહિત જળવાઇ રહેશે.

ભાષાની મોહિની.

શેક્સ્પિયરની પેઠે કાબરાજી એક જન્મેલા લેખક હતા. તેમની કલમમાં ગોપા કાનુડાની વાંસળીના જેવી મોહિની વસતી હતી, કે તેનો અવાજ થતાંજ તમામ વાંચક પ્રજા જાગૃત થઇને તેનો સ્વરેસ્વર આતુરતાથી સાંભળી આનંદમાં આંદોલન કરતી હતી. તેમનાં હજારો લખાણોમાંથી મને કાનને કઠોર લાગે એવો એક પણ શબ્દ આજ પર્યંત મળ્યો નથી. પોતાની કલમના દરેક વાક્યને તાલબંધ રચનામાં વિશુદ્ધ મોતી સમાન વહેતું કરવાની કાબરાજીની કુદરતી કલા તેમને એક ઉચ્ચ કોટીના ગદ્ય–કવિ તરીકે પૂરવાર કરે છે.

પરંતુ નાટક, કાવ્ય અને નિબંધ રચવા માટે જે પ્રકારની લેખનકલા અવસ્યની છે, તેથી કાંઇક જૂદાજ પ્રકારની અને બહુરૂપી લેખનકલા ધરાવ્યા વિના કોઈ પણ પત્રકાર નક્કી પરિણામો ઉપજાવી શકતો નથી. વિષય તથા પ્રસંગને અનુસરીને નિરનિરાળી શૈલીમાં લખવાનું પ્રબળ કાબરાજીનું હતું. તેઓ જરૂર પડે તેમની કલમ મારફતે એક સિંહની માફક ગર્જના કરતા હતા, અને બીજી વેળાએ તેજ કલમમાંથી તેઓ હાલરડાના જેવી કોમળ વાણી સંભળાવતા; જ્યારે ટોરબાજ લખાણ કરવામાં તેમનો કોઈપણ ભાઈબંધ કાબરાજીની હરીફાઈ કરી શકતો નહોતો.

અલંકારિક લેખનકલા

માનવીનું હૈયું પીગળાવે એવી અસરકારક, જોશદાર અને અલંકારિક ભાષામાં લખવાની કાબરાજીની અસાધારણ શક્તિના એકજ દાખલા તરીકે હું તેમના "જમશેદ" નાટકમાંથી નીચલી લીટીઓ તમારી આગળ રજુ કરવાની તક લઉં છું:—

[અંક ૨જો પ્રવેશ ૧૦ મો]

[એક મેદાન-દૂરથી બલખ શહેરનો દેખાવ. શહેરમાં આગ લાગી છે, અને જમશેદ લોહી લુહાણ અને ચીંકડેહાલ લંગડાતો આવે છે]

જમશેદ:—"ઓ જમાના! છોડ હવે મારો પીછો! ઓ આફત! કંગાળીયતના કાંટા હવે ઓછા ભોંક! અરે વ્હાલાં વતન! તારા આ શું બૂરા હાલ! આગ, ભયંકર આગમાં થાય છે પાયમાલ! કહે ઓ બુલંદ ધજાના બળવાન કોટ, કહે પુરાતન બલખના ઓ બખ્ખિયાર કમરબંદ, કહે! આ બળતાંની ભભુક આ આતશના ઓળા, જમીન પર ઉઠાવેલાં આ ધુંવાનાં વાદળ અને ખુદ વાદળ પર ચઢાવેલો આ સોનેરી ઢોળ શું સબબ ધરાવે છે? ઓ ભરપૂર શહેર, શું જોહાકનો નાશકારક દસ્ત તને બાળીને ભસ્મ બનાવવા માંગે છે? અને શું તારા ભપકાદાર મહેલો, આસ્માનસેં વાત કરતા બુરજો, સેતારાઓની ચાલના વરતારા મીનારાઓ, કાંસાં સે કઠણ કીલ્લાઓ અને કબિલદાર લોકોની હવેલીઓને એકદમ ભોંય બરાબર કરે છે? યા શું તને આબાબ દેનારા જમશીદના બરગસ્તે હાલ ઉપર તું આતસની ચેહેમાં પોતાની મેળે જ બળી મરવા બેઠું છે? યા શું તુંએ ઉઠાવેલા બળવાના બદલામાં યઝદાને તારા ઉપર આતસનો વરસાદ વરસાવ્યો છે? અરે નહિં! એ તો નવી પાદશાહતની મુબારક-બાદીમાં આખા શહેરે જડાવદાર લેબાશ પહેર્યો હશે! એ તો તારા પનાહદાર પાદશાહની ખુવારીની ખુશાલીમાં આખાં શહેરમાં રોશની અને આતસબાજી ચાલતી હશે. એ તો તારા નહાસતા પાદશાહને તેના ખોહેલા મુલકમાંથી રસ્તો બતાવવાને મશાલો સળગાવી હશે. પણ બલખ! બુજાવ એ બળતાં, યા નહિં તો વધાર એ બળતાં—અને ચલાવ જબરી હરિફાઈ મારા દીલમાં ઉઠતા આતસના ઓળાની સાથ, કે પછી તારી વધતી આગ મારી તારા કરતાં વધારે જબરી આગને એકદમ દાબી નાખી તે આગ મને તાજગી અને ટાઢક બક્ષે. બલખ! તારા બદબખ્ત પાદશાહનો એટલો હુકમ તો માન! જે પાદશાહએ તને વસાવ્યું, તને ઉધાર્યું, તને સુધાર્યું, જેને તું ખુદાઈ માન આપતું તેના હાલ પર એટલી તો દયા કર!...... લોહી જવાથી હું નબળો બન્યો છું. રંજથી હું થાકયો છું, દુઃખથી દીવાનો છું. ઓ! (ફસડાઈ પડે છે; અંદર ગડબડ થાય છે) અરે! હું ક્યાં નાહસીશ? હાર અને નાઉમેદી વચ્ચે હું જ્યાંબી નહાસુ છું ત્યાં દોજખ છે,... હું ખુદ બખુદ પોતે દોજખ છું! અને ઉંડામાં ઉંડા ગારમાં હું જઇ પડું છું તો તેથી બી ઉંડો ગાર મને ગળી જવા સારૂ પહોળાં મહોડાંથી ઉઘડે છે, જેની આગળ મારું હાલનું દોજખ મને બહેસ્તની મીસાલનું છે.[1] અરે! તોબા યા મારીને વાસ્તે કંઈ જ જગા નહિ મળે? (વિચારમાં પડે છે)

રાસ્ત છે કહેલા આ સુખનના ગૌહર
કે તકેબરીને અહંકાર છે જીંદગીનું ઝેર;
અગર થાય, થાયં તું ફૂળ જહાનનો શાહ,
છોડતો ના હરગેઝ ખુદાની પનાહ.
કારણ જો થયો ખુદાથી નિરાશ,
તો ધૂળ મળે સુખ અને સંપતની આશ
કર તે સાહેબની યાદ ને શુકર,
જે વના આ જીહાનમાં ખાવી છે ઠોકર[2]

[અંદરથી ગડબડ]

"અરે, આ શું પીડા છે! હજી દુશ્મનો મારી પુઠે! જમશેદ, નાહાસ પાછો! ફરી આ પાક ધરતિ પર મારાં નાપાક પગલાં નહિ પડે! સલામ, ફૂળ મુલક! તને છેલ્લી સલામ! [નાહાસી જાય છે. થોડાક જોહાકના સરદારો દોડી આવે છે.]".

મારા આધીન મત પ્રમાણે કાબરાજીએ અઠ્ઠાવીશ વર્ષની ઉમરે લખેલો ઉપલો આપ-સંવાદ તેની કલાવંત વાક્યરચનામાં અને

1 મીલ્ટન 2 શીરદોશી

અલંકારિક ભવ્યતામાં શેકસપિયરના કોઇ પણ આપસંવાદ (soliloquy) ની બરોબરી કરી શકે; જે લેખકની કલમમાં એવો જોશ, એવું જોમ, એવો જુસ્સો તે કાં નહિ તમામ વાંચક વર્ગના મન ઉપર અસર કરે, કાં નહિ પ્રજામતને ઝુકાવે, કાં નહિ લોકહિતની અભિવૃદ્ધિ કરે?

હું આગળ કહી ગયો છું તેમ ભાષા ઉપર સંપૂર્ણ કાબુ ધરાવવા કરતાં પણ વર્તમાનપત્રના તંત્રીને માટે વધુ જરૂરનું તો એ છે કે તેના હેતુઓ નિર્મલ રહેવા જોઈએ, તેના આદર્શો ઉચ્ચ હોવા જોઇએ. ખરેખર, તેણે તો એમરસન્ના નીચલા શબ્દો રાત દિવસ યાદ રાખવા ઘટે છે:—

"What is a man born for but to be a Reformer, a Remaker of what man has made; a *renouncer of lies; a restorer of* truth and good, imitating that great nature which embosoms us all; and which sleeps no moment on an old past, but every hour repairs herself, yielding us every morning a new day, and with every pulsation a new life?"

દરેક માનવીનું જે કર્તવ્ય એમર્સને બતાવ્યું છે, તે કર્તવ્ય અદા કરવાની જવાબદારી દરેક અધિપતિના ખભા ઉપર રહેવી જોઇયે. દરેક પત્રકારનું આદ્ય કર્તવ્ય કુદરતની ગતિનું અનુકરણ કરીને સંસાર તથા સમાજની ચાલુ નવરચના, પુનર્ઘટના કરવાનું છે, તમામ પ્રકારનાં જુઠાણાંઓને તોડી પાડવાનું અને આ જગ્યાએ સચ્ચાઇ તથા નેકીનું રાજ સ્થાપવાનું છે. પત્રકાર તરીકે એ મહાભારત કાર્ય કાબરાજીએ જે કુશલતાથી બજાવ્યું છે, તેને લીધે જ તેઓ પોતાનાં મોંઘેરાં પગલાંની છાપ વખતની રેતીઓ ઉપર નહિ ભુસાય એવી રીતે મેલી ગયા છે.

પારસી સંસારના મહાન સુધારક

માત્ર પારસી કોમના જ નહિ પરંતુ તે સાથે બીજી ભાઈબંધ કોમના સંસારમાં વખતને અનુસરતા સુધારાઓ દાખલ કરવા સારૂ કાબરાજીએ કેવી બલવાન લડતો ચલાવી હતી, તેનો અસરકારક ખ્યાલ હવણાં જ આપણને બહેન શ્રીમતી ગુલ મીણવાળાએ પોતાના લાગણીદાર ભાષણમાં આપ્યો છે, એટલે એ બાબત ઉપર લંબાણથી બોલવાની જરૂર મારે માટે રહી નથી. હું એટલું જ કહીશ, કે પારસી કોમને અનેક મહત્વની દિશાઓમાં આગળ વધારવામાં કાબરાજીએ જે યાદગાર ભાગ *ભજવ્યો છે, તે કદી પણ વીસરી જવાય એવો* નથી. ખાસ કરીને પારસી અબલા વર્ગ આજે કેળવણીનાં જે મીઠાં ફલો ચાખે છે, અને સંસાર તથા સમાજમાં જે હકદાર છુટાપણું ભોગવે છે, તેને માટે આપણે કૈખુશરો કાબરાજીનાં બાલેબાલ આભારી છિયે અને ચાલુ આભારી રહીશું.

ભક્તિવાન દેશસેવક

પોતાની હમદીન કોમના સંસારને મધુરો બનાવવા ઉપરાંત આપણા હિંદુ ભાઈબંધો વચ્ચે અનેક મહત્વના સુધારાઓ દાખલ કરવા માટે કાબરાજીએ જે ખંતીલી કોશેશો કીધી હતી, તેના સંબંધમાં અનેક હિંદુ ટીકાકારોએ સવાલ ઉઠાવ્યો હતો કે એક પારસી ભાઈ ને બીજી કોમોની સંસારી બાબતોમાં *માથું મારવાનો શું હક છે? એ તકરારના* જવાબમાં મેં ૧૯૦૬ માં "રાસ્ત ગોફતાર"ની કટારોમાં લખ્યું હતું તેમ બીજી કોમોની સંસારી જરૂરિયાતો સારૂ લડત ચલાવીને કાબરાજીએ દેખાડી આપ્યું છે કે આ મહાન દેશના સાંસારિક પ્રશ્નો અખંડ અને નહિ છુટા પાડી શકાય એવા છે, અને પોતાની ભાઈબંધ કોમોના કલ્યાણને માટે એવી ઊંડી કાળજી બતાવીને એ પારસી પત્રકારે પોતાને એક ભક્તિમાન દેશસેવક તરીકે પૂરવાર કીધા છે.

પરંતુ સુધારાની ઉપર ટપકે હિમાયત કરવી એક વાત છે, અને સુધારાના મેદાનમાં દાખલ થઈ છેવટ સુધી લડવું એ કેવલ જુદી વાત છે. કાબરાજીને જે કાંઈ ફેરફારોની જરૂર દેખાઈ આવતી, તે અમલમાં લાવવા કાજે તેઓ જરાપણ અચકાયા વિના હિંમતથી બહાર આવતા, અને ગમે તેવી મુશ્કેલી, ટોણાં મેણાં અને વિરોધ વચ્ચે પોતાની ગંભીર જવાબદારી અદા કરતા. જ્યાં જ્યાં વહેમી, રાહઈતિઓ પ્રગતિનો માર્ગ રોકતી હોય, જ્યાં જ્યાં આપખુદી પોતાનું શીર ઉચું કરતી હોય, જ્યાં જ્યાં માનવીનો જુલમ માનવીની જિંદગીને કચડી નાખતો હોય,-ત્યાં ત્યાં કાબરાજી પોતાની કલમના ભાલા સાથે ધસી જતા, અને જ્યાં અંધારૂં હોય ત્યાં અજવાળું, જ્યાં અન્યાય હોય ત્યાં ન્યાય, જ્યાં ગુલામગીરી હોય ત્યાં છુટાપણું દાખલ કરતા. ધન્ય છે તે પારસી માતાને, કે જેણે એક એવા પનોતા પુત્રને જન્મ આપ્યો, કે જેની મહાન લડતોએ સકલ હિંદની ઉન્નતિ અને સુખાકારીમાં કાયમનો વધારો કીધો છે.

નહિ ખરીદાય એવી સ્વતંત્રતા

એક પત્રકાર તરીકે કાબરાજીની સૌથી મૂલ્યવાન મીલ્કત તેમની સ્વતંત્રતા હતી. અસલી ઈરાની ફેંટો પહેરી સાદા પોશાકમાં ફરતો, હાં ત્યાં પગે ચાલી જતો, પોતાના બચરવાલ કુટુંબ સાથે ગરીબીમાં જીવન ગાળતો આ પારસી દર રવિવારે "રાસ્ત ગોફ્તાર"માં પોતાની તેજસ્વી કલમ ચલાવી ધનવાનોને કંપાવતો, સત્તાવાળાઓને ડગમગાવતો, જુલમગારોની ઉપર આસમાન તોડી પાડતો,-એ બધાનો ભેદ એજ હતો કે રાસ્તી અને ઇનસાફના એ મક્કમ હિમાયતીનું સ્વતંત્રપણું કોઈ પણ રાજા કે લક્ષાધિપતિ ખરીદી શકતો નહોતો. એક પત્રકારનું ગંભીર કર્તવ્ય એવી સ્વતંત્ર અને પ્રામાણિક રીતે ચલાવવાને માટે કાબરાજીને વારંવાર મોટા ભોગો આપવા પડ્યા હતા. આજે તે અસાધારણ ભોગોની જમીનમાંથી ઉગેલાં મધુર ફળો આપણે ચાખીએ છીએ, ત્યારે એવા એક કિંમતી વારસાને માટે આપણો આભાર દરશાવવા કાજે મેં કાંઈક વર્ષો પૂર્વે લખેલા નીચલા શબ્દો આ માંગળિક પ્રસંગે કેખુશરો કાબરાજીની ફરજંદીને અત્રે હાજર રહેલાં સર્વે નરનારીઓ તરફથી એકવાર પાછા સંભળાવાની હું રજા લઉં છું:

"ઓ મારી કોમના સૌથી મહાન અને યાદગાર લેખક! તું જ્યાં પણ હાલ વસતો હોય ત્યાંથી તારી મધુર વાણીનો રસ તેં આ પૃથ્વી પર છોડી મેલેલા અમો તારા ઓછા નસિબવંત ભાઇબંધોમાં રેડ, કે અમો તારી નાદર કલમે બજાવેલી પવિત્ર ફરજો આગળ ચલાવવાને શકિત મેળવીએ, અને તારી બુલંદ કીર્તિનાં કિરણો દરેક દિવસના ઉગવા સાથે વધુ અને વધુ રોશની ફેલાવતાં રહે!"

શ્રી નરીમાન સોરાબજી ગોળવાળા

મર્હુમ કાબાજી એક ઉચ્ચ પ્રકારના સાહિત્યકાર હતા એમ તેમના રાસ્ત ગોફતારનાં તેમજ બીજાં લખાણો જોતાં જણાઈ આવશે. તેમનાં લખાણો ઘણા ઘણા વિધવિધ પ્રકારનાં હતાં. તેમનાં લખાણોમાં કરાંચી પારસી કોમને લગતાં લખાણો પણ નજરે પડે છે.

શુદ્ધ ગુજરાતી લખાણ માટે તેમનો ઘણોજ આગ્રહ હતો અને પારસીઓ શુદ્ધ ગુજરાતી લખતા થાય તે માટે વ્યાકરણ સમજાવવા માટે સહેલી ભાષામાં વ્યાકરણના નિયમો સમજાવતી કવિતાઓ લખી છે.

વાર્તા સાહિત્ય અને નાટ્ય સાહિત્યમાં તેમણે મોટો ફાળો આપ્યો છે. હલકા રસવાળા સાહિત્યને તેઓ ધિક્કારતા હતા. અંગ્રેજીની ઉચ્ચી કક્ષાઓની વાર્તાઓને પારસી સંસારને અનુરૂપ રૂપાંતર આપીને રજુ કરતા

હતા. તેમની ભાષા શુદ્ધ, મીઠી અને વ્યાકરણની ભૂલ વિનાની હતી. 'દારાસાના' તેમનું ઉત્તમ પુસ્તક છે. તેમની ભાષા ગંભીર છતાં રસિક હતી અને પ્રસંગને અનુરૂપ તેઓ રંગ આપી શકતા હતા.

નાટ્ય સાહિત્યની અંદર શાહનામા ઉપરથી લખેલું તેમનું 'જમશેદ' નામનું નાટક ઉત્તમ છે. નંદબત્રીશી, સીતાહરણ અને લવકુશ જેવાં હિંદુ વિષયનાં નાટકો રચવામાં તેમનો હાથ હતો. ધારે ત્યારે તેઓ હિંદુઓના જેવી શુદ્ધ અને સંસ્કૃત શબ્દોવાળી ભાષા લખી શકતા.

અત્યારના જમાનાની માફક તે વખતે પણ પુસ્તક ખરીદનાર એક અને વાંચનાર વીસ હતા. પુસ્તક વેચાતું લઈ લેખકને ઉત્તેજન ન આપવા માટે તેમનો ઘણો બળાપો હતો.

વાર્તાકાર અને નાટ્યકાર તરીકે તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં મોટો ફાળો આપ્યો છે.

મી. રૂસ્તમજી જમશેદજી દસ્તુર

મોટા માણસોના જીવનથી કોમ અને દેશના ઇતિહાસ રચાય છે. મર્હુમ કાબ્રાજી ખરેખર એક મોટા સુધારક થઈ ગયા છે. સુધારો શબ્દ આપણા કાન ઉપર સૈકા થયાં પડ્યો છે પણ સુધારાનો ખરો અર્થ આપણે જાણતા નથી. સમાજ અથવા દેશની અંદર જે સડો પેસી ગયો હોય તેને દૂર કરવા ચળવળ અને આંદોલન ઉભું કરવામાં આવે તેને સુધારો કહે છે.

સુધારાઓ એટલા માટે કરવામાં આવે છે કે આપણામાં કુધારા દાખલ થઈ ગયા હોય છે. આપણી પારસી કોમમાં બાળલગ્નનો કુધારો નથી પણ તેથી ઊલટું મોટપણે લગ્ન કરવાનો રિવાજ પડી ગયો છે. આ પણ એક મોટો કુધારો છે, અને તે દૂર કરવા કાબ્રાજી જેવા મહાન સુધારકની અત્યારે જરૂર છે.

જુનું એટલું સોનું નથી તેમ નવું એટલું બધું સારૂં નથી, કાબ્રાજી જમાનાને અનુકુળ એવી શુદ્ધ નજર રાખીને સુધારો કરનારા હતા, અને એ રીતે તેમણે સમાજને પ્રગતિને પંથે વાળ્યો હતો,

મી. રૂસ્તમજીના ભાષણ પછી મેળાવડા માટે કામ કરનારાઓનો મેયરશ્રી સોરાબ કાત્રકે વિગતવાર આભાર માન્યો હતો, તેમાં ખાસ કરી આ મેળાવડાની સઘળી ગોઠવણ એકલે હાથે પાર ઉતારવા માટે શ્રી ફિરોઝ શાહ રૂ. મહેતાનો ઘણો ઉપકાર માન્યો હતો. તે પછી 'સરસ્વતી દેવીની હોંશવાસી દીકરીઓ' નામનો સંગીતયુક્ત ટેબ્લો સફળ રીતે બતાવવા બાદ મેળાવડાનું કામકાજ પુરૂં થયું હતું. (પારસી સંસાર અને લોકસેવા, કરાંચીમાંથી ઉતારો)

"સ્ત્રીબોધ"ના અધિપતિ શ્રી કેખુશરો કાબરાજીએ મારા પહેલા લખાણને એટલો હરખભર્યો આવકાર આપ્યો કે મને લખાણો ચાલુ રાખવાને ઉત્તેજન મળ્યું. એટલુંજ નહિ પણ બે ત્રણ વધુ લખાણ મોકલતાં મારૂં નામ જાણવાને આતુરતા દેખાડી. અને "તમારા સરખા લખનારની મુલાકાતથી અમે ઘણા ખુશી થઈશું" કરી જણાવ્યું. કાંઈક શરમાળપણાથી મેં તેમને મળવામાં ઢીલ કરી...અને તેના પરિણામે મારૂં નામ જાણ્યા વગર તેઓ બેહસ્તી થયા, જે માટે મને મનમાં ખેદ રહી ગયો છે. તેઓ એક ચુનંદા લેખક અને સાહિત્યપ્રેમી હતા, તે ઉપરથી તેમની આવી ઉત્કંઠા સમજી શકાય આ ખુલાસો એટલુંજ દેખાડવાને કર્યો છે કે ખરાં બુદ્ધિવાન માણસો કાંઈ સારૂં જોઈ કાઢતા અને તેને ઉત્તેજન આપવાને કેટલા આતુર હોય છે અને ખુશ થાય છે. મરહુમના બીજા જાણીતા સદ્‌ગુણો સાથે લેતાં આ ખુલાસો તેમના ઉંચ ચારિત્ર પર વધુ અજવાળું નાખી શકે.

—ડૉ. ડોસાભાઈ રૂ. ધાભર (સુબોધ સંગ્રહ, સને ૧૯૪૨ માં)

કરાંચી મધ્યે જયંતીના મેળાવડામાં ગવાયલાં ગાયન

(૧)

રચનાર : શ્રી હોમી પી. મીણુવાળા
ગાનાર : મામા પારસી કન્યાશાળાની કન્યાઓ
(રાગ : પીલુ   તાલ : ત્રિતાલ)

સમજાવોને શાને ભેગાં મળ્યાં શુભ દિન આજ
ગુણ ગાવો કીર્તિના તેની જે સાહિત્યના સરતાજ—
સમજાવોને૦

સમાજ સુધારક જે
હિતેચ્છુ કોમના તે
અમર મૂકી નામ ગયા ને એ—સમજાવોને૦

"સ્ત્રીબોધ" ઉત્પન્ન કરનારા
વિદ્વાન એ લેખક હમારા
ઓગણીસ સદીના નેતા સેવા. નિજ દેતા
અમૂલ્ય અનુપમ જ્યોતિર્ધર
હતો રાહબર જેનો પરવર—સમજાવોને૦

(સાખી)

વીરલો સપુત! આજદિન પંકાય કાબરાજીનો વંશ
જયંતિ વળી તેની ઉજવાય જાણે જીવનનો અંશ
ઓગણીસ૦

(૨)

રચનાર : શ્રી વલ્લભદાસ પોપટ શેઠ
સ્વરકાર : સંગીત પ્રવીણ શ્રી દુર્ગાશંકર ત્રિવેદી
ગાનાર : મિસ. મનીજેહ સોરાબજી કાબરાજી
(રાગ : ધાગેશ્રી   તાલ : લાવણી)

(સાખી)

જબ તુમ આયે જગતમેં જગ હસે તુમ રોય,
ઐસી કરની કર ચલો તુમ હસે જગ રોય!

ઓ કેખુશરો! તારી કલમની કીર્તિ દેશવિદેશમાં
એકક્ષરી સત્ય નિખાલસ ખુલ્લી નહિ કોઇ નીતમાં
તને શત્રુઓ પણ સંભારે, મિત્રો ના ઘડીભર વિસારે
શિષ્યો તો મોહી બલિહારે.
તેં ઘણી આલેખી નવલકથા ને નાટક ગરવી
ગ્રંથ ગુંથ્યા
'રાસ્તે' આ વિરલ લેખ લખ્યા
તુજ મધુરી યાદ અંતર ભરશું
અનુજીવને જીવી નહિ વિસરશું
સૌ ફરજ સદા અદા કરશું.

જન સમૂહના હિત અર્થે એક માનવી કેટકેટલું બજાવી શકે છે તેનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત ત્રિધવિધ બુદ્ધિબળ ધરાવનાર સાક્ષર કેખુશરો કાબરાજીના જીવન ચરિત્ર ઉપરથી મળે છે. નિયમિત રીતે તથા બાહોશીથી વર્તમાનપત્ર (રાસ્ત ગોફતાર) ચલાવવું, માસિક પત્ર (સ્ત્રીબોધ) લખી પ્રગટ કરવું, મ્યુનિસિપાલિટિનું કાર્ય ખંતથી કરવું, જાહેર સભાઓમાં ભાગ લેવો, તથા અનેક જાહેર મંડળો ઉભાં કરી ચલાવવાં તથા તેમાં ભાષણો કરવાં, સંગીતના મેળાવડા કરવા, નવી નવી વાર્તાઓ રચવી, નાટકો લખવાં, અને તે ભજવવાની ખેલાડીઓને તાલીમ આપવી, કૉમેસનરીની ઉચ્ચ પદવીઓ ભોગવી મેમ્બરોને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપવો, ઇત્યાદિ, એક પુરુષ કરી શકે એ બુદ્ધિના પ્રારબ્ધનો ચમત્કારજ ગણી શકાય. કેખુશરૂ કાબરાજી એક ઉમંગી સુધારક હતા,—પોતાની કોમના એટલુંજ નહિ પણ હિંદુઓ તથા મુસલમાનોને પણ બહુવાર માર્ગ દર્શાવતા હતા...ખોજા જેનરલ રેડીંગ રૂમમાં એમણે કિંમતી ભાષણો આપી કયા કયા સુધારાઓ કોમને લાભકારક છે એ અસરકારક રીતે દેખાડયું હતું...ગ્રંથકાર તરીકે એમની કીર્તિ ફક્ત ઇલાકામાં જ નહિ પણ જંગબાર, મસ્કત, નાટાલ આદિ દૂરદરાજ સ્થાને ફેલાઈ ગઈ હતી...સુધારક તરીકે સંસારી બદીઓ અટકાવવા એમણે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે...ઉપર જે જે બદીઓ વિષે મેં ફક્ત ઇસારો કર્યો છે તે દરેક વિષે મહુંમ કેખુશરોએ સંખ્યાબંધ આર્ટિકલો લખી હતી અને તેના પરિણામમાં ઘણીક બદીઓ હાંસીમાં આવી તે તે વખતે બંધ પડી ગઈ હતી...

કરમઅલી રહીમઅલી નાનજીઆણી
(સ્ત્રીબોધનો કે. ન. કાબરાજી સ્મારક ગ્રંથ સને ૧૯૦૪)

(૩)

"કોમ અંધારે અટવાતે જો હોત ન અહીં એક કાબરાજી"

ગાયન રચનાર: શ્રી ફિરોઝશાહ રુસ્તમજી મહેતા

ગાયન ગાનાર : સંગીત પ્રવીણ શ્રી. દુર્ગાશંકર ત્રિવેદી
વિરબાઈજી હાઈસ્કુલના સંગીત શિક્ષક.

[આ ગાયનની સારેગમ પાછળ આપેલી છે]

(સવૈયા છંદ)

બાર વરસની બાળા પૂછે : "કહો મને તમ કાકાજી!
જન્મતિથિ જેની તમ ઉજવો કોણ હતા એ કાબરાજી?"
"સાંભળ પુત્રીઃ સપુત હતો એ 'સરસ્વતી'[1] જે પર રાજી;
કોમ અંધારે અટવાતે જો હોત ન અહીં એક કાબરાજી.
પત્રકાર પ્રખ્યાત પ્રમાણિક કલમ હતી તેજી તાજી,
'રાસ્ત' તણો 'ગોફતાર' હતો એ, કુધારક જાતા દાઝી;
મોટ મોટાનું માન મૂકાવે, ટકે ન કોની પતરાજી;
કોમ અંધારે અટવાતે જો હોત ન અહીં એક કાબરાજી.
સરસ સુકાની 'સ્ત્રીબોધ'નો, શી એની સુન્દર વાણી!
વહેમ વસીલા ગયા હઠી ને નાર પારસી થઈ જ્ઞાની;
ઘર ઘર દીવા દીપી ઉઠયા, કજિયા કલેશ ગયા ભાગી;
કોમ અંધારે અટવાતે જો હોત ન અહીં એક કાબરાજી.
વાર્તા મહીં વણ્યા સુધારા કુધારા પણ ગયા લાજી
નાટકમાં ચાનક ચમકાવી, સંગીતથી કીધાં રાજી;
ધર્મ સુધારા સર્વ સુધારા ખપે રહ્યા ગાજી વાજી;
કોમ અંધારે અટવાતે જો હોત ન અહીં એક કાબરાજી.
વિધવાઓનાં સંકટ હણવા[2] ભાષણ કીધાં ગુણકારી,
પારસી સાથે હિન્દુ બોજા બન્યા એના બહુ ઉપકારી;
ન્યાય નીતિને હૈયે ધારી રાખી રંક તણી બાજી;
કોમ અંધારે અટવાતે જો હોત ન અહીં એક કાબરાજી.
કવિ કોવિદ[3] ને નાટયકાર થઈ આપ્તે કીધી મસ[4] પ્રખ્યાતી;
'રાજ્યગીત'[5] રૂડું જ રચીને શોભાવી નિજ ગુજરાતી;
મહાજનોની[6] મિત્રાચારી, દરબારે[7] કીર્તિ ઝાઝી;
કોમ અંધારે અટવાતે જો હોત ન અહીં એક કાબરાજી.
ઓ નરવીર કેખુશરો! નામી[8] સુધારક સાચો હામી[9]
અર્ધ સદીની સેવા તારી,. ના તેમાં તલભાર ખામી;
શત સંવત્સર[10] જન્મતિથિએ ફિરોઝ ઉચ્ચારે[11] થઈ રાજી:
કોમ અંધારે અટવાતે જો હોત ન અહીં એક કાબરાજી!

(૧) વિદ્યાદેવી (૨) દૂર કરવા (૩) વિદ્વાન (૪) ઘ ી (૫) God save the Queen ઉપરથી 'ગૉડ સેવ ધ મહારાણી'નું શ્રી કેખુશરોએ રચેલુ રાજ્યગીત (૬) મહાન માણસો (૭) રાજદરબારમાં (૮) પ્રખ્યાત (૯) હિમ્મતવાળા (૧૦) એકસોમું સાલ (૧૧) બોલે.

(૪)

"સરસ્વતી દેવીની હિન્દવાસી દીકરીઓ"

(સંગીતયુક્ત ટેબ્લો)

લેખક : શ્રી ફિરોજશાહ રૂસ્તમજી મહેતા.

પાત્ર પરિચય	
સરસ્વતી પધારે છે તેને	પધારો સરસ્વતી આ મંડપે ! વિરાજો આ આસન[1] પરે, શોભાવો સમારંભ[2] રૂડો, રેલાવો અહીં રંગ ખરે ! આપ જ છો વિદ્યા કળા સંગીત પણ સાક્ષાત, નમન નમન દેવી તને ! નમન મુજ માત !
૧—સિન્ધી :	સોહિણી[3] સિન્ધ દેશની શી શોભે છે આજ ! સરસ્વતીને સદા નમે કેળવણીને કાજ.
૨—મકરાણી :	પાડોશી આ સિન્ધ તણી મકરાણી મગરૂર, પછાત પુત્રી દેવીની, છે હિમ્મતે શૂર.
૩—પઠાણી :	ધમ ધમ કરતી આવે પઠાણી સરહદ તણી રખવાળ, યુદ્ધમાં આપે બેટા એવા, જાણે બીજા કાળ[4].
૪—ખોજણ :	કોમ સદા જે રહે ઉદ્યોગી, સમજે સાર અસાર, *હોંસીલી શોખીલી એવી આવે ખોજા નાર.*
૫—પંજાબી :	પાંચ નદીના પ્રદેશ[5] તણી આ જુઓ પંજાબણ, *શૂરી બેટી સરસ્વતીની હરખાવે તન મન.*
૬—કાશમીરી :	સ્વર્ગ[6] સમાં કાશ્મીરની આ કોમળ કશમીરણ, સાદી પણ સુંદર ઘણી ખરે પુનમનો ચંદ્ર.
૭—રજપુતાણી :	પુત્ર પતિને હિમ્મત આપે, ગજવે સમરાંગણ[7], અગ્નિમાં નિજ અંગ પધરાવે વીરી[8] રાજપુતણ.
૮—મરાઠણ :	ઠણુ ઠણુ કરતી આવે મરાઠણ ઝગમગતી[9] ઝાઝી, પૂર્વજ[10] એના હતા પ્રતાપી શૂરવીર શિવાજી.
૯—ભીલણ :	જેના તાક્યાં તીર થકી શત્રુ પામતા ત્રાસ[11], તે ભીલોની ભીલણ શૂરી આવે દેવી પાસ.
૧૦—બંગાલણ :	કવેશ્વર[12] ટાગોર તણી ભૂમિ તણું આ ફુલ, સરસ્વતીની બેટી ઉત્તમ બંગાલણ બુલબુલ.
૧૧—મારવાડણ :	મારવાડી તો સદા ઉદ્યોગી વેપારે વખણાય, તે મુલકની મહિલા[13] મીઠી પડે દેવીને પાય.

1–તખત. 2–ભપકાદાર મેળાવડો. 3–સુંદરી. 4–જમદેવ. 5–મુલક. 6–બહેસ્ત. 7–લડાઈનું મેદાન. 8–બહાદુર. 9–ઝગઝગતી અને ભપભપતી. 10–આગલ થઈ ગયેલા બાપદાદા. 11–ભય. 12–કવીઓના ઈશ્વર. 13–સ્ત્રી.

૧૨—મદ્રાસણ : કેળવણી ને કળા તણું જે સદા કરે સેવણ,
તે જુઓ આ ધર્મપરાયણ* મોહક મદ્રાસણ.

૧૩—ગુજરાતણ: લાજે લટકે હાલી આવે ભોળી મનમોહન,
નમણી[14] ને નાજુક ખરી પ્યારી ગુજરાતણ.

૧૪—કચ્છણ : રણ પ્રદેશની રમણી[15] તોયે રસ રંગે સોહાય[16],
કારીગરી એ કચ્છ તણી ખુદ બ ખુદ લેખાય.

૧૫—પારસણ : પારસમણિ[17] સમ પારસણની કરવી શી વખાણ ?
સરસ્વતીની પહેલી પુત્રી હિન્દમાં આગેવાન.

---

* ધર્મમાં પ્રીતિવાળી. ૧૪–રૂપાળી. ૧૫–રમે અને રમાડે એવી સ્ત્રી. ૧૬–શોભે. ૧૭–પારસમણિ એક એવી જાતનો અમુલ્ય પત્થર કે જેનો સ્પર્શ થતાં લોઢું પણ સોનું બની જાય.

કેખુશરૂ કાબરાજીની જન્મશતાબ્દી

મુંબઈમાં મેળાવડો (તા. ૨૪ મી અકટોબર ૧૯૪૨.)

મરહુમે બજાવેલી સેવાઓની તાજી કરાયેલી યાદ

કાબરાજીનાં પુસ્તકો શોધીને તેની આવૃત્તિઓ છપાવવાની સુચન

(જામે જમશેદ, કયસરે હિન્દ, વગેરે પત્રોના આધારે)

જાણીતા પ્રખર લેખક, વાર્તાનવેશ, નાટકકર્તા અને સંસાર–સુધારક મર કેખુશરૂ નવરોજી કાબરાજીની જન્મ શતાબ્દીનો મેળાવડો શનીવાર તા. ૨૪ મી અકટોબ દીને સાંજે પાંચ કલાકે સર કાવસજી જહાંગીર હોલમાં પારસી લેખક મંડળ આશરા હેઠળ ભેગો મળ્યો હતો અને તેમાં નીચલાં જાહેર મંડળોએ ભેગો સહકાર દર્શા હતોઃ–ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળ, ભગીની સમાજ, ભાટ સ્ત્રી મંડળ, શ્રી જૈન મહિલા સમાજ, સ્ત્રી જરથોસ્તી મંડળ, ગાયન ઉત્તેજક મંડળી, જ્ઞા પ્રસારક મંડળી, રાહનુમા–એ–માઝદયસ્નાન સભા, રથેસ્તાર મંડળ.

શરૂઆતમાં પ્રમુખ મીસીસ ખદીજા શફી તૈયબજીએ આ પ્રસંગની અગત્યતા સમજ મરહુમ શેઠ કેખુશરૂ કાબરાજીને એક સુધારક અને પ્રખર સામાજીક કાર્યકર્તા તરીકે અંજ અર્પી, આજના પ્રસંગે પોતાને મળેલાં પ્રમુખપદ માટે આભાર માન્યો હતો. તે પ પારસી લેખક મંડળના માનદ મંત્રી મી. જેહાબક્ષ બ. વાછાએ મેળાવડા તરફ સહાનુભ દર્શાવનારા તથા મેળાવડાને ફતેહ ઇચ્છનારા નિચલા સંદેશાઓ વાંચી સંભળાવ્યા હત

સંદેશાઓ.

લેડી વિદ્યાગવરી ર. નીલકંઠ, (અમદાવાદ).

મર્હૂમ શેઠ કેખુશરો નવરોજી કાબરાજીની જન્મ શતાબ્દીનો મેળાવડો પારસી લે મંડળ તરફથી તા. ૨૪ મીએ થવાનો છે તે સમાચારથી હું ઘણી ખુશી થઈ છું. સં મોવશાત અસલ તારીખે આ મેળાવડો બંધ રાખવો પડેલો, પરંતુ હવે તે કરવાનું ધા છે તો આ કાર્યને સંપૂર્ણ સફળતા ઇચ્છું છું. ગુજરાતી સાહિત્યમાં મોટો ફાળો આપન સમાજ સુધારક અને આગેવાન દેશહિતચિંતકને આવી અંજલી આપી આપની સં તેમજ તે સાથે જોડાએલી સંસ્થાઓએ ખરેખર સ્તુતિપાત્ર કામ કર્યું છે. સ્ત્રી ઉન્નતિ મર્હૂમને પુષ્કળ ઉત્કંઠા હતી. હિંદુ તેમ જ બીજી કોમો સાથે સમભાવ તેમણે રાખે તેજ માતાના એ દૂરદર્શી પુરુષને મારાં અનેક વંદન છે.

તા. ક. હું હાજર નથી રહી શકતી માટે ઘણી દીલગીર છું.

કવિશ્રી અરદેશર ફ. ખબરદાર :

શ્રી પ્રમુખ સાહેબા,

પ્રસિદ્ધ પ્રખર લેખક, નાટકકર્તા, નવલકથાકાર, સંગીતકાર, વ્યાખ્યાતા અને સંસ સુધારક મરહૂમ શેઠ કેખુશરોજી કાબરાજીની જન્મ શતાબ્દી ઊજવવા મળેલા આજ

મેળાવડા પ્રત્યે હું સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરું છું. આજનો ઉત્સવ ખાલી પારસી કોમનો જ નથી પણ ગુજરાતી ભાષા બોલતી તમામ પ્રજાનો છે. સાહિત્યકાર નાતજાત કોમ ધર્મ આદિ ભેદોથી પર છે, એ તો તમામ મનુષ્ય જાતિની બુદ્ધિનો પ્રતિનિધિ છે. શ્રી કાબરાજી ગુજરાતી ભાષાની તેમ જ ગુજરાતી સમાજની અનેકવિધ સેવા કરીને અમર નામના મૂકી ગયા છે. આજે હિંદુ, પારસી, મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તિ વગેરે તમામ પ્રજાજનો મરહૂમે કીધેલા ઉપકારના બદલામાં મરહૂમને ખરા હૃદયથી અંજલિ આપવા ભેગાં થયાં છે, એ આપણી ભાષાની અને સંસ્કૃતિની એકતાના શુભચિહ્ન રૂપે જ છે. હું પ્રભુને પ્રાર્થું છું કે આપણે સૌ એ જ રીતે મનુષ્ય વચ્ચેના સ્વાભાવિક મતભેદ હોવા છતાં એક પિતાનાં સંતાન લેખે સદા એકતા જાળવી રાખીએ, અને આપણી ભૂમિના આપણા સાહિત્યના અને આપણી સંસ્કૃતિના ઉચ્ચ આશયોને જાળવી રાખી તેને જગતમાં પ્રકાશિત કરી શકીએ. શ્રી કેખુશરો કાબરાજીએ પોતાના સાહિત્ય લેખોથી તથા પોતાની અનેક પ્રગતિમય પ્રવૃત્તિથી એમના કાળની પ્રજાને સારી રીતે સંતોષી હતી, અને આપણા નવીન સાહિત્યકારો પણ એમને પગલે ચાલીને એવી જ સેવા અને એવી જ નામના મેળવે એ મારી સદિચ્છા છે. મારી શારીરિક અશક્તિને લીધે હું જાતે આવી શક્યો નથી તેથી હું દિલગીર છું. મારી તરફથી તેમ જ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી આ શતાબ્દી ઉત્સવમાં ભાગ લઈને હું કૃતાર્થ થાઉં છું.

શ્રી સ. એ. બ્રેલવી :
ધિ બોમ્બે ક્રોનિકલના તંત્રી

I am very sorry I shall not be able to attend today's meeting to celebrate the centanary of K. N. Kabraji. Kabraji was a courageous and fearless journalist who rendered great and valuable service to the country. He was one of the pioneers of education and social reform in the country which will not willingly let his memory die.

શ્રી નસરવાનજી હી. પટેલ :
માનદ મંત્રી, જ્ઞાન-પ્રસારક મંડળી (સ્થાપના-ઈ. સ. ૧૮૪૮માં.)

મારા સર્વમાન્ય મિત્ર મર્હૂમ શેઠ કેખુશરો નવરોજી કાબરાજી જેવા એક આગેવાન અખબારનવેશ, એક સાચા સંસાર-સુધારક, એક નામના-મેળવનાર નાટકનવેશ, એક વિખ્યાત વાર્તાનવેશ, "જ્ઞાન-પ્રસારક મંડળી" ને નવેસરથી ચાલુ કરવામાં એક અગ્ર ભાગ-બજવનાર, તે નવેસરથી ચાલુ થયા પછી લગભગ દશ વર્ષ સુધી તેના પહેલા માનદ મંત્રીનો હોદ્દો ભોગવનાર, તે મંડળી તરફથી સંખ્યાબંધ ભાષણો કરનાર તેમજ તેને માટે કાબેલ ભાષણકર્તાઓ મેળવનાર એક ઉત્સાહી અધિકારી, તે મંડળીને ઉંચે દરજ્જે પહોંચાડવાની ઉત્તમ ઉત્કંઠા ભેગો હદથી જ્યાદા ઉત્સાહ ધરાવનાર કારોબારી, "ગાયન-ઉત્તેજક મંડળી" ના એક બાહોશ સ્થાપક, દેશી ગાયન વિદ્યાને પ્રેમથી પંપાળનાર અને અને તેનો શોખ વધારવા કાજે તેના સંબંધી "જ્ઞાન-પ્રસારક મંડળી" મારફતે ભાષણો

આપનાર તથા બીજી બંધુઓની રીતે, પ્રશંસાપાત્ર પ્રયાસો કરનાર એક નામીચા નરની જન્મ-શતાબ્દી ઉજવવાનું શુભ કાર્ય "પારસી લેખક મંડળે" માથે ઉઠાવ્યું છે તે માટે, એક કમતરીન સેવક તરીકે, હું તેને ધન્યવાદ આપું છું અને, મારી વૃદ્ધ વયના કારણે અતિ નબળી પડેલી મારી દેહને લીધે, આજ દોઢ વર્ષથી વધુ મુદત થઈ, મંડળીનાં કે બીજાં કોઈ પણ ઉપયોગી કામ માટે હું ઘરમાંથી બહાર નીકળી શકતો નથી તેથી મને ખેદ થાય છે,

વધારે ખેદ તો એટલા માટે થાય છે કે મારા મહૂંમ ઇષ્ટ મિત્ર સંબંધી ઉજવાતા આવા શુભ કાર્યમાં, મેળાવડામાં હાજર રહી, હું ભાગ લઈ શકતો નથી.

સર ફ્રાન્સીસ લો:
ધિ ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડીયાના તંત્રી

I regret I shall be unable to attend the meeting this evening to celebrate the birth centenary of Mr. K. N. Kabraji, but I welcome your decision to honour the memory of a very great Parsi journalist, author and social reformer, of whom the late Sir George Birdwood said "He occupies an exclusive niche in the Bombay Temple of fame."

શ્રી કેશવપ્રસાદ દેશાઇ બી. એ., એલ એલ. બી.:

કેખુશરો કાબ્રાજીની જન્મ જયંતિના દિવસે હું હાજર નથી રહી શક્યો તે માટે ક્ષમા ચાહું છું. આ ઉત્સવ સુંદર રીતે ઉજવાય અને તેના સુંદર પરિણામ આવે એવી મારી તીવ્ર અભિલાષા છે. તમારા કાર્યને હું સફળતા ઇચ્છું છું. આ પ્રસંગે મને સ્ફુરેલા વિચારો આ સાથે મોકલું છું.

કેખુશરો કાબ્રાજીની જન્મ શતાબ્દીની યોજના કરનારાને અભિનંદન ઘટે છે. કાબ્રાજી મુખ્યત્વે સુધારક હતા. રાજકીય આગેવાનોને લોકપ્રિયતા જલદી મળતી હતી તેવા યુગમાં સમાજસુધારાનો માર્ગ ગ્રહણ કરીને તેમણે વિકટ માર્ગ ગ્રહણ કર્યો તેમાં તેમણે પોતાનાં અંતઃકરણના અવાજને જ માન આપ્યું હતું.

એક મનુષ્યની મહત્તાની આંકણી કરતી વખતે તેણે જે જમાનામાં કામ કર્યું હોય તે જમાનાની પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. કેખુશરો કાબ્રાજીનો જન્મ ૨૧ મી ઓગસ્ટ ૧૮૪૨ માં થયો હતો. તેમનું મરણ ૨૫ મી એપ્રીલ ૧૯૦૪ માં થયું હતું. ઓગણીસમી સદીના બીજા અર્ધ ભાગમાં હિંદની—મુંબઈ શહેરની—સામાજિક પરિસ્થિતિ કેવી હતી તે આપણે જાણી લેઈએ. તે સમયે કેળવણી તથા સંસારસુધારામાં પારસીઓ અને હિંદુઓ સરખાજ પછાત હતા. બન્નેમાં સ્ત્રીવર્ગ લગભગ અજ્ઞાન હતો. બન્નેમાં હાનિકારક રૂઢીઓ પ્રચલિત હતી. સ્ત્રીઓથી બુટ મોજાં પહેરાય નહિ, છત્રી ઓઢી બહાર જવાય નહિ, મરણ પાછળ રોવું કુટવું પડે. ધણીધણીઆણી સાથે બહાર ફરી શકે નહિ, તો પછી કોઈક પુરૂષ સાથે કોઈક સ્ત્રી તો વાત પણ કેમ કરી શકે ? કન્યાશાળાઓ નહોતી. હળવામળવા માટે ક્લબો નહોતી. મુંબઈ મ્યુનિસિપાલીટી અને યુનિવરસીટીની સ્થાપના

આ આરસામાં જ થઈ, તે માટે પણ તે સમયના આગેવાનોને મહેનત કરવી પડી હતી. ગુજરાતી ભાષાની ખીલવણી પણ થઈ નહોતી. હિંદુ લેખકો કે પારસી લેખકોએ ગદ્ય ગુજરાતી પુસ્તકો લખવાનું તરતનું જ શરૂ કર્યું હતું. આવા સમયમાં કેખુશરો કાબ્રાજીનું કાર્ય થયું, ગદ્ય ગુજરાતીના વેરાનમાં તેમણે વાર્તા, નિબંધ, નાટક, આદિનો સુંદર બગીચો રોપ્યો.

કાબ્રાજીના કાર્ય ઉપર નજર નાખતાં તેમનામાં મુખ્ય ધગશ સુધારકની દેખાય છે, મારી કોમ, મારો સમાજ આગળ કેવી રીતે વધે, એમનામાંથી કુરિવાજો કેવી રીતે દૂર થાય, એમનામાં કેળવણીનો પ્રચાર કેવી રીતે થાય, તેજ વિચારોથી દોરાઈને તેમણે વર્તમાનપત્રદ્વારા, પુસ્તકોદ્વારા, સભાઓદ્વારા કામ કર્યું. એમની સુંદર સાહિત્ય કૃતિઓ પાછળ પણ તેમનો આ હેતુ નજરે પડે છે.

વર્તમાનપત્રોની ખીલવણી અને વર્તમાનપત્રોના હક્ક માટે તો તેમણે તેમનું સમસ્ત જીવન અર્પ્યું હતું, જામે જમશેદ જેવા જુનવાણી પત્રના અધિપતિ પદે તેઓ પ્રથમ હતા. પરંતુ ત્યાં તેમનું સુધારાનું ધર્મકાર્ય સાધવાનું સરળ ન થયું. તરત જ તેઓ રાસ્ત ગોફતાર નામના સુધારક છાપાના તંત્રી પદે આવ્યા. ચાળીસ વર્ષ સુધી તેમણે આ પત્રનું તંત્રીપદ દીપાવ્યું. લોકોની ટીકા, ભાઈબંધ વર્તમાનપત્રોના પ્રહારો, અને જાહેર અપમાનો સુદ્ધાં સહન કરીને તેમણે પોતાનું કામ, પોતાને ધારેલે જ રસ્તે આગળ વધાર્યું. આ ચાળીસ વર્ષમાં તેમણે રાસ્ત ગોફતારમાં જે લખાણ લખ્યું હતું તે એકઠું કર્યું હોય તો વીસ હજાર પાનાં કરતાં ઓછું થાય નહિ.

મુંબાઈના જાહેર જીવનમાં પણ તેમનો હીસ્સો સારો હતો. મ્યુનિસિપાલિટી તથા યુનિવરસીટીમાં તેમણે કામ કર્યું હતું. શાળાની જુજ કેળવણી લઈને ખાનગી અભ્યાસે આગળ વધેલા ગૃહસ્થને સરકારે યુનિવરસીટીના ફેલો નિમીને તેમના જ્ઞાનની કદર કરી હતી. પ્રાથમિક શિક્ષણ માટેની જોઈંટ સ્કુલ કમીટીના પણ તેઓ સભાસદ હતા. રાજકીય બાબતોમાં તેઓ અંગ્રેજ રાજ્યકર્તામાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા. કોંગ્રેસના વિચારો સાથે તે વખતે તેઓ મળતા થતા નહોતા. પરંતુ તેના બે કારણો છે. એક તો તેઓ મુખ્યત્વે સમાજ સુધારક હતા અને રાજકારણ તેમનું ખાસ લક્ષ્યબિંદુ નહોતું, અને બીજું કારણ એ હતું કે તે સમયના અંગ્રેજો હિંદ પ્રત્યે અતિશય સહાનુભૂતિવાળા હતા. હાલના સંજોગોમાં જો તેઓ હયાત હોત તો, તેમના તે સમયના રાજકારણી વિચારોને વળગી રહ્યા ના જ હોત એમ કહી શકાય. એમના મનમાં ખાત્રી થતાં જે નિડરતા તેમણે સમાજ સુધારામાં બતાવી હતી, તે જ નિડરતા તેઓ રાજકીય સુધારા માટે પણ બતાવત તેમાં કાંઈ જ શક નથી.

કાબ્રાજી જેવા પ્રખર સમાજસુધારક સ્ત્રીઓને વિસર્યા હોય તે તો અશક્ય જ છે. સ્ત્રીને સંસાર સુધારાનું મધ્યબિંદુ તેઓ ગણતા હતા. સ્ત્રી કેળવાય તો સમાજ કેળવાય. સ્ત્રીમાંથી કુરૂઢી દૂર થાય તો સમાજમાંથી કુરૂઢી દૂર થાય. અને સ્ત્રી સુધરે તો સમાજ સુધરે. આ માન્યતાથી તેમણે સ્ત્રીઓ માટેનું ખાસ નિકળેલું માસિક પત્ર " સ્ત્રીબોધ " પોતે ચલાવવા માંડયું. અને ચાલીસ વર્ષ સુધી તેના તંત્રીપદે રહ્યા. સ્ત્રીબોધ હજી પણ

માસિક "જામે જમશેદ" અને "મુંબાઈ સમાચાર"નું સમકાલિન છે. કેખુશરો કાબરાજીના મરણ પછી કાબરાજી કુટુંબના નરનારીઓએ તે ચાલુ રાખ્યું અને તેમનાં પુત્રવધુ સદ્‌ગત પુતલીબાઈ, મરણ પર્યંત, તેનાં એક તંત્રી હતાં. આશા છે કે કેખુશરો કાબરાજીની તેમજ પુતલીબાઈ કાબરાજીની યાદ ચાલુ રાખવા, "સ્ત્રીબોધ" માસિકને ચાલુ રાખવામાં આવશે એટલું જ નહિ પણ તેને સ્ત્રી વર્ગને તેમજ સમસ્ત સમાજને ચાલુ જમાનામાં પણ ઉપયોગી થઈ પડે તેવું કરવા માટે સંપૂર્ણ મહેનત કરવામાં આવશે.

કેખુશરો કાબરાજીની સેવાઓનું ઋણ કંઈ પારસી કોમને માથે જ નથી. ઓગણીસમી સદીના બીજા અર્ધ ભાગમાં હિંદુ અને પારસી સમાજ–સુધારાના પ્રશ્નો નિરાળા નહોતા. હિંદુ અને પારસી સુધારકો તે સમયે સાથે મળીને કામ કરતા હતા. "રાસ્ત ગોફ્તાર" અને "સ્ત્રીબોધ"માં હિંદુ રીત રીવાજો અને ધાર્મિક દુષણો સંબંધી પણ ચર્ચાઓ ચાલતી હતી. જાણીતા હિંદુ સુધારક કરસનદાસ મૂળજીએ કાબરાજી માટે "રાસ્ત ગોફ્તાર"ની ખુરશી સ્વેચ્છાએ ખાલી કરી આપી હતી. મહારાજ લાયબલ કેસમાં કાબરાજીએ કરસનદાસને બહુજ મદદ કરી હતી. "સ્ત્રીબોધ"નું તંત્રીપદ પણ કરસનદાસ મૂળજી ઉપરાંત નાનાભાઈ હરિદાસ, અને કવિ નર્મદાશંકરે શોભાવ્યું હતું. પારસી અને હિંદુ સુધારકો હાથમાં હાથ મેળવીને કામ કરતા હતા.

પારસી કોમનો ઘણો મોટો ભાગ મુંબાઈમાંજ વસ્યો, તેથી અંગ્રેજી શિક્ષણ, અંગ્રેજી સંસ્કૃતિ અને અંગ્રેજી લાગવગની અસર તેમના ઉપર સ્વાભાવિક રીતે વધારે થઈ. પરિણામે હિંદુ અને પારસીના નિત્ય જીવનના પ્રશ્નો ભિન્ન થઈ ગયા. ભાષાનું પણ તેમજ થયું. પારસીઓની માતૃભાષા તો ગુજરાતી જ હતી પણ અંગ્રેજી ભાષાના આકર્ષણે તેમને ગુજરાતી ભાષા તરફ બેદરકાર બનાવ્યા. બીજી તરફ ગુજરાતી ભાષાની ખીલવણી અને વિકાસ અનેકઘણા વધ્યા. કાબરાજી જેવા સાહિત્યકાર અત્યારે આપણી વચ્ચે હોત તો હિંદુ–ગુજરાતી અને પારસી–ગુજરાતી જેવા વિભાગો હોત નહિ. આજે પણ સાહિત્ય પરિષદના સુકાની એક પારસી છે. કેટલાએક પારસીઓ ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસમાં સુંદર સાથ આપી રહ્યા છે. કાબરાજીની જન્મ જયંતિને પ્રસંગે પારસી કોમમાં ગુજરાતી ભાષાનો પરિચય અને અભ્યાસ વધે તેવી યોજના થાય તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. સાહિત્યનો વિકાસ તે તેમનું સાચું સ્મારક છે.

"નર કયખુશરો કાબરાજી"

રચનારઃ-શ્રી પેસ્તનજી ફિરોજશાહ કાપડિયા

(આ ગીતની સારેગમ પાછલ આપી છે)

(સાખી)

જન્મ દિવસની શતાબ્દી, ઉજવે સૌ નર નાર,
કાબરાજી કેખુશરો સાક્ષરના શણગાર.

જનમ્યા જન જે સો વર્ષ પર
નર કયખુશરૂ કાબરાજી.

બુદ્ધિમાન નામીચા સાક્ષર
નર કયખુશરો કાબરાજી.

મનહર લેખક--અધિપતિ લાયક.
સેવક સાહિત્યના લાભદાયક.
ગુણવંત ગાયક—સંગીત પાયક.
નર કયખુશરો કાબરાજી.

(સાખી)

શબ્દો જેના સુરીલા, શૈલી બહુ રસદાર
વાણી વિચારો બોધના, લેખકના સરદાર;

×

સમાજ સુધારક—ન્યાયના નાયક,
નારી સમૂહના નિર્મળ સ્હાયક
થઈ વ્યવહારિક—ભોગી તારક
નર કયખુશરો કાબરાજી.

(સાખી)

ધરી જોરાવર હાથમાં, કલમ તણી તલવાર,
લડયા હોંશ ને જોશથી યુદ્ધ અતિ યાદગાર

×

કલમ સેવાની હુંડી સૌ તક–
કાવ્ય, ગીતો, લખ્યાં વળી નાટક;
જાળવ્યા અબળાઓના હક
નર કયખુશરો કાબરાજી.

(સાખી)

સાહિત્ય, હુન્નર કળા, ભાષાના ભંડાર,
લખ્યા લેખ વર્ષો સુધી, 'હયરત' રહી બેદાર.

×

જનમ્યા જન જે સો વર્ષ પર
નર કયખુશરો કાબરાજી.
બુદ્ધિમાન નામીચા સાક્ષર,
નર કયખુશરો કાબરાજી.

કાબરાજી—એક લેખક અને પત્રકાર

તે પછી મી. પેસ્તનજી ફી. કાપડિયાએ "કાબરાજી-એક લેખક અને પત્રકાર" તરીકે મરહુમને અંજલી આપતાં જણાવ્યું કે એક લેખક અને પત્રકાર તરીકેની મરહૂમની કારકીરદીનો ઈતિહાસ લાંબો છે. આજના ૧૯૪૨ના સાલમાં લેખક અને પત્રકાર તો સાધારણ શબ્દો થઈ પડયા છે, પણ સો વર્ષની વાત પર એક લેખક અને પત્રકારનું કાર્ય કેટલું બીકટ હતું તે સમજી શકાય તેવું છે. તે જમાનો અશિક્ષિત હતો, એટલે કફોડા સંજોગોમાં મરહૂમે કાબરાજીને કામ લેવાનું હતું. મરહુમ કાબરાજી એક લેખક અને પત્રકાર તરીકેની કેવી લાયકાત ધરાવતા હતા તે જાણવું જરૂરનું છે. મરહુમે અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણ સુધીનોજ અભ્યાસ કર્યો હતો, પણ તે પછી તેઓ જગતની વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા અને જનસેવા ઉપાડી લીધી. મરહુમની અનેક રસીલી વાર્તાઓ આપણે વાંચી છે, પણ તેમાંજ તેમની કારકીરદી પુરી થતી નથી. કલમની સ્વતંત્રતા તેમનો મુદ્રાલેખ હતો. એ

કરી હતી. બાળ વિદ્યાર્થી જીવનમાંજ એક પત્ર મરહુમે ચલાવ્યું હતું. આજના પત્રકારના જમાનામાં જે સગવડ અને સાધન મળે છે, તે કાબરાજીના જમાનામાં હતાં નહીં. આજના પત્રો માટે ઘણાં ક્ષેત્રો મળી રહે છે. છતાં પણ કાબરાજી એક ફતેહમંદ પત્રકાર અને લેખક તરીકેનું નામ જગ આશકારા કરી ગયા છે. આનું કારણ તેવણનો ઉંડો અભ્યાસ વિચાર શક્તિ અને બીજા સારા ગુણોને આભારી છે. કાબરાજી એક નિર્ભય અને સ્વતંત્ર વિચારક હતા. એક વિવેચક તરીકે પણ કાબરાજીને ભારે કપરી કસોટીમાંથી પસાર થવું પડયું હતું. તેમના જમાનામાં પણ કાબરાજીએ નવો સમાજ ઊભો કર્યો હતો. કાબરાજીની તેજ કલમના બાણો સચોટ ધાર્યું કામ કરી જતાં હતાં. તે જન્મેજ પત્રકાર હતા. સારા પત્રકારને દીપાવે એવા તે નર હતા. ૨૦ મી સદીના પત્રકારોમાં મરહુમે પોતાનું સ્થાન સલામત જાળવી રાખ્યું છે.

કાબરાજી—એક સ્ત્રીકેળવણીકાર

મીસ કપીલા ખાંડવાળાએ કરેલાં વિવેચન દરમ્યાન મરહૂમ કાબરાજીએ સ્ત્રી કેળવણીમાં આપેલા અગત્યના ફાળા બાબે બોલતાં જણાવ્યું હતું કે પારસી બ્હેનોની આજની પ્રગતિ કેખુસરો કાબરાજીને જ આભારી છે. આજે અમે સ્ત્રીઓ છુટથી હરી-ફરી શકીએ છીએ, પરંતુ કાબરાજીના જમાનામાં એમ કરવું મુશ્કેલ હતું. કાબરાજીએ સ્ત્રીઓપર ખોટા અંકુશો મુકતી તે વખતની રૂઢી સામે જેહાદ જગાડી પોતે અનેક હાડમારી વેઠીને પણ, પોતાના ઘરથી જ શરૂઆત કરી, સ્ત્રીઓને આગળ પાડી. કાબરાજી તો સ્ત્રી વર્ગના એક પાંયારૂપ હતાં. સ્ત્રી વર્ગ તરફથી હું એમને અંજલી અર્પું છું.

કાબરાજી—એક વાર્તાનવેશ અને નાટકકર્તા

શ્રી હરીપ્રસાદ ભટ્ટે (મસ્ત ફકીર) કરેલાં વિવેચન દરમ્યાન જણાવ્યું હતું કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં સામાજીક અને સંસારી વાર્તા લખનાર કેખુસરો કાબરાજી હતા. તેમની ભાષા સાદી અને રસીલી હતી. તેઓ ફક્ત મનોરંજન માટે જ નહીં લખતા પરંતુ એક ઉમદા "મીશન" થી લખતા હતા. પારસી કોમમાંની તવંગરીની તકોબરી, ખોટા ખર્ચો ને જુની પ્રથા સામે તેઓએ પોતાની કલમ ઉપાડી હતી. તેમણે દમયંતી અને હરિશ્ચંદ્ર જેવાં નાટકો પણ લખ્યાં હતાં. હીંદુઓમાં જેમ નર્મદાશંકર હતા તેજ મીસાલ પારસીઓમાં કાબરાજી છે. પારસી લેખક મંડળે એમનાં નાટકો, વાર્તાઓ, લેખો વિગેરેમાંથી સારાં લખાણો ભેગાં કરી બહાર પાડી તેમની યાદગીરી જાળવવી જોઇએ.

કાબરાજી-એક સુધારક

શ્રી ખુરશેદજી જ. બ. વાડીયાએ તે બાદ "કાબરાજી—એક સુધારક" એ વિષય ઉપર બોલતાં જણાવ્યું કે પારસી કોમે દરેક જમાનામાં મહાન જોદ્ધા ઉત્પન્ન કીધા છે; તેમાં કેખુશરો કાબરાજીનું સ્થાન બહુ અગત્યનું છે. એઓ એક મહાન સુધારક હતા, અને તેઓનું વ્યક્તિત્વ ઑલ રાઉન્ડ-દરેક દિશામાં હતું, અને જીવનના તમામ વહેવારમાં પણ તેઓનું કાર્ય તેવું જ હતું. કલમ, જબાન અને મગજના જોરે એઓ આગળ વધ્યા. પારસી કોમમાં સુધારો દાખલ કરવા સાથ તેઓએ હિંદુ અને ઇસ્લામી કોમમાં પણ સુધારાનો ખ્યાલ અને પરિચય કરાવ્યો હતો. આજે પણ કેટલાકો સુધારા શબ્દથી ભડકે છે તો તે જમાનામાં સુધારો કરવો એ સઉથી મુશ્કેલ કાર્ય હતું. સુધારાઓ કાંઈ આજકાલથી ચાલતા આવ્યા નથી—

તે તો આદમ અને ઈવના જમાનાથી થાય છે. જેમ પારસીઓમાં થતાં બાળલગ્નો સામે કાબરાજીએ પુકારો કર્યો, તેમ હિંદુઓમાં ખોટા રીવાજો દૂર કરવામાં તેઓનો ફાલો અગત્યનો હતો. ઈસ્લામી કોમમાં સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રચાર કરનાર પણ તેઓ જ હતા. તેઓ પાસે શક્તિ, કલમ, જબાન અને મગજનું જોર હતું. અને તેથી કરીને દરેક કોમમાં કેળવણીનો પ્રચાર, સામાજીક સુધારા તેમજ ધર્મ સુધારા પણ દાખલ કરાવવામાં તેઓએ ફતેહ મેળવી હતી. વળી રાજનીતનો તરજુમો ઉતારવાનું માન પણ એમને ફાળે ગયું હતું. એવા એક કોમી કીર્તિના ઝલકતા સેતારાને આજના દિવસે અહેશાન સાથે યાદ કરતાં આપણને ખુશી ઉપજે છે. દરેક જમાનામાં સુધારાઓ સામે ઝુંબેશ ઊઠાવવામાં આવે છે, જેનો આપણને આ જમાનાનો તાજો અનુભવ છે. તેજ પ્રમાણે કાબરાજીના સૂચવેલા દરેક સુધારા સામે ઝુંબેશ ઉઠાવવામાં આવી હતી, પણ તે કેટલી તકલીફી હતી તે આજના આપણા પારસી સંસાર ઉપરથી આપણે જોઇ શકિયે છીયે. એટલે દરેક સાચ્ચા સુધારા સામે દરેક જમાનામાં વિરૂદ્ધતા થાય છે, પણ તે વિરૂદ્ધતા કેમ મારી હઠાવવી તેનો પાઠ કેખુશરો કાબરાજી આપણને શીખાડી ગયા છે. અને જો તેઓને પગલે આપણે ચાલીશું તો આપણી જીંદગીનો ફેરો સફળ કરીશું.

વતનના સાચ્ચા સપુત

પ્રમુખબાનુ ખદીજા શફી તઈયબજીએ વિવેચન કરતાં જણાવ્યું હતું કે મરહુમ કેખુસરો કાબરાજી તો વતનના એક સાચા સપુત અને મહાન નર હતા. તેઓએ અનેક દિશામાં કામ કીધું હતું તે તમે અહીં થયલાં વિવેચનો પરથી જોઈ શકો છો. તેમને કોમ તેમ જ પરકોમ માટે લાગણી હતી. તેઓ એક સાચા સુધારક હતા. તેમના જમાનાના લોકો સંગીત તરફ આડા કાન કરતા હતા અને સંગીતકારો તરફ હલકી નજરથી જોતા હતા, પરંતુ કાબરાજીએ ઉપાડેલી ઝુંબેશને પરિણામે આજે મોહલ્લે મોહલ્લે સંગીતના મધુર સૂરો ગુંજી રહ્યા છે. કાબરાજી પુરાણા રીવાજોના જમાનામાં પેદા થયા હતા. સ્ત્રીઓને પડદાનો ત્યાગ કરાવવામાં પણ તેમની કિંમતી મદદ હતી. તેઓએ બજાવેલી શહેરી સેવાયે કંઈ નાની–સુની નહી જ કહેવાય. એક પત્રકાર તરીકે મરહુમે સંસાર સુધારા લાવવામાં સારો હીસ્સો આપ્યો હતો. સ્ત્રીઓની આઝાદી અને સમાનતા માટે પણ મરહુમે લડતો ઉપાડી હતી. આવા એક મહાન નર અને સમાજ સુધારકને અહીં જે વક્તાઓએ અંજલી આપી છે, તેમાં હું લાગણી સાથ સામેલ થાઉં છું.

તે બાદ પારસી લેખક મંડળના માનદ-મંત્રી શ્રી. જેહાંબક્ષ બહુમનશાહ વાચ્છાંએ મદદગારોનો આભાર માનતાં જણાવ્યું હતું કે સઉથી પ્રથમ આભાર જાણીતાં સંસાર સુધારક અને કેળવણીકાર લેડી વિદ્યાગૌરી રમણભાઇ નીલકંઠ બી. એ. નો માનવાનો છે. આ મેળાવડો શેઠ કાબરાજીના ગઈ તા. ૨૧ મી ઑગસ્ટના જન્મદિવસે જ યોજવામાં આવ્યો હતો, અને તે પ્રસંગે પ્રમુખપદ લેવા લેડી નીલકંઠે કબુલ્યું હતું, પણ કમનસીબે શહેરમાં ચાલેલી અવ્યવસ્થાને લીધે આ મેળાવડો મુલતવી રાખવામાં આવ્યો હતો તેઓ આજે અત્રે પધારી શક્યાં નથી, અને તેઓની જગ્યાએ તેઓનાં જેવાં જ એક બીજાં કુળવંત કેળવણીકાર, અને સંસાર–સુધારકોમાં જાણીતાં થયલાં કુટુંબનાં તેવાં જ નખીરી મીસીસ ખદીજા શફી તૈયબજીએ આજના મેળાવડાનું પ્રમુખસ્થાન

લઈ આપણને આભારી કર્યા છે તે માટે આ મેળાવડા તરફથી એમનો ખાસ આભાર માનું છું. વળી પારસી લેખક મંડળના આ કાર્યમાં જે જે મંડળોએ અને ખાસ કરી હિંદુ સ્ત્રી મંડળોએ અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે જે સાથ આપ્યો છે તેઓનો પણ આભાર માનવાની જરૂર છે. સાહિત્ય કે કેળવણી નાતજાતનો ભેદ ધરાવતી નથી તે આજના આ મેળાવડાએ પુરવાર કરી આપ્યું છે. સંસાર-સુધારકોને કેવી લડતો લડવી પડે છે, તેનો જુદા જુદા વક્તાઓએ પરિચય કરાવ્યો છે તેઓનો હું આભાર માનવાની રજા લઉં છું. વળી ગામડીયા ગર્લ્સ સ્કુલનાં લાયકીવાળાં બાહોશ લેડી સુપરીનટેન્ડંટ મીસ જાઈજી કાપડીયાનો તેઓની શાળાની બાળકીઓએ અત્રે રજુ કરેલાં ગાયનો માટે પણ ખાસ આભારની લાગણી પ્રદર્શીત કરું છું. છેવટના એક ગાયન બાદ આ મેળાવડો વિસર્જન થશે, તે ગાયન ખુદ સદ્‌ગત કેખુશરો કાબરાજીએ રચેલું છે. આજે એકસંપીની ફાતાઈ આપણને નજરે પડે છે, અને તેથી તેવા વાતાવરણમાં કાબરાજીનું આ ગાયન જે એમણે રચેલા "સંગીત રૂસ્તમ સોહરાબ"માં છે તે પ્રસંગોપાત ગણાશે.

માંહોમાંહેના બખેડા સામે સ્વર્ગસ્થ કાબરાજીનો પો

(રાગ ભૈરવી—ગરબી—દાદરા)

છળ ટંટા બખેડા તમે ટાળજો રે !
તમે ટાળજો, ટાળજો, ટાળજો રે !—છળ૦
દ્વેષ કલેશનો અંત કુલે આણજો રે,
દેશી ભેશીને સ્નેહથી નિહાળજો રે !—છળ૦
મૂળ કુસંપ છે કમબખ્ત હાલજો રે,
તજી કુસંપ કુટુંબમાં મહાલજો રે !—છળ૦
જાત પરજાત સર્વ પ્રીતે પાળજો રે,
સંપમેલથી સર્વ સંગ ચાલજો રે !—છળ૦

રેડીઓ—કીર્ત્તન

તા. ૨૭ મી ડીસેમ્બરે મુંબઈના રેડીયો ઉપર કેખુશરો કાબરાજીની જન્મ શતાબ્દીના સંબંધમાં એક કીર્તન ('ફીચર ટૉક') બ્રોડકાસ્ટ થયું હતું. તેમાં તેમની જિંદગીનો હેવાલ, તેમના સુધારા અને સ્ત્રી ઉન્નતિનાં કાર્યો અને તેમની નવલકથાઓ, નાટકો વગેરે, સાહિત્ય સેવાનું ટુંક વર્ણન બેન ગુલ જ. ચીનાઈએ તૈયાર કરેલું કહી સંભળાવ્યું હતું અને વચ્ચે વચ્ચે એ. આઈ. આર. મંડળે લાગુ પડતાં ગાયન પણ સંભળાવ્યાં હતાં. આ કીર્તન અર્ધો કલાક ચાલ્યું હતું અને તે મુંબઈ તથા બહારગામ સઘળે ઠેકાણે બરાબર સંભળાયું હતું.

મુંબઇના મેળાવડામાં ગવાયલું ગાયન

"નર કયખુશરો કાબરાજી"

રચનાર : મી. પેરતનજી ડી. કાપડિયા

(ગાયનનું સ્વરલેખન)

(રાગ ભીમપલાસી)

(સાખી)

[પ પ મ પ – ગ મ પ પ
[જ ન્મ દિ વ સ ની શ તા બ્દી

[નિ નિ ધ નિ ધ પમ પ પધનિધ પ
[જ ન્મ દિ વ સ ની શ તા બ્દી

[પ પ પ પધ પધપ મપમ ગમગ રે
[ઉ જવે સૌ નર ના — — ર

[રે રે રે રે રે રે રે રેગ મમ ગરે સારે
[કા બ રા જી કયખુશ રો – – –

[પ નિ નિ સા રે ગ રે –
[સાં ક્ષ રં ના શણ ગા ર

સા રે નિ નિ	સા મ – મ	– મ મ ગ	મપધ – – –
જ ન્મા જ ન	જે (ઽ ઽ) સો	(ઽ) વ ર સ	પરે (ઽ ઽ ઽ)
ગ ગ ગ મ	પ નિ પ મ	ગ – રે –	સા ઽ ઽ ઽ
ન ર ક ય	ખુ શ રો ઽ	કા ઽબ રા (ઽ)	જી (ઽ ઽ ઽ)
સા રે નિ –	સા મ – મ	મ મ મ ગ	મપધ – – –
ખુ (ઽ) દ્રિ (ઽ)	મા ન (ઽ) ના	મી ચા સા (ઽ)	ક્ષરે (ઽ ઽ ઽ)
ગ ગ ગ મ	પ નિ પ મ	ગ – રે –	સા – – –
ન ર ક ય	ખુ શ રો ઽ	કા બ રા (ઽ)	જી (ઽ ઽ ઽ)
પ પ નિ નિ	સાં – સાં –	પ નિ સાં રેં	નિ ધ પ પ
મ ન હ ર	લે (ઽ) ખ ક	અં ધિ પ તિ	લા (ઽ) ય ક
પ – નિ નિ	સાંરેંગં – રેં સાં	– નિ ધ મ	પધ નિ ધ પ
સે (ઽ) વ ક	સા (ઽ) હિ ત્ય	ઽ લા (ઽ) ભ	દા (ઽ) ય ક
સા પ પ પ	પધ નિ ધ પ	મ પ ગ સા	ગ મ પ પ
ગુ ણ વં ત	ગા (ઽ) ય ક	સં (ઽ) ગી ત	પા (ઽ) ય ક

ગ ગ મ સા ગ મમમ ગમગ સા રે સા

યુ દ્ધ અ તિ – – – યા દ ગા ર.

સાં સાં – નિ	પની સાંરેં સાં –	નિ ધ પ મ	પ ધ પ પ
ક લમ (ડ) સે	વા (ડડ) ની (ડ)	ઢું (ડ) ઢી (ડ)	સૌ (ડ) ત ક
નિ – નિ નિ	નિ ધ પ મ	પ ધ ની સાં	પ ધ પ પ
કા (ડ) વ્ય ગી	તો (ડ) લ (ડ)	ખ્યાં (ડ) વ ળી	ના (ડ) ટ ક
સા – પં પ	પધ નિ ધ પ	મ પ ગ સા	ગ મ પ પ
આ (ડ) ળ (ડ)	વ્યા (ડ) અ બ	ળા (ડ) ઓ (ડ)	ના (ડ) હુ ક્ર
ગ ગ ગ મ	પ નિ પ મ	ગ – રે –	સા – – –
ન ર ક ય	ખુ શ રો (ડ)	કા બ રા (ડ)	જી (ડ ડ ડ)

(સાખી)

મ મ પ ની પ નિ સાં નિ સાં નિ નિ સાં પની સાંરેં નિ ધ પ

સા હિ ત્ય (ડ) હુ ન્ન ર ક ળા ભા વા ના – – – – ભં ડા ર

ગ ગ ગ ગ ગ સારેગ સારેગમ ગમ ગગમ મ ગરે સા નિ સા

લ ખ્યા લે ખ વ ર્ષો – – – સુધી 'હયરત' ર હી(ડ) એ દા ર

કરાંચીના મેળાવડામાં ગવાયલું ગાયન.

"બાર વરસની બાળા પૂછે" ગાયનનું સ્વરલેખન

[રાગ ભીમપલાસી-ત્રિતાલ]

(ગ તથા ની સ્વર કોમલ આવે છે)

૧	૨	૦	૩
બા — ર વ	ર સ ની –	બા – ળા –	પૂ – છે –
પ — પ પ	મ પ ગ મ	પ – પ મ	પ ધ પ –
કે હો – મ	ને – ત મ	કા – કા –	જી – – –
પ પ – ધ	પ મ મ પ	ગ – મ –	પ – – –

જ – મ તી | થી – કે – | ની – ત મે | ઉ જ વો –
ગ મ પ ની | ધ – પ – | મ પ મ ગ | ગ પ મ –

કો – ણ હ | તા – એ – | કા ળ રા – | જી – – –
સા ગ મ પ | મ ગ મ – | ની સા મ ગ | રેસા – – –

[અંતરો]

સાં – ભ ળ | પુ – ત્રી – | સ પુ ત હ | તો – એ –
પ – પ પ | મ પ ગ મ | પ પ ની ની | સાં – સાં –

સ ર – સ્વ | તી – જે – | પ ર શા – | જી – – –
પ ની સાં ગં | રેં – સાં – | સાં ની સાં ની | ધ પ – –

કો – મ અં | ધા – રે – | અ ટ વા – | તે – જો –
પ રેં સાં રેં | ની સાં ની સાં | ની ધ પ મ | મગ મપ મ –

હો – તન અ | હીં – એ ક | કા ળ રા – | જી – – –
સા ગ મ પ | મ – ગ રે | સા ની સા ગ | રે – સા –

(બાકીની કડીઓ ઉપર પ્રમાણેજ લેવી.)

સંગીત પ્રવીણ દુર્ગાશંકર ત્રિવેદી.

સમકાલિન સાક્ષરોની અંજલી
(થોડાંક અવતરણો)

દરેક મનુષ્ય ભૂલચૂકથી ભરપૂર છે, તથાપિ શ્રી કેખુશરો કાબરાજી વિષે તો હું ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે તેઓ પૂર્ણ સદાચારી, સંસ્કારી, નીતિમાન, દયાળુ અને પૂર્ણ પરગજુ સ્વભાવના હતા. એમના પવિત્ર હૃદયની છાપ જ્યારે મેં બાળપણે "દુખિયારી બચુ" નામની એમની પ્રખ્યાત વાર્તા વાંચી ત્યારથી જ પડી, પણ તેમને જોવા મળવાની તક મળી નહોતી. એ પછી...સંસાર સુધારા વિષે મારું વ્યાખ્યાન હતું તે વેળા શ્રી કાબરાજી સાથે પહેલીજ મુલાકાત થઈ...યુરોપનો પ્રવાસ કરી આવ્યા બાદ તેમણે પોતાના અનુભવ સાથનાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં તે ઘણાંખરાં મેં સાંભળ્યાં હતાં. તે સિવાય જૈન ધર્મની હિમાયતમાં અને જાનવરો પર ગુજરતાં ઘાટકીપણાં ઉપર એમણે કલકત્તા ખાતે કરેલી દલીલવાલ એક ભાષણમાં સાંભળી નવાઈ લાગી હતી. એમણી વાણીમાં નૂતનતા જ માલમ પડતી. ગમે તેવા જાણીતા વિષય પર પણ તેઓ નવુંજ કહેતા...ત્યારબાદ કરસનદાસ મૂળજીની જયંતિનો મેળાવડો થયો. સભાપતિની ખુરશી પર શ્રી. દામોદર સુખડવાળા હતા. આ પ્રસંગે થયેલાં ભાષણો સાંભળી મારા મનમાં કાબરાજીની કારકીર્દિ નજરે આવી. પોતે એક પારસી છતાં હિંદુ સંસાર સુધારા માટે કેટલો બધો શ્રમ કર્યો છે, રાસ્ત પત્રમાં લેખો લખીને, ભાષણો આપીને અને નાટક દ્વારા હિંદુ સંસારની કેટલી સેવા બજાવી છે, તે વિષે મેં પણ બે બોલ કહ્યા: કેમકે હિંદુ તરીકે કરસનદાસે પોતાની કોમની હીમાયત કરી હતી, પણ કાબરાજીએ તો પારસી છતાં અને તેમના પ્રત્યે જુના વિચારના હિંદુઓ વિરુદ્ધ છતાં કરેલી પહેલ અને હિંમત સ્તુતિપાત્ર હતી. કોઈ પણ દેશ કલ્યાણના કામમાં કે જાહેરસભામાં કાબરાજીની હાજરી ન હોય એ અશક્ય. શરીર અશક્ત થયું છતાં ઝૂલતા હાથીની પેઠે તેઓ ઘણી સભાઓમાં જોવામાં આવતા...કોઈ પણ ગરીબ કે દુઃખી માણસનો તેમને અભાવ નહોતો. ગરીબનું કામ કરવાને અને મન દઈ મદદ કરવાને ટાઢ, તાપ કે વરસાદની દરકાર કર્યા વિના જાતે દોડી જતા, અને વધારે ખુબી તો એ કે સઘળું કરતાં છતાં જાણે કશું કર્યું જ નથી તેમ નિરાભિમાન અને મૌન રહી, પોતાનું કર્તવ્ય ગણી કરે જતા હતા... એમનાં લખાણમાં શબ્દચાતુર્ય જેવું જ અર્થ માધુર્ય પણ અનુપમ હતું. હિંદુ વિદ્વાનો પણ તેમની શુદ્ધ ભાષાની અને પવિત્ર ભાવનાની ગણના કરતા...ભાષાની છટા ગંભીર મનોરંજક અને જ્ઞાનભંડારથી પરિપૂર્ણ હતી...એમના મૃત્યુથી સ્રી વર્ગે એક ભલો ભ્રાતા અથવા ગુણી પિતા ગુમાવ્યો છે.

—માણેકબાઇ કહાનજી ધર્મસિંહ કવિ
(સ્રીબોધનો કે. ન. કાબરાજી સ્મારક અંક, સને ૧૯૦૪)

શ્રીમાન કેખુશરો કાબરાજી રાસ્ત ગોફ્તાર તથા સત્ય પ્રકાશના ઉપતંત્રી હતા, ત્યારે તે વેળાના તંત્રી શ્રીમાન કરસનદાસ મુલજી દ્વારા આ લેખક સાથે તેઓનો પ્રથમ પરીચય થયો હતો.

મહારાજ કવિ ભર્તૃહરિ કહે છે તેમ સજ્જનોની મૈત્રી દિવસના ઉત્તરાર્ધની (પાછલા પહરની) છાયા સમાન

લઘ્વી પુરા વૃદ્ધિમતી च पश्चात्

"If friendship be formed with the virtuous
It will increase like the shadow of the evening
Till the sun of life shall set."

કાંઈક એ પ્રકારે તેઓના કેટલાક સારા ગુણોથી પરસપરના સ્નેહમમતા વધતા જઈ અમારો મિત્રભાવ વધતો..થતો રહ્યો.

આસરે ૩૫ વર્ષ પૂર્વે મહારાણી વિક્ટોરીયાના દ્વિતીય કુમાર ધ ડયુક ઑફ એડીનબરો પ્રથમ આ દેશમાં આવ્યા ત્યારે બહુ દેશી રાજાઓ મુંબઈમાં આવ્યા હતા. તે સમયે શ્રી કાબરાજી રાસ્ત ગોફતારના તંત્રી હતા, અને એ પત્ર બહુ સારું ચાલતું તેથી તેના તંત્રી વિષયે લોકોનો સદભાવ બહુ હતો. જુનાગઢના નવાબ સાહેબનું મંત્રીમંડળ એવા સારા તંત્રીને મળવાને તથા તેના લેખ સંબંધમાં પ્રસન્નતા દર્શાવવાને ઇચ્છતું હતું. તે પ્રસંગે શ્રી કાબરાજી પ્રામાણિકતા તથા સ્વતંત્રતા દર્શાવી કેવી કઠિણ પરીક્ષા ઉતર્યા હતા તથા તેઓએ પોતા વિષયના ઉચ્ચ અભિપ્રાયમાં કેવો વધારો કર્યો હતો તે 'સુત ગોકુલજી ઝાલા તથા વેદાંત' નામે ગ્રંથમાં ૨૦–૨૫ વર્ષ ઉપર લખાયું છે તે અત્રે અવતારાય છે:

"રા. રા. ગોકુલજીભાઈ કહેતા કે રાસ્ત ગોફતાર અને સત્યપ્રકાશ પત્રનાં સારાં લખાણથી અમારો ભાવ તે પત્ર ઉપર બહુ હતો. તેથી તેના તંત્રી શેઠ કેખુશરો કાબરાજીને આમંત્રણ મોકલી બોલાવ્યા, અને ખુ. નવાબ સાહેબની તરફથી માનવસ્ત્રના (કરી રૂપિયા ૧૦૦૦) આપવા માંડયા, પરંતુ તેઓએ ઉપકાર માની તે લેવાની સ્પષ્ટ ના કહી. બહુ આગ્રહ કર્યો તોપણ એઓ ચળ્યા નહિ. તે તંત્રીની એ નિર્લોભતા અને તેથી ઉપજતી સ્વતંત્રતા જોઈ આશ્ચર્ય લાગ્યું અને જે મૂળ ભાવ હતો તેમાં બહુ વૃદ્ધિ થઈ. એ કેવળ ગુપ્ત વાત હતી, પણ ન્યાય અને સત્યને અર્થે અત્ર પ્રસિદ્ધ કરવામાં બાધ ગણ્યો નથી. સદ્ગુણ કેટલાક સમય સુધી કદી ઢંકાઈ રહે પણ અંતે તે વિશેષ તેજ સાથે પ્રકાશવો જોઈએજ અને તેમ પ્રકાશે છે."

આપણા પ્રખ્યાત ગ્રંથકાર તથા રાજ્યાધિકારી કચ્છના પ્રધાન રા. રા. રણછોડભાઈ તથા આ લેખક સહ શ્રી કાબરાજીને અનેકવાર મેલન થતું. તેમાં મુખ્યત્વે સાહિત્ય સંવાદ થાય એ સ્વાભાવિક છે......આપણા આર્યોની સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દોમાં કેટલી બધી મહત્તા તથા સુંદરતા રહી છે તે જોઈ તેઓને બહુ સાનંદાશ્ચર્ય થયું હતું, અને પોતે તેવા શબ્દોનો ભાવ પુરેપુરો સમજી લેવા પ્રયત્ન કરતા. પારસીઓનાં ધર્મપુસ્તકની અવસ્તા ભાષા એ સંસ્કૃતની ભગીની છે, એ સિદ્ધાંત જાણ્યા પછી પારસી ભાઇઓને સંસ્કૃત ઉપર ભાવ થાય એ સ્વાભાવિક છે.......

પોતે અભ્યાસથી સમજતા તેવું શુદ્ધ ગુજરાતી તો રાસ્ત ગોફતારમાં તુર્ત વાપરી શકાય તેમ નહતું. પરંતુ ધીરે ધીરે રાસ્ત ગોફતારને શુદ્ધ કરવા તેઓનો પ્રયાસ ચાલુ હતો...રાસ્ત ગોફતાર આદિ ગુજરાતી પત્રોમાં સંયુક્તાક્ષર–જોડાક્ષર અને અન્વર્થ શબ્દો તથા વાક્ય યોજના એમાં જે સારી શુદ્ધતા આવવા માંડી છે એ શ્રી કાબરાજીના વારાથી જ છે. એ સામાહિક પત્રના લેખોનું અનુકરણ બીજા લેખકો કરે એ સ્વાભાવિક હતું અને એથી એવા વર્તમાન પત્રોની ગુજરાતી ભાષા શુદ્ધ થઈ અને થતી રહી છે. "લવકુશ" નામે નાટક તથા રાજગીત તેઓએ રચ્યાં તે સમયે ભાષા સંબંધમાં ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ અધિક આવતો....

શ્રી કાબરાજીએ લવકુશ નાટક જે સંસ્કૃતમાં સર્વોત્તમ નાટક ગણાય છે તે ભવભૂતિકૃત ઉત્તરરામ ચરિત નામે સુપ્રખ્યાત નાટક ઉપરથી લખ્યું છે. તે લવકુશ નાટકમાંના વિચાર–ભાષાની વાનગી રૂપે એક અવતરણ શ્રી કાબરાજીનીજ ભાષામાં અત્ર અપાય છે:—

આ પુરુષોના પરસ્પરના સ્નેહના સુત્રનો,–તેઓની પ્રજા છે એ આનંદ ગ્રંથિ છે. (સુખમય ગાંઠ છે) એ સંબંધમાં રામ સીતાનાં મેલન સમયે તમસા બોલે છે કે :

(ગાયન ઝીંઝોટી)

"સત્ય સત્ય સત્ય રટી સત્ય સતી સીતા
પુત્રોની પ્રસાદી પ્રેમે બાંધે માતપિતા૦
પ્રેમશિલ દંપતીમાં બાળકો સંપૂર્ણતા,
પ્રીતની છે ગાંઠ પાકી સંતાન વનિતા "૦

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે કે શ્રી કાબરાજી કેવી શુદ્ધ ભાષા લખી શકતા હતા. પરંતુ એવા ઉચ્ચ વિચાર તથા શુદ્ધ ભાષા સમજવાની યોગ્યતા સામાન્ય લોકોમાં વિદ્યાના અભાવથી આવેલી નહિ તેથી ચાલતા સામાન્ય લેખોમાં ઉતરતી વર્ણશંકર ભાષા લખવાની બહુ લેખકોને જરૂર પડે છે......

એક સમય એવો હતો કે જ્યારે એમના સ્વતંત્ર લેખો, લોકહિતાર્થ પ્રયત્ન, સત્યને તથા ન્યાયને અનુકુળ સ્વભાવ, વિસ્તૃત વિચાર, સમભાવના, ઈત્યાદિ ગુણો સંબંધમાં મુંબઈનાં તેમજ ગુજરાત સુરાષ્ટ્ર, કચ્છના હિંદુઓમાં સારા સ્નેહ–મમતા–ભાવ વિના બીજું કાંઈ સંભળાતું હતું નહિ. પાછળના ભાગમાં કેટલાંક કારણથી તેમાં અંતર પડ્યું હતું એ પણ ખરૂં છે. પરંતુ અમારાં પરસ્પરના સ્નેહ મમતા એક રૂપ જ બની રહ્યાં હતાં એ લખવાની તો અગત્ય જ છે નહિ. અમારે જ્યારે જ્યારે સમાગમ થતો ત્યારે ત્યારે સાહિત્યના તથા તત્વજ્ઞાનના અનેક વિષયો ઉપર સંવાદ થતો. તેમાં તેઓનો સદ્‌ભાવ, વર્ધમાન થવાની વૃત્તિ, ઉન્નતેચ્છાદિ વારંવાર તરી આવતાં. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી (૧૯૦૪)

☆

"બેહેકેલું વાજું"

કેખુશરૂ કાબરાજીએ પારસી સંસારના સંબંધમાં "બેહેકેલું વાજું" શબ્દો વાપર્યા તેનો કેટલાકોએ ગેરસમજથી ગેરઉપયોગ કરી, તેમણે પોતે દાખલ કીધેલા સુધારા વિશે તેઓ પસ્તાયા હોય એમ અડાવી દીધું છે. આ ભૂલ કરનારાઓ કેવી થાપ ખાય છે તે બતાવવા હું "બેહેકેલું વાજું" વાળું જે પ્રકરણ (૩૦ મું) "બીબો બરબરયો" માં તેઓએ આપ્યું છે તેની અત્રે ટુંક તપાસ લઈશ. આ પ્રકરણમાં ફરામરોઝની બાયડીની ખરચાળુ ફેશીનની ફિસ્યારીની ચકાવતર્ણ ઉપર વાર્તાનો નાયક મુજાહેમત કરે છે. આજના જવાનોનું પોતાની બાયડી આગળ ચાલતું નથી તેનો તે બળાપો કરે છે, મોટા લોકો પાર્ટીઓ આપવા પાછળ ઇંગ્રેજોની નકલ કરી પૈસા વેરે છે તે સાથે બૈરાંઓનાં જાંજરા "કાળી ફાશીન" ના પોષાક જેને તે "ઢેડીયાં ફાશીન" નું નામ આપે છે અને જેમાં મલાજાની હદ થાય છે તે સામે ટીકા કરી બીબો કહે છે; "મારી મા મહેર મુસાની માણેકબાઈ ફાશીનની ફીસ્યારીમાં સર્વથી વધારે ફસેલી હતી. મારી મા નવી નવી ફાશીનો કાઢતી અને બીજાંઓ તે પ્રમાણે ચાલતાં પણ, તેમાં બી હદ હતી. એ મારા ચાલ્યાનાં એટલું બેહેકેલું વાજું નહિ હતું."

આ ઉપરથી ત્યારે જણાય છે કે કાબરાજી ખરા સુધારાને નહિ પણ સુધારાના પવિત્ર નામે જેઓ સુધારાની ફક્ત બહારની નકલ કરી સુધારાવાળાંઓમાં ખપવા માગે છે, જેઓ તેહેકરઈ, ધૃતરાત, અને ખરચાળાંપણાંની હદ ઓળંગી પોતે સુધારાવાળાઓમાં ઘુસે છે

તેમની હાલતને કાબરાજી "બેહેકેલાં વાજાં" ની ઉપમા આપે છે. જેમ એક વાજું જો ખીગડી ગયું અને તેની કમાન છટકી ગઈ તો વાગ્યા જ કરી ગાયનની હદ કુહાવી જાય છે, તે જ મિસાલે આ "ઠાલી ફીશ્યારીખોર અભણ" ઓરતો, આ "ફાશીનના અવતારો, પોતે સુધારાની નકલ કરી એક કમાન ખસેલાં વાજાં માફક બેહેકેલી લાગે છે.

સાચા સુધારાને અપજશમાં લાવનાર, ખરા સુધારાને શરમાવનાર, "કૌતકો" કાબરાજી નાપસંદ કરે છે, જે સ્ત્રીઓ મોઢાંને પાઉડર ચોપડીને ગોરૂં કરવા સાથ હાથને ગોરા બનાવવા "ગલેફ" બાંધે છે તેમને તેઓ "બેહેકેલું વાજું" કહે છે. એ સંબંધમાં વાર્તાનો નાયક બોલે છે તે જુઓઃ–"હું એટલું જ ચાહું છું કે મારી મા અને બ્હેનો, મારા થાણાનાં બૈરાંઓ, આ ગલેફ પહેરવાનાં ઘેલાં કાઢે નહિં તો સારૂં. એ બેહેકેલું વાજું મુંબઈમાં જીવે છે ને મુંબઈમાં જ મરી જવું જોઈએ. મારા થાણા ગામથી જુદા એ બેહેકેલા વાજાંની પનાહ રાખે."

જે ખરા સુધારાની કેખુશરો કાબરાજી તથા તેમના મસ્તાવિશેકોએ ભલામણ કીધી છે તે કાંઈ આવો ન હતો. આ તો ખોટો, ઠાલો, તકલીદી અને હુનરમંદ હતો. ખરો સુધારો તો કુદરતી સાદાઈમાં સરજેલો અમીરી ખવાસમાં પ્રગતી નિકળતો, નક્કર સંગીન, ઘર અને સંસારને સુધારી બહેસ્તખાનું બનાવનારો, વહાલ, સંપ સંપજ, સંપતિ અને સંગતિમાં સમાયલો છે. —રૂસ્તમ બ. પેમાસ્તર.

[શ્રીબોધ કે. ન. કાબરાજી સ્મારક ગ્રંથ (૧૯૦૪)

"સોરાબજી બંગાળી અને કરસનદાસ મુળજીના હાથ નીચે રાસ્ત ગોફ્તાર પંકાયું હતું, પણ કેખુશરો કાબરાજીના હાથ નીચે ઊંચામાં ઊંચી પંક્તિએ ચડયું હતું... તેમનાં લખાણોએ પારસી કોમના સાંસારિક, માનસિક અને ધાર્મિક જીવન ઉપર અમૂલ્ય અસર કીધી છે...ચિત્ર કળાના કાબરાજીના શોખને લઈને બોમ્બે આર્ટ સોસાયટીએ તેમને પોતાની કારોબાર મંડળીના સભાસદ નીમ્યા હતા. ઊંચા પ્રકારની કેળવણીના...તે હિમાયતી હતા. તેમના કુટુંબમાં આપેલી કેળવણી તેની સાખ ઘણી મજબૂત રીતે પૂરે છે. સરકારી નિશાળોનો વહિવટ તપાસનાર જોઈન્ટ સ્કુલ્સ કમીટીના તેઓ મ્યુનિસિપાલિટી તરફના એક અધિકારી નીમાયા હતા. ભાગી ગયા જેવી હાલતમાંથી જ્ઞાન પ્રચારક મંડળીને સજીવન કરી હતીઃ..તેના દશેક વર્ષ સુધી સેક્રેટરી પણ પોતે હતા. ઈ. સ. ૧૯૯૦માં...તે મંડળીએ તેમની સેવાની પીછાનમાં તેમને ઓનરરી મેમ્બર નીમ્યા હતા. આ સભામાં અપાયેલાં ભાષણોમાં એક તૃતીયાંશ તો તેમનાં એકલાનાં જ છે!

અંગ્રેજી કેળવણીના પણ તેઓ એક કાળજીમંદ ઉત્તેજક હતા...મુંબઈની મ્યુનિસિપલ કોરપોરેશનના અને તેની સ્ટેન્ડીંગ કમીટીના તે સભાસદ હતા, અને તે દ્વારા તેમણે દેશની કીંમતી સેવા બજાવી છે.

ઈ. સ. ૧૯૦૦માં કાબરાજી વિલાયત ગયા ત્યારે બ્રિટિશ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ જર્નલીસ્ટ્સએ તેમને ફેલો (સભાસદ) નીમી ખાસ માન આપ્યું હતું..."

—સુમનસ્ હરિલાલ ધ્રુવ

("વિદેહ ગુજરાતી સાક્ષરો," સને ૧૯૦૯)

"ગુર્જર યુગો *"

(ગઝલ)

જિરા ગુણવંતી ગુજરાતી ખિલાવી ખાંતથી ખાસી,
ખલક માંહી કરી ખ્યાતી કલમથી કાબરાજીએ.
રૂડી ગુજરાતી રાણીને ખુશીથી ખૂબ ખીલાવી,
વખાણી રાણી વાણીને કલમથી કાબરાજીએ.

× × ×

હતો ગુજરાતીનો હાથી, સુધારાનો ખરો સાથી,
નઠારી રૂઢિઓ નાથી[1] કલમથી કાબરાજીએ.
હતો ગુજરાતીનો હીરો, રસિક ને એક રંગીલો,
તીણાં ફેંક્યાં બહુ તીરો કલ્મકશ કાબરાજીએ.

× × ×

જમાનાનો ખરો જોદ્ધો, સુકીર્તિ લઈને સૂતો,
મચાવી રંગ મસ મોંઘો, કલમથી કાબરાજી તેં.

× × ×

ભવાની કેમ ભૂલાશે, વીરા! તારી વાનો?
વિરહથી ઝૂરીને વાંસે હું આવીશ ભેટવા હોંશે.

× × ×

(દોહરા)

દામોદરના[2] દોસ્ત, ને મગતાળુ મમ મિત્ર,
કરસનદાસ[3] તણી કથા પઢશે કોણ પવિત્ર?

× × ×

'કુંવારી કન્યાની[4] કહો કરશે ચર્ચા કોણ
કાબરાજી જતાં કહો મધુરું ભરશે મોણ?

× × ×

કેખુશરોની કલમની ખરી પડી ગઈ ખોટ,
લેખણથી જીતી લીધો કીર્તિ કેરો કોટ.

૧૯૦૪. —કવિ ભવાનીશંકર નરસીંહરામ.

---

* વિકટર યુગો (victor Hugo)

૧ નાથ (નથ) ઘાલી નામાંકિત ફ્રેન્ચ કવિ નાટક કર્તા અને નવલકથાકાર, સને ૧૮૦૨–૮૫, ૨ હિન્દુ સુધારક સુદ્ધારક દામોદરદાસ ગોરધનદાસ સુખડવાળા. ૩ કરસનદાસ મૂળજી પ્રસિદ્ધ સુધારક. ૪ "કુંવારી કન્યાની હિન્દુ સુધારા સૃષ્ટિની મારી રચેલી નવલકથા પર મોહ પામીને સ્વ૦ કેખુશરો કાબરાજી ઉત્સાહપૂર્વક પ્રસ્તાવના લખીને [illegible]."

ઉપસંહાર

કેખુશરો કાબરાજીની ૧૦૦ મી જન્મતિથિ ઉજવવાની સૂચના પ્રથમ રાસ્ત રાહુબર પત્રે એમની ઉલ્લી મરણતિથિને પ્રસંગે કરી હતી. અને ત્યારથી તે પત્રમાં "રાસ્ત ગોફ્તારનો જમાનો" એ મથાળાં હેઠળ કાબરાજીએ પોતે ૧૯૦૧ માં લખેલ "અહેવાલે રાસ્ત ગોફ્તાર" માંથી તે જુના જમાનાના ખ્યાલો અને તે સામે રાસ્ત ગોફ્તારે ચલાવેલી લડતો. તથા સ્ત્રીકેળવણી અને સ્ત્રીના છુટાપણાની હિમાયત અને અંતે થયેલા સુધારા, એ સઘળા બનાવોનું વર્ણન કાબરાજીના જ શબ્દોમાં દર અઠવાડિયે ઉતારા કરી અપાતું રહ્યું. તે પછી તા. ૨૧ મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૨, એટલે જન્મ શતાબ્દીના દિવસે રાસ્ત રાહુબરનો ખાસ "સાલગીરી અંક" કાઢી તે આખો અંક સદ્ગતની છબી સાથે નીચલા શબ્દોમાં તેમને અર્પણ કરવામાં આવ્યો:

"સાચો સંસાર સુધારક"

મરહુમ શેઠ કેખશરો ન. કાબરાજી

જેમને અમારો આ અંક અર્પણ કરીએ છીએ."

એ અંકમાં મરહુમને લગતા બીજા ખાસ લેખો ઉપરાંત તેમના મરણ વખતે લખાયલી કેટલીક કવિતાઓના ઉતારા પણ છે જેમાં કવિ શ્રી ખબરદારના કાવ્યમાંની નીચલી એક જ કડી અત્રે ઉતારીએ છીએ:—

"રાય અને રૈયતની સેવા સ્નેહે કીધી ઘણી,
ભૂમીમાં ન રાખ્યો ભાર કોઈના ભરમનો;
દિલમાંહી દાઝી ધારી કલમ તું ગાજી રહ્યો,–
અરે કાબરાજી! પામું પાર ક્યાં મરમનો!......
અરે ઓ કલમ! હારી સેવામાં જીવન ગાળ્યું,
સેવી તને ગયો હારો સપુત સાક્ષાત તો;–
લેખક હજાર થશે, પંડિત અપાર થશે,
ખલકમાં તોય તેની ભૂલાશે ન ખ્યાત તો!"

એ અરસામાં જામે જમશેદ, કયસરે હિન્દ, ગુજરાતી, સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા અને બીજા પત્રોમાં પણ મરહુમની જન્મશતાબ્દીની મહત્વતાનું સૂચન આપનારા અનેક લેખો પ્રગટ થયા, જેમાંના કેટલાક અમારા આ અંકમાં સામેલ કર્યા છે. એ ચલવલને પરિણામે મુંબાઇ અને કરાંચીમાં મોટા મેળાવડાઓ ભરવાની તૈયારીઓ થઈ રહી, અને મુંબઈના મેળાવડામાં પ્રમુખપદે લેડી વિદ્યાબહેન નીલકંઠ બીરાજવા કબૂલ થયાં. એટલામાં મુંબાઈમાં કર્ફ્યુ અને બીજા બંધનો દાખલ થવાથી શ્રી વિદ્યાબહેન અમદાવાદથી પધારી શક્યાં નહિ, અને મેળાવડો મુલતવવો પડ્યો, તે તા. ૨૪ મી અક્ટોબરના દીને થવા પામ્યો. તેનો તથા કરાંચીમાં થયેલા મેળાવડાનાં હેવાલ આ અંકમા વર્તમાનપત્રો ઉપરથી ઉતારવામાં આવ્યો છે.

હાલ કાગલની સખ્ત અછત અને સરકારી બંધનોના કારણે આ અંક માટે આવેલા બીજા લેખોની જગ્યા થઈ શકી નથી, છતાં તે લખનારાઓનો આભાર માનીએ છીએ.

—તંત્રી